

INTERNATIONAL JOURNAL OF VOLGA - URAL AND TURKESTAN STUDIES

ULUSLARARASI İDİL - URAL VE TÜRKİSTAN ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl:2025 Cilt:7 Sayı:2

ISSN: 2687-3095

Yayımcı ve Baş Editör

Prof. Dr. Göksel Yükselen PELER (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@gokceyukselenpeler>

Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN (Anadolu Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tolkun.selahittin>

Yayın Editörü

Doktora Öğrencisi Saffet Alp YILMAZ (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi – Azerbaycan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@saffetalp>

Mizanpaj Editörü

Arş. Gör. Serkan YÜKSEL (Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@serkanyksl>

Yazın Editörü

Doktora Öğrencisi Tuğçe Burcu DEMİR (Sivas Cumhuriyet Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tugceburcudemir>

İngilizce Dil Editörü

Prof. Dr. Bilal GENÇ (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@bilalgenc>

Sosyal Medya ve İstatistik Editörü

Doktora Öğrencisi Sayed Hamidullah SADAT (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sayed-hamidullah-sadat>

Editör Yardımcısı

Dr. Öğr. Üyesi Gıyas ŞÜKÜROĞLU (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@giyassukuroglu>

Alan Editörleri**Sosyoloji Alan Editörü**

Prof. Dr. Bülent ŞEN (Tarsus Üniversitesi – Türkiye)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@bulent_sen

Tarih Alan Editörü

Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@ebubekir.gungor>

Felsefe ve Din Bilimleri Alan Editörü

Doç. Dr. Rafiz MANAFOV (Muş Alparslan Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@rafiz-manafov>

Türk Halk Bilimi Alan Editörü

Doç. Dr. Recep TEK (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@receptek>

Yeni Türk Edebiyatı Alan Editörü

Prof. Dr. Şamil YEŞİLYURT (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sarpantin>

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Cemal YORGANCIOĞLU (Kıbrıs Aydın Üniversitesi – KKTC)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@cemalyorgan>

Sanat Tarihi ve Arkeoloji Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp POLAT (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@epolat85>

Türk Filolojisi Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇELİK (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@fatih_han07

Eğitim Bilimleri Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Oksana Manolova YALÇIN (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@oxanamy>

Sekreter

Yüksek Lisans Öğrencisi Yaren Gökçe Bacanlı (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ali ASKER (Karabük Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@aliasker2068>

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Uluslararası “İpek Yolu” Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi – Özbekistan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@juliboy>

Prof. Dr. Nebi MEHDİYEY (Trakya Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nebimehdiye>

Prof. Dr. Şevket ÖZNUR (Yakın Doğu Üniversitesi – KKTC)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sevketoznur>

Prof. Dr. Vasif QAFAROV (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi – Azerbaycan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@vasif-qafarov>

Doç. Dr. Elvira LATİFOVA (Bakü Devlet Üniversitesi – Azerbaycan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@ramzes>

Doç. Dr. Nabi AZEROĞLU (Erciyes Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nabi-kobotarian-azeroglu>

Doç. Dr. Tulkin SULTANOV (Uluslararası “İpek Yolu” Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi – Özbekistan)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tulkin_2023

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN (Birkbeck Üniversitesi – İngiltere)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@s-abdurrahman>

Dr. Öğr. Üyesi Zeki AKÇAM (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi – KKTC)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@zeki.akcam>

İdare Merkezi / Adress

Yenidoğan Mah. Alperen Cad. Köşker Konağı, Bina No: 11/40. Talas / Kayseri.
 Tel: +90 507 041 54 09 - E-posta: ijvuts.org / ijvuts@gmail.com
 Yayın Türü / Type of the Periodical

Altı aylık, uluslararası hakemli dergi / Biannually, international refereed journal.

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Birs el Oruç ASLAN (Balıkesir Üniversitesi – Türkiye)
https://dergipark.org.tr/tr/pub/@birs el_1023

Prof. Dr. Nadirhan HASAN (Özbekistan Milli Üniversitesi – Özbekistan)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nadirhanhasan>

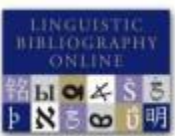
Prof. Dr. Vüsale MUSALI (Kastamonu Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@tezkires hinas18>

Prof. Dr. Yıldız KOCASAVAŞ (İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@yildizk>

Doç. Dr. Murad HALMET (Kastamonu Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@nadirhanhasan>

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV (Karabük Üniversitesi – Türkiye)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/@sboltabayev>

Tarandığı Veri Platformları

	ASOS İndeks Kabul Tarihi / Acceptance Date: 02.2020
	Ideal Online Kabul Tarihi /Acceptance Date: 12.2020
	İSAM Kabul Tarihi /Acceptance Date: 09. 2021
	Türk Eğitim İndeksi Kabul Tarihi /Acceptance Date: 03. 2021
	Ulrich's Periodicals Directory ProQuest Kabul Tarihi /Acceptance Date: 07. 2025
	Linguistic Bibliography Kabul Tarihi /Acceptance Date: 07. 2025
	J-Gate Kabul Tarihi /Acceptance Date: 08. 2025

7. cilt 2. sayıyı sunarken

Bu sayımızda sevindirici bir haber olarak dergimizin mevcutlara ilaveten artık *Ulrich's Periodicals Directory ProQuest*, *Linguistic bibliography* ve *J-Gate* indekslerince de taranmaya başladığını belirtmek istiyorum.

Dergimizin bu sayısında da Türk dünyasını ilgilendiren değişik disiplinlere ait “1988-1989 Yıllarında Ermenistan’ın Azerbaycanlılara Yönelik Etnik Temizleme Politikası”, “Atanas Manov'un Gagauzlar Adlı Kitabı ve Türkiye’de Yayınlanma Süreci” , “Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Askerî Terminoloji ve Bu Terminolojide Rusça Kökenli Alıntı Sözcükler Üzerine Bir Değerlendirme”, “İran’da Musaddık Dönemi: Emperyalizm Karşıtı Politikalar ve Sonuçları”, “Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nun Coğrafyası”, “Olur İlçesi (Erzurum) Çoban Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme”, “Re-education or Repression? A CDA of BBC's Coverage of China’s Internment Camps”, “Rus Kaynaklarına Göre Hive Hanlığı’nın Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri: Başlangıcından 1873’e Kadar” ve “Timur Dönemi Seramik Örnekleri” başlıklı makalelerle oldukça zengin bir içerikle karşınıza çıkıyoruz.

Gerek yazılarıyla gerekse bu yazıları değerlendirerek bu sayımıza katkıda bulunan saygıdeğer akademisyenlerimize de ayrı ayrı şükranlarımızı sunuyorum.

Dergimizin zamanında ve sorunsuz çıkması için gönüllü olarak emeklerini esirgemeyen dostlarımızın adlarını ayrıca belirtmeyi bir borç addediyorum. Bu sayımızda da bize katkıda bulunan farklı alan editörlerimiz, sırasıyla Prof. Dr. Bilal GENÇ, Prof. Dr. Bülent ŞEN, Prof. Dr. Şamil YEŞİLYURT, Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR, Doç. Dr. Rafız MANAFOV, Doç. Dr. Recep TEK, Yrd. Doç. Dr. Cemal YORGANCIOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Eyüp POLAT, Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇELİK, Dr. Öğr. Üyesi Oksana MANOLOVA YALÇIN’a tek tek teşekkür ediyorum. Teknik işleri yürüten sevgili genç dostlarımız Serkan YÜKSEL, Tuğçe Burcu DEMİR, Serdar ALTUNTAŞ, Ahmet Dursun TAMER, Sayed Hamidullah SADAT ve Yaren Gökçe BACANLI’ya da hususen teşekkür ediyorum. Son olarak dergimizin baş editörlüğü işlerini akademik ve idari görevlerine rağmen büyük bir özveriyle yürüten Prof. Dr. Gökçe Yükselen PELER ile yardımcısı, özellikle de yukarıdaki indekslere girmemiz konusunda önemli katkıları olan Dr. Öğr. Gıyas ŞÜKÜROĞLU ve yayın editörümüz Saffet Alp YILMAZ’a da teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Sağ olsunlar! Var olsunlar!

Prof. Dr. Selahittin TOLKUN

İçindekiler / Context

Araştırma Makalesi / Research Article

- 134 - 146** Rus Kaynaklarına Göre Hive Hanlığı'nın Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri: Başlangıcından 1873'e Kadar
Yusuf KILIÇASLAN
- 147 - 163** Re-education or Repression? A CDA of BBC's Coverage of China's Internment Camps
Alper Volkan ERTEM
- 164 - 193** Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Askerî Terminoloji ve Bu Terminolojide Rusça Kökenli Alıntı Sözcükler Üzerine Bir Değerlendirme
Bayram GÜNEŞ
- 194 - 206** Atanas Manov'un Gagauzlar Adlı Kitabı ve Türkiye'de Yayımlanma Süreci
Serdar ALTUNTAŞ
- 207 - 224** 1988-1989 Yıllarında Ermenistan'ın Azerbaycanlılara Yönelik Etnik Temizleme Politikası
Umud ORUJOV
- 225 – 240** İran'da Musaddık Dönemi: Emperyalizm Karşıtı Politikalar ve Sonuçları
Ali AGHAYEV
- 241 – 273** Olur İlçesi (Erzurum) Çoban Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme
Tansu KORKU
- 274 –294** Timur Dönemi Seramik Örnekleri (Taşkent Emir Timur Müzesi)*
Sevgi KURTYEMEZ & Eyüp POLAT
- 295 –339** Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Coğrafyası
Dursun Can EYÜBOĞLU

Rus Kaynaklarına Göre Hive Hanlığı'nın Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri: Başlangıcından 1873'e Kadar

Yusuf KILIÇASLAN*

Öz: Elçilik makamı bir devletin bağımsızlığını simgeleyen ve iktidarı temsil eden bir siyasi organ olarak tarihin her safhasında önemini korumuştur. Hive Hanlığı'nda elçilik heyetinin başında genellikle molla olarak bilinen din adamları görevlendirilmiş, hanın isteklerini karşı tarafa bildirerek çoğu kez geri dönmüşler, bazen de siyasi şartlara bağlı tutuklanmışlardır. İlk elçilik girişimini on altıncı yüzyılın ortalarında Ruslar ticari amaçlı olarak İngiliz Jenkinson ile birlikte bir heyet göndererek başlatmıştır. Hive Hanlığı bu elçilik heyetine karşılık vermiş ve iki devlet arasında yaklaşık üç buçuk asır sürecek olan diplomasi trafiği böylece başlamıştır. Hive Hanlığı'ndan gönderilen elçilerin ziyareti genellikle ticari faaliyetlerin sürdürülebilmesi ve tüccarların güvenliğinin sağlanması noktasında yoğunlaştığı görülmektedir. Rus elçilik heyetlerinin Hive Hanlığı'na gönderilme nedenlerinden birisi esir ve kölelerin serbest bırakılması, bölgenin zenginlikleri ve güzergâhları keşif etmek amacı da taşımaktadır. Ruslar tarafından Türkistan Hanlıklarına gönderilen Rus seyyah ve elçilerin eserleri Türkiye'de ziyadesiyle çalışılmış ve önemli eserler ortaya çıkmıştır. Ancak Hive Hanlığı'ndan Rus Çarlığı'na yapılan elçilik ziyaretleri araştırmacıların nazarından kaçmıştır. Bizim çalışmamızın odaklandığı nokta Hive Hanlığı'ndan Rus Çarlığı'na gönderilen elçilik heyetleri ve ne maksatla ziyarette bulunduklarıdır. Bu makalenin ana kaynakları Ruslar tarafından tutulan kayıtlar ve seyahat notları oluşturmakta iken Türkiye'de yapılan ve konuyu direkt olarak ele almayan çalışmalardan da yeterince istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hive, Ruslar, Türkistan, elçilik ziyareti, Orenburg.

Diplomatic Relations of Khiva Khanate with the Russian Tsardom According to Russian Sources: From the Beginning to 1873

Abstract: As a political organ symbolizing the independence of a state and representing the power, the ambassadorial office has maintained its importance at every stage of history. In Khiva Khanate, the embassy delegation was usually headed by clergymen known as mullahs, who reported the Khan's requests to the other side and returned most of the time, and sometimes they were arrested depending on the political conditions. The first embassy attempt was made by the Russians in the mid-sixteenth century when they sent a delegation with the Englishman Jenkinson for commercial purposes. The Khanate of Khiva responded to this embassy delegation and thus began the diplomatic traffic between the two states that would last for nearly three and a half centuries. It is seen that the visits of the envoys sent from Khiva Khanate were generally focused on the continuation of commercial activities and ensuring the security of the merchants. One of the reasons why Russian embassy delegations were sent to Khiva Khanate was to release captives and slaves and to explore the riches and routes of the region. The works of Russian travelers and ambassadors sent to Turkestan Khanates by the Russians have

* Dr. Öğretim Üyesi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta kilicaslan670@hotmail.com / <https://orcid.org/0000-0001-9056-777X>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 18-02-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 28-06-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1641876

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Kılıçaslan, Y. (2025). Rus Kaynaklarına Göre Hive Hanlığının Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri; Başlangıcından 1873'e Kadar, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 134-146. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1641876>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

been extensively studied in Turkey and important works have emerged. However, the embassy visits from Khiva Khanate to the Russian Tsardom have escaped the attention of researchers. Our study focuses on the embassy delegations sent from Khiva Khanate to the Russian Tsardom and the purpose of their visits. While the main sources of this article are the records and travel notes kept by the Russians, the studies conducted in Turkey, which do not directly address the subject, have also been sufficiently utilized.

Keywords: Khiva , Russians, Turkestan, embassy visit, Orenburg.

Giriş

Ruslar ve Türkistan hanlıkları arasındaki diplomatik ve ticari ilişkileri 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlatmak yerinde olacaktır. Rusların içinde bulunduğu yani Altın Orda tahakkümünden yeni kurtulmuş bir devlet olarak ortaya çıkma durumları nedeniyle önceki yüzyıllarda herhangi bir diplomatik girişim gerçekleştirilmesi mümkün değildir. 13. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan Altın Orda hâkimiyeti 15. asrın son çeyreğine kadar devam etmiştir. Altın Orda Devleti'nin ardından Timurluların da tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte bölgede siyasi bir boşluk meydana gelmiş, Türkistan'da ve İdil Ural bölgesinde Kazan¹, Astrahan², Sibir³, Kırım⁴, Kasım⁵, Hive⁶, Buhara⁷ gibi Türk hanlıkları siyasi faaliyet göstermeye başlamıştır.

Harezm bölgesi 1511 yılında Özbekler tarafından ele geçirilmiş ve Cengiz Han'ın torunu Şiban'ın neslinden İlbars, Özbekler ve Sartlar tarafından han ilan edilmiş, Hive Hanlığı böylelikle tarih sahnesine çıkmıştır. İlbars Han ile başlayan bu haneden, Yedigâr Han'dan ötürü *Yadigarogulları*, Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci'nin oğlu Şiban'ın neslinden gelen Fulad Han'ın oğlu Arab Şah'tan dolayı da *Arabşahlar* olarak anılmıştır (Koç, 2017; Şahsi, 2021, s. 147). Hive Hanlığı tarih sahnesine çıktığı 1511'den Kazan (1552) ve Astrahan (1554) Hanlıklarının Ruslar tarafından işgaline kadar çok yakın ilişkiler kurmadığı Ruslar ile coğrafi anlamda yakınlaşmıştır. Rusların Altın Orda tahakkümü altında yaşamış oldukları yüzyıllarda Hive ve Buharalı tüccarlar Rus topraklarında rahatça ticaret yapıyorlardı nitekim 1364 yılında Nijniy Novgorad'da çok sayıda Tatar, Buharalı ve Hiveli tüccarın bulunduğu tarihî kayıtlardan takip edilebilmektedir (Puteşestviya, 1840, s. 10). Hiveli tüccarların ticaret yaptığı Kazan ve Astrahan gibi şehirlerin Rusların eline düşmesinden ötürü diplomatik ilişkiler de zamanla gelişmiştir. İki devlet arasında ilk elçilik ziyareti IV. İvan zamanında, İngiliz Jenkinson'un⁸ Buhara ve Hive'yi ziyaret etmesiyle 1558'de başlamıştır (Bartold, 1911, s. 154). İngilizlerin

¹ Kazan Hanlığı için ayrıca bk. Türkoğlu, 2022.

² Astrahan Hanlığı için ayrıca bk. Saray, 1991.

³ Sibir Hanlığı için ayrıca bk. Kemaloğlu, 2019.

⁴ Kırım Hanlığı için ayrıca bk. Purgstall, 2020.

⁵ Kasım Hanlığı için ayrıca bk. Taşağıl, 2001.

⁶ Hive Hanlığı için ayrıca bk. Özkan, 2022.

⁷ Buhara Hanlığı için ayrıca bk. Özkan, 2021.

⁸ Jenkinson'un seyahat notları için ayrıca bk. Jenkinson, 1886.

yeni pazar arayışı için Türkistan hanlıkları ile ticari ilişkiler kurma arzusu bu döneme kadar uzanmaktadır. Jenkinson da “Merchants of London of the Moscovie Company” şirketi tarafından Rusya’ya ve oradan da Hive-Buhara’ya gitmek üzere görevlendirilmiştir. Çar IV. İvan tarafından Buhara ve Hive’ye yanınızda Rus soyluları ile gönderilen Jenkinson, Çar’ın Rusya’da serbest ticaret yapma iznini hanlıklara iletmiş ve ilk elçilik girişimini gerçekleştirmiştir (Jukovskiy, 1915, s. 3). İlk Rus elçilik heyeti Moskova’ya 1559 yılında dönmüştür. Rusya ile Türkistan hanlıkları arasında gerçekleşen ilk elçilik heyetlerinin gündemi sadece ticaret üzerine olup herhangi bir siyasi girişimden bahsetmek mümkün gözükmemektedir.⁹ Aynı yıl içerisinde Hive Hanlığı’nın o dönem başkenti olan Gürgenç şehrinden Moskova’ya elçiler gönderilmiştir (Veselevskiy, 1877, s. 111-112; Ulyanitsky, 1889, s. 6).

Çar I. Petro¹⁰, Hive Hanlığı’nın coğrafyadaki hem jeopolitik hem de siyasi rolünü fark etmiştir. Rus kaynaklarına göre 30 Haziran 1700’de Hive Hanı Şah Niyaz’ın¹¹ elçisi I. Petro’dan Hive’yi tabiiyetine kabul etmesini istemiş, Çar’ın tasdiki ile bu istek 1703’te onaylanmıştır. Hoca Nefes’in 1713’te Petro’ya Hive’yi nasıl zapturap altına alacağını ve bölgede altın olduğuna dair efsaneler anlatması Rus Çar’ını cezbetmiştir (Konçev, 2017, s. 26). Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus Petro’nun asıl niyeti olan Hive Hanlığı’nı ortadan kaldırarak veya kendisine tabii kılarak Hindistan’a ulaşan bir ticaret yolu inşa etmektir. 1717 Hive Seferi’nin başarısız olması, İngilizler tarafından sömürülen Hindistan ile Rusya arasında tampon bölge oluşturan Türkistan hanlıklarının durumu I. Petro tarafından daha yakından takip edilmiştir. Hindistan’a fiziki olarak yayılmanın imkânsızlığının farkına varan Çar I. Petro, Hive Hanlığı’nın ticari ve ekonomik kapasitesinin analizini yapmak adına diplomatik ilişkilere önem vermiştir. I. Petro’dan sonra Rusların dış ilişkilerinde Hive Hanlığı meselesi 19. yüzyıla kadar ana meselelerin başında gelmemektedir (Konçev, 2017, s. 26). Bu tarihten sonra Hive Hanlığı ve Rus Çarlığı arasındaki diplomatik ilişkiler yoğun şekilde gerçekleştirilmiştir. 1839-40 Perovsky’nin Hive Seferi’nin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine ilişkiler kısa bir müddet kesilmiş, Hive Hanlığı’nın Rusların vasalı durumuna geldiği 1873 yılına kadar devam ettirilmiştir.

1. 17. Yüzyılda Hive Hanlığı’nın Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri

⁹ Bu dönem Hive tahtında Dost Muhammed Han’ın ardından yönetimi devralan ve 1558-1602 yıllarında hüküm süren I. Hacı Muhammed Han hüküm sürmüştür.

¹⁰ I. Petro 1682-1725 yıllarında Rus Çarı olarak saltanat sürmüştür.

¹¹ 1698-1701 yılları arasında Hive tahtında oturmuştur.

İki devlet arasındaki elçilik vasıtasıyla iletişimi başlatan tarafın 1558'de IV. İvan¹² olduğuna girişte değinmiştik. Bu tarihten sonra iki devlet arasında iletişim elçiler vasıtasıyla sürdürülmüştür. Özellikle erken dönem diyebileceğimiz 16. yüzyıl elçilik heyetlerinin kimlerden oluştuğu hususunda kaynaklarda yeterli bilgi bulunmazken elçilerin hangi tarihte geldikleri belirtilmiştir. Moskova'dan gönderilen elçilik heyetinden sonra Hive Hanı Hacı Muhammed tarafından 1563 ve 1564'te iki elçilik heyeti Moskova'ya gönderilmiştir. Ziyaret, Hiveli tüccarların Astrahan ve Kazan dışında diğer Rus şehirlerinde de ticaret yapmaları arzusu üzerine gerçekleştirilmiştir (Puteşetsviya, 1840, s. 16; Veselovskiy, 1877, s. 123).

Rus Çarlığı 1583'te Sibir Hanlığı ile olan mücadeleden galip çıkmış, bunun üzerine 1583'te Buhara ve Hive Hanlıklarının elçilerini Moskova'ya davet etmiştir. Hive Hanı Arap Muhammed¹³ tarafından gönderilen bir diğer elçi 1616'da Moskova'ya gelen *Hoca Yusuf*'tur. Bu ziyaretin amacı iki devlet arasında dostane ilişkilerin geliştirilmesi ve karşılıklı ticaretin devam etmesi üzerine gerçekleştirilmiş, Çar Mihail Fedoroviç¹⁴ tarafından Astrahan, Volga vahası ve diğer Rus şehirlerinde ticaret yapma izni Hiveli tüccarlara tanınmıştır (Ulyanitskiy, 1889, s. 7-8). Yaroslav'da üç elçi, *Yusuf Azi*, *Mahtambay* ve *Abeş* 1623'te tutuklanmış mallarına el konularak Moskova'ya gönderilmiştir. Elçilik heyeti daha sonra serbest bırakılarak Türkistan'a dönmüşlerdir (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 69-70). Bu dönemde iki devlet arasında ilişkilerin gerilmesinde Hive Hanı Arap Muhammed'in vefatı üzerine başlayan taht kavgalarına Rusların müdahale etmesi etkili olmuştur (Saray, 1998, s. 167-170). Aradan geçen on yıllık süreden sonra bir başka Hive elçisi Hoca Muhammet Bahadır Moskova'ya 1633'te gelmiştir. Hive Hanı İsfendiyar'ın¹⁵ karşılıklı ticaretin devam etmesine dair yanında getirmiş olduğu mektubu Çar'a sunmuştur (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 83-86). Aynı zamanda Kalmuk saldırıları nedeniyle iki devlet arasında ticaret yolunun kesintiye uğradığını ve 1623'te Moskova'da el konulan elçilerin mallarının iade edilmesini istemiştir (Jukovskiy, 1915, s. 21). Görünüşe göre bu elçilik ziyaretinden bir netice alınamamıştır. 1636'da Hive'den başka bir elçi Narbun Avez Bahadır aynı isteklerle Moskova'ya gelmiş ve kendisine bazı hediyeler verilerek Hive'ye dönmüştür (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 70).

Hive ve Rus Çarlığı arasında ticaret dışında özel hususlarda da elçilik ziyaretleri gerçekleşmiştir. Bunlardan biri Hive Hanı İsfendiyar'ın oğlunu evlendirmek üzere Çar'a 1639'a göndermiş olduğu elçilik heyetidir. Bu elçilik heyeti İsfendiyar Han tarafından kendisine

¹² 1547-1584 yılları arasında Rus Çarlığı'nı idare etmiştir.

¹³ 1602-1623 yıllarında Hive tahtında hüküm sürmüştür.

¹⁴ 1613-1645 seneleri aralığında Rus Çarı olarak saltanat sürmüştür.

¹⁵ İsfendiyar Han'ın saltanat yılları 1623-1643'tür.

verilmek üzere samur, kara tilki derisi ve iyi bir Çerkez kızı göndermesini isteyen bir mektubu Mihail Fedoroviç'e getirmiştir (Ulyanitskiy, 1889, s. 12). Bu elçilik heyetinin gelişinden bir mana çıkmadığını 1642 tarihli elçilik heyetinin gelişinden anlayabiliyoruz. İsfendiyar Han tarafından Moskova'ya gönderilen Ayvaz Bek ve Koşut adında iki elçi karşılıklı ticaretin sürdürülmesi ve Han'ın oğlunu evlendirme arzusunu Çar'a tekrar iletmışlerdir (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 87). Bu dönem Türkistan hanlıkları ile Rus Çarlığı arasında gergin bir siyasi ortamın olduğunu göstermektedir.

Çar Mihail Fedoroviç, Hive ve Buhara'ya bir mektup göndererek Rus esirlerin ve Nogay Mirzalarının serbest bırakılmasını istemiş ancak bu talep reddedilmiştir. Daha evvel bilinmeyen bir nedenden ötürü Rus topraklarında tutuklanan tüccar Şıhbab ve Muhammed Emin adında iki Hiveli ve Kozey Nagay isimli bir Buharalı'ya Çar isteklerinin yerine getirilmesini talep ettiği bir mektup vererek 1645'te çeşitli hediyeler ile göndermiştir (Ulyanitskiy, 1889, s. 19-20). Hive ve Rus Çarlığı arasında kesintiye uğrayan ilişkilerin tekrar kurulması için Çar Aleksey Mihayloviç¹⁶ tarafından bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Görüldüğü üzere Rus Çarı veya Hive'de yaşanan iktidar değişikliği üzere elçilik ziyaretleri gerçekleştirilmiştir.

Astrahanlı bir boyar oğlu olan İvan Fedetov yanında Matyev Muromtsev ile birlikte Hive'ye gönderilmiştir. Elçilik heyeti Han'a esirlerin Ruslara iadesi ve bunun karşılığında ticaretin kaldığı yerden devam etmesini temin eden bir mektup getirmiştir (Ulyanitskiy, 1889, s. 37-44; Bartold, 1911, s. 156-158). Fedetov çok samimi bir şekilde karşılanmış ve Han'ın tüm mal varlığını görme fırsatı sunulmuştur. Daha sonraki dönemde ise hiçbir elçiye bu izin verilmemiştir. Tüm bu samimiyete rağmen Fedetov esirlerin iadesi konusunda başarılı olamamış, sadece 12 kişiyi para karşılığında kurtarmayı başarmıştır. Yaklaşık dört ay Hive'de kalan Fedetov, Kasım 1669'da Astrahan'a dönmüştür. Rus kaynaklarının belirttiğine göre Fedetov'a aslında gizli bir görev verilmiş, Hanlığın askeri kuvveti ve silahları hakkında ayrıntılı bilgiler toplaması istenmiştir (Jukovski, 1915, s. 29). Hive Hanlığı ile Ruslar arasında diplomatik krizlerin yaşandığı dönemlerde ticaret kesintiye uğramış gözükmektedir. İki devlet arasındaki ilişkinin hükümdar değişikliği yaşandığı dönemlerde yeniden kurulmak istendiği tarihî kayıtlarda mevcuttur. Buna güzel bir örnek ise I. Petro'nun saltanatının ilk yıllarında (1691) Hive Hükümdarı tarafından İbragim Ajizov başkanlığında ki elçilik heyetinin gönderilmesi gösterilebilir. Bu elçinin geliş maksadı ise Hive Han'ının Ruslardan Hazar Denizi'nin doğu kıyısına bir kale inşa etmelerini istemesi olarak kayıtlara geçmiştir (Jurnal

¹⁶ 1645-1676 arasında Rus Çarı olarak Rusları idare etmiştir.

Ministerstva, 1884, s. 85; Jukovskiy, 1915, s. 40). Ancak böyle bir girişim olmadığı gibi mektubun içeriğinin doğruluğu da tartışmaya açıktır.

Rus Çarlığı ve Hive Hanlığı arasında yaşanan diplomatik ilişkilerin temelinde Hanlık tarafından bakıldığında ticaret, Ruslar açısından ise esirlerin kurtarılması ana noktayı oluşturmaktadır.¹⁷ Bu yüzyılda yaşanan Türkistan hanlıkları ve Rus Çarlığı rekabetinde tarafların birbirine üstünlük sağlayamadığı ve dengeli bir politikanın yaşandığı görülmektedir. Ruslar, yürütmüş olduğu diplomasi ile esirlerin kurtarılmasını sağlayamamış, Hive Hanlığı ise istediği sınırsız ticaret yapma hakkını ancak belirli dönemlerde gerçekleştirebilmiştir. Bu yüzyılın sonlarında Rus Çarlığı'nın başına geçen I. Petro ile birlikte üstünlük zamanla Rusların eline geçmeye başlamıştır. Bu noktada Hive Hanlığı'nda Anuşa Han'dan¹⁸ sonra yaşanan saltanat kavgalarının ve istikrarsız durumun önemli bir rolü olduğunu da belirtmek iktiza eder.

2. 18. Yüzyılda Hive Hanlığı'nın Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri

18. yüzyılın başlarında Rus Çarlığı'na I. Petro'nun geçmesi bölgedeki dengelerin değişmesine neden olmuştur. Bu yüzyılın başında Buhara ve Hive arasında yaşanan gerginlik Hive Hanlarının Rus Çarlığı'na yakınlaşmasına neden olmuştur. 1700 yılında Hive Hanı tarafından Rus Çarlığı'na bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Rus kaynaklarının belirttiğine göre Hive elçisi Dostak Bahadır, I. Petro'ya Hive Hanı Şah Niyaz'ın¹⁹ Rusların tebaası olma isteğine dair bir mektup getirmiştir. Moskovskiy Vedemosti²⁰ Nisan 1703'te yayınlanan habere göre bu bilgi doğrulanmış gözükmemektedir (Jukovskiy, 1915, s. 42-43). Ancak böyle bir tabiiyetten o dönem için bahsetmek mümkün olmayacağı gibi Rus kaynaklarına ihtimamla yaklaşmak da oldukça yerinde olacaktır. 1714'ten sonra Hive ve Rus Çarlığı arasında dostane bir ilişkiden bahsetmek mümkün görünmemektedir. 1717'de gerçekleşen Hive Seferi'nden sonra ise iki taraf arasında diplomasi trafiği 3 yıl kesilmiştir (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 161-163). Hive Hanı Hacı Muhammed Bahadır Han'ın²¹ tahta çıkışından mütevellit 1714'te Aşur Bek adında bir elçi I. Petro'nun huzuruna çıkmış ve nezaketle karşılanmıştır (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 88; Veselovskiy, 1887, s. 161-163). Hive Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine Hive ile Rus Çarlığı arasında ticari bağlar kopmuş, Hive Hanı Şirgazi²² tarafından 1720'de ticari

¹⁷ Türkistan'da köle kavramı için ayrıca bk. Karakulak, 2020.

¹⁸ 1663-1685 saltanat yıllarıdır.

¹⁹ 1698-1701 yılları arasında Hive tahtında oturmuştur.

²⁰ 1702'den 1709'a kadar gazete Kilise Slav alfabesiyle basılmış, 1710'dan itibaren Kilise Slav alfabesi ise özellikle önemli durumlarda 1714'e kadar kullanılmıştır. 1705'e kadar gazetede gazete numarası belirtilmemiş, 1705'ten 1709'a kadar gazete numaralandırması Kiril alfabesi ile belirlenmiştir. 1716'dan itibaren St. Petersburg'da yayınlanan bazı sayılar Moskova'da da basılmaya başlanmıştır.

²¹ 1714 bir yıl tahtta kalmıştır.

²² 1714'te Hive tahtına oturmuş ve 1727'ye kadar hüküm sürmüştür.

ilişkileri yeniden sağlamak üzere gönderilen Ayvaz Muhammed adındaki elçi, Petro'nun emri ile tutuklanarak hapsedilmiş ve 1721'de ölmüştür. Bunun üzerine Şirgazi'ye elçinin ölümünü haber veren bir mektup sağ kalan elçilerden biriyle gönderilmiştir (Jukovskiy, 1915, s. 66).

Petro'nun ölümünden sonra 1726'da I. Katerina'nın saltanatı sırasında ikili ilişkileri düzeltmek için Subhankulu Bek adında bir elçi Hive'den gönderilmiştir. Bu elçilik heyetinin görüşmelerinden sonuç alındığına dair delil olarak Astrahan Askeri Valisi Von Menden'e ticaretin yeniden başlamasına dair bildirilen 22 Nisan 1727 tarihli kararname gösterilebilir (Veselovskiy, 1877, s. 179). İlginç bir kayıt ise 1733'te Hive elçisi olarak Astrahan'a gelen Hacı Batır'ın yüksek derecede alkol aldığı ve bu yüzden hayatını kaybettiğine dair Astrahan Valisinin göndermiş olduğu mektuptur (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 30-31; Jukovskiy, 1915, s. 70).

Hive Hanlığı'ndan 15 Eylül 1739'da İlbars'ın elçisi Artık Razumbayev Batır Astrahan'a gelerek maiyetiyle birlikte Moskova'ya kabul edilmiştir. Bu elçilik ziyaretinin amacı Rus Çarlığı'ndan Hive'ye silah, zırh ve çelik ihracı için izin istemek ve evlendikleri Tatar ve Kalmuk kızlarını ülkelerine götürmek için Çar'ın onayını almaktır. Bu iki istek de reddedilmiş, tam bu sırada İlbars'ın Nadir Şah tarafından idam edildiği haberi elçilere ulaşmış, Artık Batır Astrahan'da kalmak için izin istemiştir. İzin verilmiş ancak Artık Batır'ın istediği Astrahan değil Samarra'da kalmalarına müsaade edilmiştir (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 74).

Çariçe Elizabet Petrovna döneminde 9 Aralık 1743'te Hive Hanı Ebu'l Gazi'ye bir mektup gönderilerek ticari ilişkilerin devam ettirilme arzusu dile getirilmiştir. Ebu'l Gazi Han tarafından Çariçe'ye gönderilen elçi Allah Verdiyev'in gelişi bu mektupla ilişkilendirilmektedir. Aynı zamanda elçi daha önce Rus Çarlığı'na gelen ve dönmeyen Artık'ın geri gönderilmesini de talep etmiştir (Veselovskiy, 1877, s. 209-210). 1745'te Ebu'l Gazi tarafından gönderilen elçi Hacı Muhammed Ahun Molla Tursunov ise Hive Hanlığı'nı bağımsız olarak tanımayıp (Nadir Şah'ın Hive Hanlığı'na kendi seçtiği valileri atamasına binaen) Rus idareciler tarafından saraya sokulmamıştır (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 85). Nadir Şah'ın ölümünden sonra tahtı ele geçiren Gaip Han²³ 25 Nisan 1750'de Şirbek adında bir elçiyi Orenburg'a göndermiştir (Jurnal Ministerstva, 1884, s. 217-222). Orenburg Valisi, Ruslara biat eden Kırgız kökenlilerin Hive'de tahta çıktığını ve bu durumda ne yapacağını bilmediğini merkeze iletmiştir. 13 Ağustos 1750 tarihli kararname Kırgız Hanların Hive'de yönetimi devralmasına izin verirken Orenburg Valisi yeni seçilen hanı karşılamak, ona hediyeler vermek

²³ 1747-1758 yıllarında hüküm sürmüştür.

ile görevlendirilmiştir. Daha sonra Kırgızların Hive tüccarlarına uyguladığı hakaret ve soygunlardan şikâyet eden Şirbek, elçi Artık Batır'ın serbest bırakılmasını istemiş, ayrıca kervanların Hive topraklarından ulaşım sağlamasını talep etmiş ve tüm bu istekler Ruslar tarafından Hive'nin siyasi durumu bahane edilerek reddedilmiştir (Veselovskiy, 1877, s. 218). Orenburg Valisi, elçi Şirbek'e ya Petersburg'dan haber beklemesini ya da Hive'ye dönmesini söylemiş, bunun üzerine elçi ikincisini tercih etmiştir.

3. 19. Yüzyılda Hive Hanlığı'nın Rus Çarlığı ile Diplomatik İlişkileri

Bu yüzyıl Hive Hanlığı ve Rus Çarlığı arasında elçilik ziyaretlerinin yoğun olduğu bir zaman dilimidir.²⁴ Önceki asırlara binaen Ruslar tarafından da elçilik ziyaretleri yoğun olarak gerçekleştirilmiştir. 1819 yılında Yüzbaşı Nikolay Muravyev Rus elçisi olarak Hive'ye gönderilmiştir. Muravyev, 29 Temmuz'dan 19 Eylül'e kadar Türkmenistan'da kalmış Hazar Denizi kıyısında fotoğraflar çekerek Türkmenleri Rusya ile ticaretin kesintisiz sürdürülebilmesi için bölgeye Rusların bir kale yapmalarının gerekliliği hususunda ikna etmeye çalışmıştır. Buradan Hive Hanlığı'na doğru yola çıkan Muravyev'in Mangışlak'a değil de Krasnovodsk üzerinden ticaret yapma teklifi Muhammed Rahim Han tarafından Türkmenlerin kendisine karşı düşmanlığı ileri sürülerek reddedilmiştir. Yine de Yüzbaşı İsnazar ve Yakub Bay elçi olarak Rusya'ya göndermiş lakin görüşmelerden bir sonuç çıkmamıştır. 1824 yılında 625 kişilik bir kfile ile yola çıkan Albay Tsiolkovsky'nin kervanı Hive yolunda saldırıya uğramış, bunun üzerine 1826'da Vaiz Niyaz adında bir elçi St. Petersburg'a gönderilmiştir. Ancak bu elçinin Rus kervanının saldırıya uğramasından mütevellit başkente sokulmasına izin verilmemiş, Rus esirlerin serbest bırakılacağı ve bu tür girişimlerin tekrarlanmayacağı garantisi verilene kadar ilişkilerin askıya alındığı bildirilmiştir (Jukovskiy, 1915, s. 99-105). İki ülke arasında gergin siyasi ve ticari ortamın 1837 yılında da devam ettiği yine bir başka Hive elçisinin gelişinden sezilmektedir. 1826-37 yılları arasında Hive Hanlığı'nın ticari kısıkaça olduğu anlaşılmaktadır. 1837'de Rus Çarlığı'na gönderilen Hive elçisi Kabılbaý, yirmi Rus esir ile birlikte bazı hediyeler de getirmiştir. Bunun karşılığında beş Hiveli esir Ruslar tarafından serbest bırakılarak geri dönmelerine izin verilmiştir (Terentev, 1906, s. 112). Bu tarihten 1839'da kadar Hive Hanlığı Ruslar ile diplomatik ilişkileri düzeltmek için uğraşmış ve iki yılda dört elçilik heyeti göndermiştir. Diplomasiden bir netice çıkmayınca Hazar Denizi'nde balıkçılık yapan 200 Rus vatandaşı Hiveliler tarafından esir alınmış ve köle pazarlarında satılmıştır. Bunun üzerine Ruslar, Hive Hanlığı'na karşı bir sefer düzenlemeye karar vermişler, bu görev General

²⁴ 1804'te Hive Hanlığı'nda hanedan değişikliği yaşanmıştır. Yedigaroğulları saltanatı bitmiş Kongratlar dönemi başlamıştır.

Perovsky'e düşmüştür (Veselovskiy, 1877, s. 294). Sefer hazırlıklarına başlayan Perovsky ve müfrezesi kış ayının başlangıcında Orenburg'dan yola çıkmış, çetin kış şartları nedeniyle Üst-Yurt yakınlarında çok sayıda mal ve insan zayiatı vererek savaşı kaybetmiş, müfreme 1840'da Orenburg'a dönmüştür. Bunun üzerine Rus Çarı esirlerin kurtarılması için gerekli adımları atmaya devam ederken, Ruslar kış ayında Hive üzerine bir sefer düzenlenemeyeceğini de tecrübe etmişlerdir (Jukovskiy, 1915, s. 114-120).

Perovsky'nin başarısız girişiminden sonra iki devlet arasındaki ilişkilerin dostane olması yönünde Hive'den Ata Niyaz Hoca yanında 418 esir ve Subay Aytov'u da Orenburg'a getirmiştir. Hive Hanı'nın 19 Temmuz 1840 tarihli fermanına binaen Ruslar ile dostluk tesis etme arzusu Çar'ı memnun etmiş, artık Rusların esir edilmeyeceğini temin etmeleri üzerine 1836'da tutuklanan Hive tüccarları malları ile birlikte iade edilmiştir (Jukovskiy, 1915, s. 120-121). Aynı zamanda bozulan ticari ilişkilerin yeniden düzeltilmesi için gerekli adımlar bu diplomatik sefer ile bir kez daha sağlanmıştır.

12 Aralık 1841'de Vaiz Niyaz ve İşbay Babayev yanlarında 16 kişilik bir maiyet ve 7 Rus esirle birlikte Orenburg'a gönderilmiştir. Daha önce Hive'ye giden Yüzbaşı Nikiforov'un teklifine (Rusların köle olarak alınmaması, Hivelilerin mal ve can güvenliğinin sağlanması, Rusya'ya tabi diğer kavimlere karşı Hive'nin girişimde bulunmaması gibi) benzer bir anlaşma içeren mektubu Çar'a sunmak için St. Petersburg'a gönderilmiş, lakin elçinin müzakere yetkisi olmadığı için bir netice çıkmamıştır. Değerli hediyeler ve nezaket üzere elçiler Hive'ye gönderilmiştir (Jukovskiy, 1915, s. 135). Bu elçilik heyeti ile birlikte Yüzbaşı Danilevsky Hive'ye hareket etmiş ve Han ile bazı şartlar sunarak anlaşma imzalamıştır.²⁵ Bu anlaşma, Hivelilerin Ruslara karşı düşmanca bir eylemde bulunmayacağı, Hiveli tüccarların Rus topraklarında can ve mal güvenliğinin sağlanacağı, Hivelilerin Rusya ile yaptıkları ticarete diğer hanlıklar ile aynı hakka sahip olacağı vs. maddeleri içermektedir.²⁶ Hive Hanı Rahim Kul'un sarayında imzalanan bu anlaşma karşılığında başka bir Hive elçisi Rus Çarı ile görüşmek üzere yola çıkmıştır. Elçi Muhammed Emin önce Orenburg'a oradan da St. Petersburg'a giderek Rus Çarı'ndan anlaşmanın onayını alan elçilik heyeti muhtelif hediyelerle birlikte Hive'ye 1843'te dönmüştür. Yapılan bu anlaşmanın Rus esirlerin serbest bırakılmasından başka hiçbir maddesinin yürürlüğe girdiği söylenemez. Bu dönemde Sultan Kenasari'nin isyanı söz konusuydu ve taahhüt edildiği gibi bir ticaretin gerçekleşmesi söz konusu değildir. Bu tarihten sonra Hive elçilik heyeti 1849-50 ve 52'de tekrar Rusları ziyaret

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Kara, 2023.

²⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Danilevskiy, 1851.

etmiştir. Son elçilik ziyareti bölgede tansiyonun yüksekliği nedeniyle bir nebze nabız ölçme niyeti taşımaktadır. 1856-57'de Ruslara karşı Sır-Derya bölgesinde başlayan isyandan Ruslar, Hive ve Hokand hanlığını sorumlu tutarak, Kırgızları Ruslara karşı isyana teşvik ettikleri yönünde suçlamışlardır. 1857'de Hive'den Orsk'a gelen Şeyhül İslam Hoca İslam'ın elçilik ziyaretindeki gayesinin Rus kaynakları tarafından bir özür mahiyetinde gerçekleştiği iddia edilmiştir (Jukovskiy, 1915, s. 140-144).

Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusların Türkistan topraklarını işgalleri sırasında ilk başlarda Hive ile yakın ilişkiler kurarak bölgede yeni ele geçirdiği yerlerin güvenliğini sağlamaya öncelik veren Ruslar bir nebze başarılı olmuşlardır. Ancak Cizak'ın 1866'da Rusların eline geçmesiyle bölgede ticaret yollarının kontrolü Rusların eline düşmüştür. İlk başlarda Buhara ve Hokand'ın Ruslar ile savaş hâlinde olması Hive Hanlığı'nı bölgede ekonomik bakımdan avantajlı hâle getirirse de bu çok uzun sürmemiştir. Ruslara karşı tekrar saldırı pozisyonuna geçen Hive Hanlığı, Rus sınır birliklerine saldırmıştır. Bunun üzerine Ruslar 1869'da Hive'ye karşı bir sefer hazırlığı içine girmiştir.

Türkistan Genel Valisi Kaufman tarafından esirlerin serbest bırakılması hususunda Kırgız Zair Turlubekov, Hive'ye gönderilmiştir. Hive Hanı tüm bu istekleri geri çevirerek elçisi Atalık Ir-Nazar'ı St. Petersburg'a göndermek istemiş, Orenburg'a gelen elçilik heyetinin isteği sunulan şartların yerine getirilmediği gerekçesiyle reddedilerek şartlar kabul edilene kadar St. Petersburg'a giriş izinleri olmadığı belirtilmiştir. Aslında elçilerin kabul edilmeyişi sefer hazırlığında olan Rusların planlarını bozmamak belki de sefer hazırlığını öğrenme ihtimaline karşılık alınmış bir tedbir olabilir. 1873'te Kaufman'ın genel komutası altında Orenburg, Kafkasya ve Türkistan olmak üzere 3 taraftan kuşatılan Hive Hanlığı 12 Ağustos 1873'te imzaladığı antlaşma ile Rus Çarlığı'nın vasalı durumuna düşmüştür (Jukovskiy, 1915, s. 164-165). Haziran 1757'de Astrahan Valisi, Hive Hanı Gaip tarafından gönderilen elçi Alla-Şükür Bay tarafından getirilen ve elçi Artık Batır'ın Astrahan'dan gönderilmesini istediği bir mektup almıştır. Astrahan Valisi, Han'ın isteklerinin Artık Bay'ın istekleri ile tutarlı olduğundan eşi ve çocukları ile Hive'ye dönmesine izin vermiştir (Veselovskiy, 1877, s. 14-15-27). Aynı elçinin 1762'de de Rus Çarlığı'na geldiği bilgisi bulunmakta lakin neden geldiği konusu bilinmemektedir. 1763 yılında Hive'den bir elçilik heyeti Astrahan'a gelmiş, Hive mallarının Nisan ve Ağustos aylarında Rus gemileri ile Mangışlak'a gönderilmesi talebini iletmıştır.²⁷ Bunun karşılığında Vali Vorontsov, Hive toprakları içinde Rus tüccarların güvenli geçişini ve ticaret yapmasını istemiş, anlaşıldığı üzere bu elçilik heyetinin müzakerelerinden bir netice elde

²⁷ Bu elçilik heyetlerinin gelişi Timur Gazi Han döneminde (1758-1764) gerçekleşmiştir.

edilememiştir (Jukovskiy, 1915, s. 87). 1793'te iki Hiveli tüccar İskender Allahverdiyev ve Rahimbay Dostmuratov, Orenburg'a gelmiştir. Ayvaz Bek'in amcası Muhammed Fazıl Bay'ın gözlerini tedavi etmek maksadıyla bir doktor talebinde bulunmuştur. Ruslar bu talep üzerine Doktor Binbaşı Blankennagel'i sekiz Kazak askeri ile birlikte Hive'ye göndermiştir. Ancak Hive'ye ulaştığında Muhammed Fazıl Bay'ın gözleri için yapacak bir şey kalmadığı ve tamamen kör olduğu için onu tedavi etmeyi reddetmiştir. Hive'de bulunduğu esnada Ruslar adına casusluk görevi ifa eden Binbaşı, Hivelilerin Rusların topraklarına yaklaşması kadar başka bir şeyden korkmadıklarını dolayısıyla Mangışlak yakınlarına bir kalenin inşa edilmemesi gerektiğini rapor etmiştir. Binbaşı Blankennagel ile birlikte Hive Elçisi Ayvaz Muhammed de Rusya'ya dönmüştür (Jukovskiy, 1915, s. 92-93). Bu yüzyılda iki devlet arasında elçilik diplomasisinin dönemler hâlinde yoğunlaştığı ve bazen de kesintiye uğradığı gözükmemektedir. Tüm elçilik ziyaretlerinden de anlaşılacağı üzere önceki yüzyıla nazaran bu asırda iki devlet arasında gergin bir siyasi ortam doğmuş ve bu da ticari ve siyasi ilişkileri derinden etkilemiştir. Ruslar tarafından gönderilen elçilerin casusluk vazifesi gördüğü ve Hive elçilerinin ise sade bir maksatla Rusya'ya geldiği Rus kaynakları tarafından da doğrulanmaktadır. Bekoviç Çerkassy'nin 1717 Hive Seferi'nin başarısızlıkla sonuçlanması bu yüzyılda ilişkileri derinden etkileyen başlıca olay olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç

İki devlet arasında yaşanan diplomasi trafiğine bakıldığında zaman ilk başlarda sürekli olarak Hive Hanlığı'ndan ticari maksatla elçilik heyetlerinin Rus Çarlığı'na gittikleri görülmektedir. Astrahan ve Kazan gibi ticarete önemli bir yeri olan şehirlerin Rusların eline geçmesi, bu trafiği zorunlu hâle getirmiştir. Ruslar tarafından elçilik heyetlerinin gönderildiği dönemlere bakıldığında ise genellikle önemli bir sefer düzenledikleri tarihten önce girişimde bulundukları nazarımızı çekmektedir. Özellikle on dokuzuncu yüzyıl elçilik ziyaretlerinin sıkça karşılıklı yapıldığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Rus asker ve seyyahlar keşif gezilerini Rus Çarı'na rapor etmişlerdir. 16, 17 ve 18. yüzyıllarda iki devlet arasında güç dengesinin eşit olduğu elçilik görüşmelerinden anlaşılmaktadır. 19. yüzyıla gelindiğinde ise güç dengesinin Ruslardan tarafa ağır bastığı ve çoğu Hive elçisinin Orenburg Valisi ile muhatap olduğu gerçeği karşımıza çıkmaktadır. Rusların Türkistan işgaline hazırlık yaptıkları dönemde elçilerin St. Petersburg'a alınmaması olası bir casusluk faaliyetinin önüne geçme çabası taşımaktadır. Hive Hanlığı'nın Rus Çarlığı ile girmiş olduğu bürokrasi trafiğinin karanlıkta kalan kısmı bu çalışma ile Türk literatürüne kazandırılmıştır.

Kaynakça

- Bartold, V. (1911). *İstoriya İzuçeniye Vostoka v Evropie i v Rossii*. St. Petersburg: Tip. MM. Stas.
- Danilevskiy, G. İ. (1851). Opisanıye Hivinskogo Hanstva. *Zapiski İmparatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva Kniga 5*, S. Petersburg: y.y.
- Jenkinson, A. (1886). *Early Voyages and Travels to Russia and Persia*. (Vol. I). E. Delmar Morgan, C. H. Coote. (Ed.). New York: Printed For The H. S.
- Jurnal Ministerstva Naradnogo Prosveşeniye Şestoe Desyatiletıye*. (1884). Çast CCXXXIV. S. Petersburg: Tip. V. S.
- Kara, G. (2023). Rus Elçisi G. İ. Danilevskiy'nin Hive Hanlığı Tasviri. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Aralık. 8 (2). 108-127.
- Karakulak, M. (2020). *Türkistan'da Efendiler ve Köleler*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Kemaloğlu, İ. (2019). Sibir Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, EK- 2. Ankara. 505-506.
- Koç, D. (2017). Hive Hanlığı. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. Hayrünnisa Alan, İlyas Kemaloğlu. (Ed.). İstanbul: Ötüken Neşriyat. 572-631.
- Konçev, A. V. (2017). *Hivinskiy Faktor vo Vneşney Politika Rossiskoy İmperii XVIII Pervoy Palavini XIX vv.* <https://cyberleninka.ru/article/n/hivinskiy-faktor-vo-vneshney-politike-rossiyskoy-imperii-hu111-pervoy-poloviny-h1h-vv/viewer> (Erişim Tarihi: 05.02.2025).
- Özkan, M. (2018). Bekoviç Gibi Kaybetmek; Aleksandr Bekoviç Çerkassy'in 1717 Hive Seferi, *MUTAD*, V (I). 93-111.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı 1500-1920*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Özkan, M. (2022). *Hive Hanlığı 1511-1920*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Purgstal, J. V. H. (2020). *Kırım Hanlığı Tarihi*. Seyfi Say (Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Puteşestviya İz Orenburga v Hivu Samarskogo Kurptsu Rukavkına v 1753 gadu*. (1840). St. Petersburg; Tip. Mins. Vinut.
- S. V. Jukovskiy, S. V. (1915). *Snoşeniya Rossii s Buharoy i Hivoy zaPaslednee Trehsotletie*. Petrograd: Trud Obşestva Orientalistov.
- Saray. M. (1991). Astarhan Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 3. İstanbul. 505.

Saray, M. (1998). Hive Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 18. İstanbul: 167-170. (Son Güncelleme 14.05.2024).

Şahsi, R. (2021). Hive ve Rus Kaynaklarına Göre Ata Murat Han İsyanı: Başlangıcı, Gelişimi ve Sonuçları (1855-1867). *Gazi Türkiyat*, (28). 145-163.

Taşagıl, A. (2001). Kasım Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 24. İstanbul. 543-544.

Terentev, M. A. (1906). *İstoriya Zaveovaniye Sredney Azii c Kartami i Planami*. Cilt I, S. Peterburg: Tipo Lit.

Türkoğlu, İ. (2022). Kazan Hanlığı. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt 25. Ankara. 136-138.

Ulyanitskiy, V. A. (1889). *Snoşeniya Rossii s Srednego Azieyu i İndeyu v XVI-XVII vv*. Moskova: Universitetskaya Tip.

Veselovskiy, N. (1877). *Oçerki İstoriko-Geografiçeskih Svedeniy o Hivinskom Hanstve ot Drevneyşih Vremen do Nastoyaş*. St. Petersburg: Tip. Brat. Pantelevih.

Re-education or Repression? A CDA of BBC's Coverage of China's Internment Camps

Alper Volkan ERTEM*

Abstract: This article analyzes China's practices toward the Uyghur Turks in East Turkestan through the BBC World Service interview titled "Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?" This article seeks to answer the question of how the BBC has represented the internment camps in China. In this context, it aims to contribute to the understanding of the BBC's stance towards these camps. Using Norman Fairclough's Three-Dimensional Critical Discourse Analysis (CDA) framework, the study reveals that the so-called "vocational education centers" described by China are, in reality, associated with human rights violations such as forced labor, ideological indoctrination, compulsory sterilization, and mass detention. The interview frames these policies as an attempt at cultural genocide targeting ethnic identities, constructing a dramatic narrative through personal testimonies and expert commentary. China's discourses on security, development, and poverty alleviation are critically questioned by the media. The interview specifically highlights the connection between forced labor in cotton production and global supply chains. The continued surveillance of individuals released from the camps and the political barriers faced by Uyghurs attempting to flee to other countries are also discussed. The BBC discourse portrays these practices not merely as an issue of domestic security, but as a global human rights crisis and a matter of universal justice, thereby contributing to the formation of international public awareness.

Keywords: Re-education camps, Internment camps, Vocational training centers, Forced labor, Cultural genocide, Human rights violations, Media studies.

Introduction

Millions of Uyghur Turks are being held involuntarily in China's internment camps. Those detained in the camps constitute a significant portion of the Uyghur population living in East Turkestan¹. Moreover, there is substantial evidence indicating serious human rights violations within these camps. Through these facilities, China seeks to erase and eliminate Uyghur identity.

* Dr., Republic of Turkey Ministry of Interior, Email: alperertem69@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0001-7802-7375>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 24-05-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 02-08-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1705728

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Ertem, A.V. (2025). Re-education or Repression? A CDA of BBC's Coverage of China's Internment Camps, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 147-163. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1705728>

¹ The term 'East Turkestan' is used in this study in place of the Chinese administrative term 'Xinjiang' to reflect the cultural, historical, and ethnic identity preferred by the majority of the region's indigenous population. While the original BBC interview analyzed in this paper frequently uses the term "Xinjiang," this study deliberately employs "East Turkestan" as a more appropriate and ethically conscious alternative.

Although officially designated by the Chinese government as “vocational education centers,” these structures have been associated with mass detentions, as evidenced by independent investigations and eyewitness testimonies, ideological indoctrination, forced labor, and allegations of cultural genocide. In this context, how international media organizations, particularly Western outlets, represent these developments offers a critical field of inquiry not only for media studies but also for international relations, human rights, and the politics of cultural identity.

The overall structure of the interview can be summarized as follows: It begins by stating that nearly one million of the approximately 12 million Uyghur Turks living in East Turkestan are being detained in facilities referred to as “re-education camps.” These practices are described as constituting violations of human rights. It is noted that countries such as the United States and the United Kingdom have classified these policies as acts of genocide and crimes against humanity. In the second segment, the narrative takes on an emotional and human dimension through the testimony of Adam, a person living in Australia, who recounts the death of his father in one of the camps. This personal account enhances the legitimacy of the narrative by illustrating the victimization on an individual level.

Subsequently, the ethnic, cultural, and religious identity of the Uyghur Turks is introduced. The Chinese government's perception of this identity as a threat to “national unity” is explained, along with a historical overview of how ethnic tensions in the region have evolved into political repression. The interview then details the practices occurring within the internment camps, including forced labor, compulsory sterilization, psychological coercion, and ideological indoctrination, drawing on media reports and documentation by human rights organizations.

The issue of forced labor is further explored through the lens of cotton production in East Turkestan, highlighting its integration into global supply chains and its implications for international fashion brands. At this point, the Chinese government's justification of these practices as efforts to combat radicalism, alleviate poverty, and provide vocational training is presented. However, such defenses are characterized by the international community as “biased and politically motivated.”

The narrative emphasizes the continuity of oppression by stating that the length of internment varies among individuals, and even those released from the camps remain under intense surveillance and face the risk of re-arrest. In later sections, the interview analyzes the Uyghurs' attempts to flee China, the bureaucratic and political obstacles they encounter, and the risks of deportation in countries such as Thailand, despite escape routes leading to Türkiye, Kazakhstan, and elsewhere. Finally, the structural limitations to justice are discussed: while China's non-

membership in the International Criminal Court renders legal proceedings ineffective, an independent British tribunal has accused China of committing genocide, thereby raising critical questions about international accountability (BBC, 2025).

Thus, this interview provides a comprehensive perspective on China's internment camps. It addresses the continuum of extrajudicial practices occurring within the camps as well as the conditions faced by individuals after their release. In this regard, the interview serves as a significant effort to raise public awareness of China's repressive policies.

The primary data set of this study is derived from a testimonial interview published in 2025 on the official website of the BBC, concerning China's "re-education camps" in the region commonly referred to as East Turkestan. The content was accessed through the BBC's digital archive via open access. Additionally, a verbatim transcription of the original video was produced by the researcher to ensure analytical accuracy. As a globally influential and reputable media organization, the BBC offers a meaningful and representative sample for examining how Western media discursively frames China's policies toward the Uyghur population.

The aim of this study is to analyze how China's repressive policies toward the Uyghur Turks are represented in a BBC (British Broadcasting Corporation) interview, using Norman Fairclough's Critical Discourse Analysis (CDA) framework. In this context, the interview titled "Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?", published by BBC World Service, was first transcribed and then examined at the textual, discursive, and socio-cultural levels. Through this method, not only the linguistic strategies employed in the discourse are analyzed, but also the ideological and political contexts in which these strategies are produced are comprehensively evaluated.

This article employs Norman Fairclough's Three-Dimensional Model of Critical Discourse Analysis (CDA) to examine how China's policies toward the Uyghur population are represented in international media. Fairclough's framework enables a multidimensional analysis by addressing discourse on three interrelated levels: the textual features, the processes of discursive production and consumption, and the broader social context in which the discourse is situated. Within this framework, the primary material selected for analysis is a BBC World Service interview titled "Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?". The study explores the linguistic and narrative strategies employed at the textual level; how the discourse is produced, circulated, and interpreted within discursive practices; and the ideological, historical, and cultural contexts that shape its position within the broader sociopolitical discourse.

Critical Discourse Analysis extends beyond surface-level textual analysis by examining the relationship between discourse and social practices. As such, it seeks to uncover the underlying

power structures and ideological formations embedded within discourse, moving beyond linguistic forms alone. According to Fairclough's model, textual analysis involves the examination of linguistic features within the text; discursive practice analysis investigates the processes through which the discourse is produced, distributed, and consumed; and social analysis situates the discourse within its wider sociopolitical and cultural context. This model thus aims not only to reveal how discourse is constructed, but also to explore why it is constructed in a particular way and what social consequences it may produce.

The existing literature contains a substantial number of studies on China's internment camps, particularly in the context of human rights violations and the reactions of the international community. This study aims to contribute to this body of work from a different perspective by focusing on a specific interview conducted by the BBC concerning the internment camps in China. Through a discourse analysis of the coverage, the study not only seeks to reveal the BBC's narrative approach but also offers insights into how British media institutions more broadly perceive and represent the issue of East Turkestan.

One of the primary limitations of this study lies in its reliance on a single interview "Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?" published by BBC World Service as the sole unit of analysis. This narrow sample inevitably constrains the ability to capture the full spectrum of discursive representations on the issue. Nevertheless, rather than undermining the study's overall validity, this limitation is intended to serve as a foundation for future research. The application of Norman Fairclough's Three-Dimensional Critical Discourse Analysis, with its detailed and multi-layered approach, enables the development of an analytical framework that can be adapted to a broader corpus of media texts. In this regard, the article not only contributes to a better understanding of the BBC's discursive positioning on China's internment camps, but also provides a basis for subsequent studies in the field.

China's Internment Camps

When discussions of human rights violations arise, China's "internment camps" are among the most frequently cited concerns in the international arena. These camps have remained a prominent topic on the global agenda for years, prompting pressure on the Chinese government from human rights organizations and various advocacy groups. Initially, China denied the existence of such camps; however, subsequent documentation has confirmed their reality.

The harsh realities of China's internment camps initially denied by the government but later exposed through documentation and eyewitness accounts are most vividly conveyed by those who were forced to endure them. One such individual is Gulbahar Haitiwaji, a former detainee who has spoken out about her experiences without hesitation. In her book *How I Survived a*

Chinese “Re-education” Camp, she provides a detailed and harrowing account of life inside the camps. According to her testimony, detainees were confined to dormitories covered with iron curtains, deprived of sunlight, and monitored around the clock by surveillance cameras. Even the slightest lip movement could result in solitary confinement. Prisoners were sometimes chained to their beds for days. Military-style ideological indoctrination sessions began at dawn and extended late into the night, where even blinking at the wrong moment was prohibited. Detainees were subjected to forced sterilization injections, endless interrogations, and a constant state of anxiety as names were called out daily—those summoned often never returned. Days passed under the unrelenting fear of sudden execution (Haitiwaji, 2021, p. 9).

Another key figure who has provided firsthand testimony about China’s internment camps is Sayragul Sauytbay. Unlike many detainees, Sauytbay was assigned to one of the camps as a teacher. There, she was forced to spend long hours morning to night teaching Chinese language, culture, and political ideology to Kazakh and Uyghur detainees. The conditions in the camp were inhumane: alongside brainwashing, torture, and sexual violence, detainees were also subjected to the forced ingestion of unidentified substances drugs that either sedated or potentially poisoned them. The details of Sayragul Sauytbay’s experiences are documented in her book *The Chief Witness: Escape from China’s Modern-Day Concentration Camps*, which provides an in-depth account of her harrowing ordeal (Sauytbay & Cavelius, 2022).

The existence of internment camps in the 21st century is, at first glance, a reality that is difficult to comprehend. However, Adrian Zenz has contributed to rendering this phenomenon more tangible and comprehensible by constructing models based on the narratives of eyewitnesses. Through this approach, he systematically illustrates the presence and structure of these camps (Zenz, 2019a):

Figure 1. 3D model of the teaching building with classroom, metal fencing and female security guard outside the classroom door. The witness saw the interior of the classroom through the iron bar doors. Source: anonymous informant.

Figure 2. The eyewitness saw a group of women who were learning Chinese. Source: anonymous informant.

The visual models developed by Zenz reveal the profoundly disturbing nature of the internment camps.

The 2009 Urumqi Riots marked a critical turning point in the lead-up to the establishment of the internment camps (Roberts, 2023, p. 180). The tensions between Uyghur Turks and Han Chinese culminated in violent clashes during that year (Peler & Ertem, 2025). The Urumqi incident was followed by a stabbing attack at a train station in Kunming in March 2014 and a market bombing in Urumqi during Xi Jinping's visit in April 2014. In response, Beijing implemented intensified security measures. Under the leadership of Chen Quanguo, East Turkestan became one of the

most heavily securitized regions in the world (Ertem, 2025). Despite isolated incidents of violence, there has been no substantive threat posed to China. Chinese leadership has never truly regarded “Uyghur separatism” as a serious threat. Rather, it has been employed as a pretext to suppress national separatism before it could pose any real challenge (Shichor, 2005, p. 124).

Some reports from Chinese state media indicate that re-education efforts among the Uyghur population began in late 2013 and gradually evolved into a more institutionalized system (Zenz, 2019b, p. 103). Notably, after 2014, China initiated large-scale detention campaigns. Beginning especially in the spring of 2017, the authorities began collecting personal data to assess citizens' “trustworthiness” and categorized individuals based on specific criteria. This phase led to the establishment of a systematic profiling mechanism, through which individuals were evaluated against a predefined set of indicators. Individuals were labeled as “untrustworthy” if they met certain conditions, such as being between the ages of 15 and 55 (i.e., of military age), being of Uyghur ethnicity, being unemployed, possessing religious knowledge or performing the five daily prayers, holding a passport, having visited one of 26 “sensitive” countries or having overstayed a visa, having family members living abroad, or homeschooling their children (Smith Finley, 2019, pp. 3-4). Since 2017, China has launched a campaign of extrajudicial mass internment targeting Uyghur Turks and, more broadly, other members of Turkic ethnic groups. According to research conducted by Zenz, it is estimated that between one and two million individuals belonging to these ethnic groups have been detained in internment camps (Zenz, 2025, p. 328).

In 2017, the Chinese government declared that no incidents of violence had occurred. However, by the end of that year, it was reported that up to 10% of the population in various cities with a majority Uyghur population had been detained. In Kashgar alone, at least 120,000 individuals were taken into custody (Raza, 2019, p. 493). Despite growing media attention toward the end of 2017, the Chinese government continued to deny the existence of “re-education camps” in East Turkestan. In May 2018, in response to a press inquiry, the Ministry of Foreign Affairs stated that it was “unaware” of any such developments. *The Global Times*, the English-language mouthpiece of the Chinese Communist Party, reported that over one million residents primarily in southern East Turkestan had been placed in “state-organized vocational education programs” as part of poverty alleviation efforts. Subsequently, another article described the training of “religious extremists” detained to suppress extremism. However, neither of these reports acknowledged the existence of a large-scale, extrajudicial detention system designed to ideologically reprogram the broader population (Global Times 2017, as cited in Zenz, 2019b, pp. 102–103).

Indeed, since 2017, East Turkestan has witnessed an unprecedented campaign of re-education. According to media coverage and eyewitness accounts, thousands of Uyghur Turks and other Muslims have been and continue to be held in secret political indoctrination facilities. Under the administration of Chen Quanguo, detention quotas were reportedly issued to regions with dense Muslim populations, resulting in the mass incarceration of Muslim communities without any form of judicial process (Zenz, 2019b, pp. 102–103).

In August 2018, international media reported that “education authorities” had banned the use of the Uyghur language in schools and that families were required to surrender copies of the Qur’an or other religious items to the authorities or risk facing punishment (Amnesty International, 2018, as cited in Raza, 2019, p. 492).

In the internment camps, large-scale and arbitrary detentions have particularly targeted Muslim Turks, who are subjected to torture and other forms of ill-treatment. China’s conduct in this regard constitutes a violation of fundamental human rights principles. In other words, the government’s control measures in East Turkestan infringe upon international legal prohibitions against discrimination, primarily affecting Uyghur Turks and subsequently other ethnic minorities. Detainees have reported being subjected to torture or other forms of coercion during interrogations in order to extract confessions or information. In addition, reports indicate that detainees were beaten and suspended from ceilings or walls while in custody (Human Rights Watch, 2018). Those held in the camps referred to as “students” are forced to learn the Chinese language and the “dangers of religious radicalism.” They are also required to memorize “legal provisions and patriotic songs” and to write “self-criticisms,” which are used to determine whether they have learned enough to be considered for release (Amnesty International, 2018, as cited in Raza, 2019, p. 494).

A substantial body of documentation clearly demonstrates that individuals held in the so-called vocational education centers were not there voluntarily; on the contrary, these “students” were forcibly detained. No official document has been found indicating that individuals entered these facilities of their own free will, signed any form of consent, or had the opportunity to request release. In fact, the centers are guarded by large and specialized police forces, suggesting that they function more as high-security detention sites than as voluntary educational institutions. In 2016, approximately 10% of the adult population in regions with a predominantly Uyghur demographic was placed in such re-education facilities. Official documents repeatedly and explicitly confirm that the vocational education centers in East Turkestan implement coercive and abusive forms of political indoctrination. Indeed, websites belonging to at least five different

local governments or educational institutions in the region explicitly describe these facilities as institutions dedicated to brainwashing (Zenz, 2019a).

Authorities in East Turkestan appear to have adopted the concept of “transformation through education,” now subjecting large segments of the Muslim population to a sweeping, extrajudicial process of ideological indoctrination without distinction. China’s re-education campaign is regarded as the most intensive form of coercive social engineering the country has undertaken since the Cultural Revolution. It represents the apex of the security-centered strategy that China has employed in its “restive minority regions” in the western part of the country. These new forms of re-education, equipped with high-tech surveillance systems, may appear more “refined” and advanced compared to the crude methods currently imposed on the Uyghur Turks. Just as East Turkestan has become a testing ground for advanced surveillance technologies, the Chinese state may also incorporate the lessons learned from re-educating this large Muslim minority into broader efforts aimed at nationwide social restructuring (Zenz, 2019b, pp. 123–124).

“The practices within the internment camps have been systematically designed to eradicate the Uyghurs. Those detained have been subjected to acts incompatible with human dignity” (Ertem, 2025, p. 193). The primary objective of the internment camps is to erase the notion that Uyghurs in East Turkestan constitute an independent nation, while instilling the belief that they are an integral part of the Chinese nation. For this reason, internment camps represent the most radical and extralegal mechanism employed to ensure East Turkestan remains an eternal part of China (Karluk, 2022, p. 142). The re-education campaign has expanded beyond adult populations to include children, with the aim of severing the younger generation’s cultural ties. Children whose parents are both detained have been labeled by the state as “double detainees.” Ultimately, China seeks to suppress the political, cultural, and economic agency of the Uyghur Turks (Raza, 2019, pp. 494–498).

At this point, China’s relations with Türkiye, the United States, and European countries concerning the issue of the Uyghur Turks are particularly noteworthy. Türkiye has sought to advocate for the Uyghur cause and demonstrate solidarity with the Uyghur Turks. China, on the other hand, has aimed to strengthen its ties with Türkiye primarily through the expansion of economic and trade relations. Meanwhile, most Muslim-majority countries have remained largely silent on this matter. This situation is critically addressed in The Wall Street Journal’s article titled “The Horrors of Xinjiang”, which states: “Let’s see if the world’s Muslim nations will vote to condemn Chinese treatment of fellow Muslims, or if they’ll sell out for a Beijing-financed bridge.” (The Wall Street Journal 2022) The United States has imposed certain sanctions on China in response to the Uyghur issue, whereas European countries have

occasionally brought the matter to the agenda but have failed to produce any substantial outcomes. In conclusion, although Turkey, the United States, European countries, and Muslim-majority nations have taken certain steps toward addressing the Uyghur issue, a comprehensive resolution has yet to be achieved. Uyghur Turks in East Turkestan continue to face severe human rights violations.

Method

In this article, Norman Fairclough's Three-Dimensional Critical Discourse Analysis (CDA) model is used to understand how China's practices toward the Uyghur Turks are represented in international media. This model offers a multi-layered analysis by addressing the textual level of discourse, the processes of discursive production and consumption, and its social context together. As the material for analysis, the interview titled "Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?" published by BBC World Service has been selected. The analysis focuses on the linguistic strategies through which the discourse is constructed at the textual level, how it is circulated in discursive practice, and how it is positioned within an ideological context in social practice.

Critical discourse analysis focuses on social problems. Therefore, it can be described as the analysis of the linguistic and semiotic aspects of social processes and problems. On one hand, it establishes a connection between social and cultural structures and processes, and on the other hand, between texts (Sözen, 2017, pp. 140–142). In the introduction of Fairclough's book *Critical Discourse Analysis*, the fundamentals of his approach are expressed as follows: Critical discourse analysis is considered as a three-dimensional method. The first of these is the analysis of written and spoken texts, the second is the analysis of discursive practice, that is, how the text is produced, distributed, and read/interpreted, and finally, the examination of discourse events in a social and cultural context (Fairclough, 1995, p. 2). As a result, Fairclough's three-dimensional discourse analysis consists of three main stages (Ercan & Daniş, 2019, pp. 545–546):

Textual analysis: It examines the linguistic features of the discourse. At this stage, elements such as the words used in written, spoken, or visual texts, the mode of expression, and the choice of terminology are analyzed.

Process (production/consumption) analysis: It investigates how the text is produced, published, and how it is read or understood. In other words, it examines the context in which the discourse emerges, by whom, and through what kind of communication process.

Social analysis: It explains the social, historical, and ideological conditions that influence and shape the discourse. This dimension shows how the discourse is connected to society and power relations.

Findings

The interview featured in the program *What in the World*, broadcast by BBC World Service, presents a significant media discourse regarding the systematic oppression faced by Muslim Uyghur Turks living in East Turkestan. In this article, a comprehensive analysis has been carried out using Fairclough's three-dimensional critical discourse analysis. The details of the analysis are as follows:

Textual Analysis:

Textual analysis examines the linguistic features of the news discourse, including word choice, metaphors, and the concepts used.

In the introduction of the interview, the host states that approximately 12 million Uyghur Turks live in East Turkestan. It is mentioned that one million of them are being held in facilities that China refers to as "re-education camps." International human rights organizations describe these practices as a state policy aimed at systematically eliminating Uyghur identity and culture. Both the United Kingdom and the United States accuse China of violating human rights. Allegations of forced labor, forced sterilization of women, and the deliberate separation of families have caused significant international public outcry. The Chinese government, however, denies these accusations and claims that the practices are aimed at combating extremism. In this context, the interview includes both testimonies and expert opinions.

At the beginning of the interview, the BBC host's use of the phrase "what China calls re-education camps" establishes a distanced relationship with the discourse of the Chinese state. When considered at the textual level, this expression indicates that the concept of "re-education" is not legitimized; on the contrary, it is used to establish a critical distance. At the same time, expressions such as "internment camps," "forced labor," and "women being sterilized" are directly linked to the key terms of international human rights discourse.

The interview also includes an individual testimony. Adam, who lives in Australia, stated that her father died while being held in a camp and expressed that the Chinese state was responsible for this process with the following words:

"I strongly believe the Chinese government tortured him to death because he was 79 when he was taken away and he died at the age of 80. Apart from his age, he never had any health issues.

So I've got his photos before and after the camp — like before he was detained and after he was released — so I guess there's a huge difference between these two photos of him” (BBC, 2025).

Such personal narratives strengthen the dramatic expression and enable the reader to empathize. Expressions such as “impossible to travel” and “imminent threat of being sent back” emphasize the severe victimization, threat, and atmosphere of pressure faced by individuals.

At the textual level, through the concepts and expressions used, China’s practices are explicitly described as a human rights violation. The events in the internment camps are dramatized and presented as a social issue.

Discursive Analysis:

Discursive practice analysis addresses how the text is produced, structured, and presented, as well as which actors and discourses are emphasized.

The BBC’s interview presents a polyphonic structure by including the voices of various actors (victimized individuals, experts, state representatives, human rights organizations). In the overall flow of the narrative, victim testimonies and human rights violations are emphasized. Through the host’s guidance, the questions generally focus on human rights-based issues, highlight dramatic stories, and reinforce the intellectual foundation of the narrative through expert opinions.

The fact that a Western-centered media outlet like the BBC broadcast this interview contributes to the shaping of the discourse within the framework of Western liberal values, individual rights, minority identities, and human rights. The interview gives considerable space to both victim testimonies and the statements of international human rights organizations and Western states; this indicates that the discourse is constructed to raise awareness and provoke a reaction in Western public opinion.

In the structure of the interview, the inclusion of personal testimony about Adam’s father first, followed by the discourses of state actors such as the United States and the United Kingdom and then expert opinions, enhances the credibility of the report and creates a strong emotional and intellectual impact on the audience.

Socio-Cultural Practice Analysis:

The socio-cultural practice analysis addresses the social, historical, and political context of the discourse, as well as its ideological background.

The interview approaches China’s policy toward the Uyghur Turks not only as a matter of national security, but also as an international human rights violation and a global issue. With

concepts such as “genocide,” “crimes against humanity,” and “erasing identities,” China’s practices are questioned within the framework of universal norms, and the reactions of international legal institutions along with calls for sanctions are emphasized.

Details in the report such as “global supply chains,” “cotton,” and “tomatoes” have brought the economic dimension of the repressive policies in East Turkestan and their connection to the global capitalist system to the agenda. The host’s question, “At what cost?” questions China’s legitimacy discourse based on security, development, and poverty reduction in the context of human rights violations.

Moreover, individual victimizations and social problems are drawn into a universal platform of discussion in the context of international justice, ethical responsibility, and human rights. The interview also emphasizes, at the international level, the migration issues faced by Uyghur Turks seeking to flee China, the difficulties of crossing borders, and the danger of forced return. Finally, it is stated that these crimes cannot be prosecuted because China is not a member of the International Criminal Court, and the limitations of global justice are also criticized.

All these elements show that the discourse is positioned within the framework of international power relations, human rights, minority identity, and legal norms. The media discourse assumes the function of generating international public awareness and fostering a sense of global ethical responsibility.

Results and Discussion

China’s internment camps point to a serious human rights crisis that has drawn the attention of the international community. Initially denied by China, the existence of these camps has become an undeniable reality through witness testimonies, leaked documents, and the work of independent researchers. Adrian Zenz’s analyses and visual models have concretized the scale and function of these facilities, while the testimonies of witnesses such as Gulbahar Haitiwaji and Sayragul Sauytbay have revealed the systematic psychological and physical violence practiced in the camps. Arbitrary detentions, brainwashing activities, forced sterilizations, and severe inhumane treatment are widespread in the camps. This campaign, carried out under China’s “re-education” discourse, constitutes a systematic assimilation policy primarily targeting Uyghur Turks and other Muslim communities.

In this process, advanced surveillance technologies have been used, individuals have been profiled based on their ethnic, religious, and social characteristics, and masses of people have been placed in camps without judicial proceedings. China’s practices contain serious human

rights violations from the perspective of international law and continue to provoke global reactions.

This article focused on the representation of China's policies toward the Uyghur Turks in media discourse through the interview titled "Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?" published by BBC World Service, and carried out an analysis using Norman Fairclough's Three-Dimensional Critical Discourse Analysis method. The findings revealed that the repressive policies implemented through the structures China refers to as "re-education camps" are represented in international media discourse as a human rights violation, a cultural genocide, and a global justice issue.

The textual analysis of the interview shows that the BBC adopts a critical language; by maintaining a distance from the term "re-education camps," it avoids legitimizing the concept. Through expressions such as "internment" and "forced labor," which refer to international law, China's practices are defined as systematic and severe human rights violations.

Moreover, the metaphor of "pomegranate seeds" is used as a striking symbol reflecting China's homogenizing national identity ideology, which rejects multiculturalism. Pomegranate seeds are seen from the outside as homogeneous and similar elements. Each seed is part of the same fruit and shows similarities in shape and color. However, such homogeneity does not naturally exist within Chinese society, especially between ethnic groups such as Han Chinese and Uyghur Turks. Xi Jinping's use of this metaphor symbolizes an assimilationist ideology aimed at suppressing ethnic differences and uniting everyone under a single, uniform "Chinese nation" identity.

In this context, the "pomegranate seeds" metaphor illustrates a state mentality that excludes multiculturalism, threatens cultural diversity, and attempts to dissolve ethnic identities under a "central" identity. The historical, cultural, and religious distinctiveness of communities like the Uyghur Turks does not conform to the homogeneous structure implied by this metaphor. Therefore, the Chinese state defines these differences as a "security issue" and seeks to eliminate them through various ideological tools. Thus, although this metaphor appears to call for unity, in reality it represents an ideological discourse of denying and suppressing ethnic differences.

At the level of discursive practice, the BBC interview establishes a polyphonic structure by including victim testimonies, expert commentary, and official state statements; however, it places narratives of victimhood—woven with individual traumas and dramatic effects—at the center of the narrative. This structure does not solely aim to inform. It also seeks to evoke a sense of ethical responsibility in the audience. Questions posed by the host, such as "at what cost?", reflect a position that challenges China's development- and security-based discourse.

In the socio-cultural context, the discourse highlights a global clash of values by juxtaposing China's sovereignty and security policies with the West's principles of human rights and ethical responsibility. This contrast becomes particularly evident in the sections where forced labor is linked to global supply chains. The fact that cotton from East Turkestan accounts for one-fifth of the world's production shows that the issue is not limited to China alone, but is also directly related to the ethical dilemmas of the global capitalist system. In this context, the media discourse brings into question not only China's domestic policy but also the responsibility of international corporations.

The final sections of the interview reveal that the repressive practices have transcended national borders and produced global consequences, by highlighting the escape processes of Uyghur Turks abroad, their fear of being returned, and the limits of international justice. China's non-membership in the International Criminal Court makes it nearly impossible for victims to access justice through legal means, while the media discourse makes this structural injustice visible.

All these analyses comprehensively present the BBC's discourse regarding China's internment camps, yet some limitations of the study should also be taken into account. In particular, focusing on a single interview prevents a full reflection of discursive diversity. However, rather than diminishing the value of the study, this limitation presents a potential starting point for future research that can be expanded through comparative analyses of different media sources. Indeed, this study is intended to provide a foundation for future scholarly work.

In conclusion, the BBC's discourse does not address China's policies toward the Uyghur Turks merely as a national issue. Instead, it presents the matter as a global human rights crisis and a universal issue of justice, thereby assuming an active role in shaping international public opinion.

Suggestions

This study, by focusing on a single interview broadcast by BBC World Service, has provided an in-depth analysis of how China's Uyghur policies are represented in international media discourse. However, future research may consider the following suggestions to enrich and diversify the current findings:

Comparative Discourse Analysis: Future studies could include a comparative analysis of media discourses from various countries (e.g., U.S., Türkiye, China, or Muslim-majority states) to reveal differing ideological constructions and representations of the Uyghur issue.

Expanded Data Sets: Analyzing a broader corpus that includes news articles, documentaries, and social media content would allow for a more comprehensive understanding of the discourse dynamics and shifts over time.

Referencing

- BBC. (2025). *Why does China put Uyghurs in 're-education camps'?* retrieved from <https://www.bbc.com/audio/play/w3ct681j>
- Ercan, G. S., & Danış, P. (2019). Söylem, söylem çözümlemesi ve eleştirel söylem çözümlemesi: tanımları ve kapsamları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 527-552.
- Ertem, A. V. (2025). *Doğu Türkistan Çin'in zulmü, Amerika'nın söylemi*. Net Kitaplık Yayıncılık.
- Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman.
- Haitiwaji, G. (2021). *Çin kampından nasıl kurtuldum?* (M. Daş, Trans.). Mhrabad Yayınları.
- Human Rights Watch. (2018). *"Eradicating ideological viruses" China's campaign of repression against Xinjiang's Muslims*. Retrieved from <https://www.hrw.org/report/2018/09/10/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-repression-against-xinjiangs>
- Karluk, A. C. (2022). *Uygurlarda yenileşme aydınlar, kimlik ve mecburi değişim*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Peler, G. Y., & Ertem, A. V. (2025). The Wall Street Journal gazetesine göre Urumçi İsyanı. *Akademik İletişim Araştırmaları Dergisi*(3). 1-29.
- Raza, Z. (2019). China's 'political re-education' camps of Xinjiang's Uyghur Muslims. *Asian Affairs*, 50(4), 488-501.
- Roberts, S. R. (2023). *Uygur savaşı Çin'in Müslüman azınlığa karşı yürüttüğü iç operasyon* (M. B. Dinçaslan & M. Â. Kalaycı, Trans.). Ötüken Neşriyat.
- Sauytbay, S., & Cavelius, A. (2022). *Baş tanık doğu türkistanlı bir kadının çin'in toplama kamplarından kaçışı* (B. Kaya, Trans.). Pegasus Yayınları.
- Shichor, Y. (2005). Blow up: internal and external challenges of Uyghur separatism and Islamic radicalism to Chinese rule in Xinjiang. *Asian Affairs: An American Review*, 32(2), 119-136.
- Smith Finley, J. (2019). Securitization, insecurity and conflict in contemporary Xinjiang: Has PRC counter-terrorism evolved into state terror? *Central Asian Survey*, 38(1), 1-26.
- Sözen, E. (2017). *Söylem belirsizlik, mübadele, bilgi/güç ve refleksivite*. Profil Kitap.
- The Wall Street Journal. (2022). "The Horrors of Xinjiang".

- Zenz, A. (2019a). Brainwashing, police guards, and coercive internment: evidence from chinese government documents about the nature and extent of Xinjiang's "vocational training internment camps". *Journal of Political Risk*, 7(7), 1.
- Zenz, A. (2019b). 'Thoroughly reforming them towards a healthy heart attitude': China's political re-education campaign in Xinjiang. *Central Asian Survey*, 38(1), 102-128.
- Zenz, A. (2025). Innovating repression: policy experimentation and the evolution of Beijing's re-education campaign in Xinjiang. *Journal of Contemporary China*, 34(152), 328-349.

Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Askerî Terminoloji ve Bu Terminolojide Rusça Kökenli Alıntı Sözcükler Üzerine Bir Değerlendirme

Bayram GÜNEŞ*

Öz: Sovyetler Birliği tarafından bilhassa Stalin döneminde Türkistan coğrafyasında uygulanan sistematik asimilasyon politikasının merkezini oluşturan dil ve kültür politikası, çalışmamıza konu olan askerlik ve güvenlik terminolojisi bakımından Kıpçak Türk lehçelerini etkilemiştir. Rus kültürü ve dilini merkeze alan Sovyet asimilasyon politikasının Türk lehçelerinde Rusça alıntı sözcüklerin miktarını etkilediği bilinmektedir. Ancak askerlik ve güvenlik terminolojisi alanındaki etkileri konusunda yeterince çalışma bulunmamaktadır. Çalışmada içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çağdaş Kıpçak Türk lehçelerinde kullanılan askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisinde yer alan Rusça kökenli alıntı sözcükler incelenmiştir. Araştırma kapsamında Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçeleri arasında yer alan Karayım Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Kazan-Tatar Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Nogay Türkçesine ait sözlüklerde yer alan askerî ve güvenlik terminolojisine ait Rusça alıntı sözcükler tespit edilip incelenmiştir. Veriler, tematik alanlara ayrılarak sınıflandırılmış; özellikle “Rütbe ve Ünvanlar” ile “Silah ve Teçhizat” kategorilerinde alıntı sözcüklerin yoğunlukta olduğu tespit edilmiştir. Bulgular, Sovyet dönemi askerî ve idari yapıların söz konusu lehçelerin terminolojik alanları üzerindeki etkisini açıkça ortaya koymaktadır. Alıntı sözcüklerin yalnızca leksikal düzeyde değil, kavramsal ve yapısal düzeyde de yerli karşılıkların kullanımını sınırlandırdığı gözlemlenmiştir. Çalışma, askerî ve güvenlik dilinde Rusça kökenli alıntıların yayılımını göstererek bu alandaki terminolojik dönüşüm süreçlerine ışık tutmayı ve gelecekteki söz varlığı planlamalarına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Kıpçak Türk lehçeleri, Rusça, alıntı sözcükler.

An Evaluation on The Russian Origin Loan Words in Military and Security Terminology in The Contemporary Kypchaq Group of Turkic Dialects

Abstract: The language and culture policy, which constituted the center of the systematic assimilation policy implemented by the Soviet Union, has shown its effects in many areas in Kipchak Turkish dialects, as well as in military and security terminology, which is the subject of the study. Although it is known that the Soviet assimilation policy, which focused on Russian culture and language, affected the amount of Russian loanwords in Turkish dialects, there are not enough studies on its effects in the field of military and security terminology. In this article, Russian loanwords in military and security terminology used in contemporary Kipchak Turkish dialects were examined. Within the scope of the research, Russian loanwords belonging to military and security terminology in the dictionaries of Karaim Turkish, Crimean-Tatar Turkish, Kazan-Tatar Turkish, Karachay-Balkar Turkish,

* Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Mezunu, gunesbayram85@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-9627-8685>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 09-06-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 02-08-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1716285

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Güneş, B. (2025). Çağdaş Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinde Askerî Terminoloji ve Bu Terminolojide Rusça Kökenli Alıntı Sözcükler Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 164-193. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1716285>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Kumuk Turkish, Bashkir Turkish, Kazakh Turkish, Karakalpak Turkish, Kyrgyz Turkish and Nogay Turkish, which are among the Turkish dialects of the Contemporary Kipchak Group, were identified and examined. The data were classified by dividing them into thematic areas; it was determined that loanwords were especially dense in the categories of "Ranks and Titles" and "Weapons and Equipment". The findings clearly reveal the impact of Soviet-era military and administrative structures on the terminological fields of the dialects in question. It was observed that loanwords limited the use of local equivalents not only at the lexical level but also at the conceptual and structural level. The study aims to shed light on the terminological transformation processes in this area by showing the spread of loanwords of Russian origin in military and security language and to contribute to future vocabulary planning.

Keywords: Kipchak Turkish dialects, Russian, loan words.

Giriş

Kültür, sosyal yaşam, ekonomik dinamikler, tarih ve coğrafyaya dair unsurlar, dillerin gelişimine yeni kavramlar ve düşünce biçimleri kazandırmaktadır. Farklı toplulukların bir arada yaşaması ve etkileşimde bulunması, dillerin yapısına alıntı unsurlarının girmesine imkân tanımaktadır. Bu nedenle, her dilin sözcük hazinesinde bu tür unsurların yer alması kaçınılmaz bir durumdur (Nuriahmetova, 2014, s. 335). Geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türk lehçeleri de tarihsel gelişimleri boyunca pek çok dil ve kültürle etkileşim içinde olmuştur. Bu etkileşimler, doğal olarak lehçelerde söz varlığı bakımından çeşitli kategorilerde ve farklı oranlarda alıntı sözcüklerin yer almasına neden olmuştur. Alıntı sözcüklerin kaynağı çoğunlukla lehçenin bulunduğu coğrafi konum ve siyasi koşullardan doğrudan etkilenmiştir. Bu çalışmaya konu olan Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçeleri hem coğrafi konum hem de siyasi ve tarihsel koşullar nedeniyle Arapça ve Farsçanın yanı sıra Rusçanın da etkisine maruz kalmıştır. Bu etki, sadece sosyal yaşamda kullanılan sözcüklerle/dil yapılarıyla sınırlı kalmamış, askerî alanda ve güvenlik terminolojisinde de kendisini yoğun bir şekilde hissettirmiştir.

Dilin tarihsel ve güncel dönemlerdeki gelişimini etkileyen faktörlerden biri de diğer dillerle olan ilişkisidir. Bu bağlamda, dilin sözcük hazinesi ve bilgi yapısının biçimlenmesinde, diğer dillerle etkileşiminin boyutu önemli bir etken olduğu gibi toplumda meydana gelen sosyal, siyasi ve kültürel değişimlerle de hem dolaylı hem de doğrudan bağlantılıdır (Memmedova, 2009, s. 12). Bununla birlikte alıntı sözcüklerle ilgili yapılan çalışmaların çoğunlukla genel bir çerçevede yapıldığı görülmüştür. Bu da tematik ve alan bazlı incelemelere yeterince yer verilmediği gerçeğini gözler önüne sunmaktadır. Ele alacağımız kriter olarak askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisi sadece teknik bir alan değil; otorite inşası ve kültürel hâkimiyetin sembollerinden biridir. Bu yönüyle bu tip alıntıların sadece dil açısından değil, aynı zamanda siyasi ve sosyolojik temelleri de bulunmaktadır.

Kuramsal Çerçeve

Milletler ya da toplumsal çevreler birbirlerine öğretebilecekleri pek çok bilgiye sahiptir. Bu durum, her birey ya da milletin kendisinden farklı kültürel ve coğrafi şartlarda yaşayan bireylerden veya milletlerden çeşitli bilgi edinme yöntemlerinden geçmiş yeni sözcükler

öğrenebileceği anlamına gelmektedir. Milletler ya da bireyler bu süreçte edindikleri bilgilerin terimlerini kendi dillerine aktarır ve diğer dillerden alıntılarda bulunurlar. Bu alıntılar, bilgi alıntıları biçiminde gerçekleşebileceği gibi özenti alıntılar şeklinde de gerçekleşebilir (Karaağaç, 2017, s. 137). Toplumların sosyal, kültürel ve teknik ihtiyaçlar doğrultusunda birbirlerini farklı oranlarda etkileyebileceğini ifade eden Korkmaz, toplumlar arası ilişkiler çoğunlukla dil vasıtasıyla gerçekleştiği için bu ilişkinin diller arası etkileşim şeklinde de ele alınabileceği görüşündedir (Korkmaz, 1997, s. 49).

Tarihsel dil bilimi bağlamında, bir dilin başka bir dili etkileme biçimi, A dilinin, etkileşimde bulunduğu B dilinin konuşucularının sosyal konumuna göre değişiklik gösterir. Bu etkileşim, *altkatman*, *üstkatman* ve *yankatman* olarak adlandırılan üç kategoriye ayrılabilir. Örneğin, bir topluluğun politik kontrolü altında bulunan gruplar, egemen grubun dilinden idari terimler alırken; aynı zamanda, bir istilacı toplum, teknik ve ekonomik anlamda yerel halktan daha güçlü olsa da yerel bitki ve hayvan terimlerini ödünç alabilir (Şirin, 2021, s. 58). İki dil arasındaki etkileşim ve benzerlik, sözcük, ses ve yapı düzeylerinde gözlemlenebilen bir gerçektir. Sözcükler arasındaki bu ilişki, dilsel etkileşimlerin en sık rastlanan biçimlerinden biridir. Her ne kadar her dilin kendine ait bir sözlük hazinesi bulursa da bir dil konuşuru, ana dilinden farklı bir dilden sözcük kullanma gereksinimi duyabilir. Bu, genellikle ifade edilmek istenen duyguların daha etkili bir şekilde aktarılmasına yardımcı olabilir. Özellikle bilim ve teknoloji alanındaki terimlerin kullanımı söz konusu olduğunda bu durum sıkça görülmektedir (Yaqoob, 2021, s. 298).

Genel anlamda bir bireyin ya da toplumun, dil hafızasında taşıdığı sözcükleri ifade eden söz varlığı kavramı, içinde farklı dillerden alınan alıntı sözcükleri de ihtiva eden canlı bir sözcük evrenidir. Aksan, söz varlığı kavramını “*Bir dilin söz varlığı, o dilin tarihine geniş ölçüde ıyık tutmakta, yüzyıllar boyunca ortaya çıkan ses, biçim, söz dizimi ve anlam değişikliklerini yansıtmakta, hangi dillerin etkisiyle, ne türden değişimlerin gerçekleştiğini göstermektedir.*” şeklinde açıklamaktadır (Aksan, 2018, s. 19). Korkmaz ise *Gramer Terimleri Sözlüğü*’nde söz varlığı kavramını “*Bir dilin bütün kelimeleri; bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı.*” şeklinde tanımlamıştır (Korkmaz, 2007, s. 144). Söz varlığı kavramı yerine “kelime dağarcığı” terimini tercih eden Banguoğlu’na göre ise söz varlığı “*Her dilde anadilden gelen bir temel kelime varlığı bulunur. Daha yeni zamanlarda üretim ve birleşim yolları ile yapılmış veya yabancı dillerden gelmiş kelimelerle birlikte bu varlık dilin kelime dağarcığını meydana getirir. Deyimler, atasözleri vb. de dilin varlıklarındandır.*” (Banguoğlu, 2007, s. 141).

Yöntem

Bu çalışmada, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisinde Rusça kökenli alıntı sözcükleri incelemek amacıyla nitel bir araştırma yöntemi benimsenmiştir. Çalışma, aşağıdaki adımları içermektedir:

1. Tarama: Öncelikle, askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisi üzerine mevcut literatür taranmış ve Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerindeki Rusça kökenli alıntı sözcükler tespit edilmiştir.
2. Veri Toplama: Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde yer alan Rusça kökenli alıntı sözcükleri tespit etmek için Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerine ait sözlüklerden yararlanılmıştır.
3. Analiz Yöntemi: Çalışmada toplanan veriler, yazılı materyallerden anlam çıkarmayı amaçlayan içerik analizi yöntemi ile incelenmiştir. Bu süreçte, çalışmanın konusunu içeren sözcükler anlamlarına göre tasnif edilerek analiz edilmiştir.
4. Dilin Etkileşimi: Askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisine ait Rusça kökenli alıntıların Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde ne oranda dağılım gösterdiği tespit edilmiş ve diller arası etkileşim ele alınmıştır.
5. Sonuç ve Değerlendirme: Elde edilen veriler doğrultusunda sonuçlar çıkarılmış ve alıntıların askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisi üzerindeki etkileri tartışılmıştır.

Genel olarak bu çalışma, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde Rusça kökenli askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisindeki alıntı sözcüklerin tespitini ve tasnifini ortaya koymayı amaçlamakta ve dil etkileşimi üzerine katkılarda bulunmaktadır.

Araştırma kapsamında Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçeleri arasında yer alan Karayim Türkçesi, Kırım-Tatar Türkçesi, Kazan-Tatar Türkçesi, Karaçay-Balkar Türkçesi, Kumuk Türkçesi, Başkurt Türkçesi, Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi ve Nogay Türkçesine ait sözlüklerde yer alan askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisine ait Rusça alıntı sözcükler tespit edilip incelenmiştir.

Tarihsel Arka Plan

Rus ordusundaki askerî gelişmeler sadece Avrupa açısından değil yıllardır mücadele hâlinde oldukları Kıpçak Türklerinin akıbeti açısından da ciddi bir dönüm noktası olmuştur. Yüzyıllardır mücadele hâlinde oldukları Rusların askerî alandaki teknolojik üstünlüğü, Kıpçak hanlıklarının Ruslara karşı hâkimiyetlerini birer birer kaybetmelerine neden olmuştur.

Orduya önem veren Rusların aynı önemi polis teşkilatına da verdiklerini söylemek pek de mümkün değildir. Memurlar arasında sınıf farklılıklarının olması, taşradaki memurların merkeze

gelme şansının hemen hemen imkânsız olması ve maaşların düşük olması polis teşkilatının gelişimini olumsuz etkilemiştir. 1880 yılında İçişleri Bakanlığı bünyesinde kurulan Devlet Polis Dairesi, bilhassa politik suçlarda aktif görevler üstlenmiştir. Yurt içi ve yurt dışındaki ihtilalcileri de izleyen bu teşkilat, birçok sürgünde aktif rol oynamış ve siyasi muhalifler üzerinde ciddi anlamda baskı oluşturmuştur (Devlet, 2020, s. 89).

Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra 24 Kasım 1917’de açıkladıkları “*Rusya Halklarının Hakları Beyannâmesi*” ile Müslüman milletlerin sempatisini kazanmaya çalışsa da sonraki uygulamaları bu konuda samimi olmadıklarını ortaya koymuştur (Çelebi, 2017, s. 188). Müslümanlara karşı ilk etapta uygulanan yumuşak politika, Bolşeviklerin devlette kurumsal hâkimiyeti ele geçirdiklerinde farklı bir şekle bürünmüştür. Bu değişimde aynı zamanda Stalin’in de yetiştiği kültürel ortamın etkisi büyüktür. İkinci döneminde Sovyetlerin sosyal ve ekonomik yapısına dönük önemli reformları ele alan Stalin, Müslümanlara yönelik sistematik bir asimilasyon sürecine girişmiştir (Erdoğan, 2018, s. 257).

Proleter birliği kurulması hedefiyle yola çıkıp kültürel ve etnik sınırları ortadan kaldırmayı vadeden Sovyet sistemi, tam aksine hâkimiyet alanını güçlendirmeye dönük pek çok otoriter adım atmıştır. Komünist ideolojiye aykırı olan milliyetçilerin sindirilmesi hedeflenerek Ruslar dışındaki milletlerin kendi kültürlerinden uzaklaşmasına dönük sistematik politikalar uygulanmıştır (Öztürk, 2002, s. 200). Bu felsefe ışığında geliştirilen alfabe değişikliği politikası, aynı soydan gelen milletlerin kültürel bağını koparmak için devreye sokulmuştur. Türk toplulukları ayrı birer millet vasfında sınıflandırılarak Sovyetler hâkimiyetinde yaşayan Türkler kültürel manada ayırmaya tabi tutulmuştur.

1937-1938 yıllarında alfabe değişikliğine karşı direnen on binlerce Türk aydını katledilmiştir. Türk aydınlarının direnişine rağmen SSCB, Rusların kullandığı Kiril alfabesine geçişi sağlamıştır. Geçiş aşamasının nihayete ermesi maksadıyla Türklerin yeni alfabede okuma yazmayı öğrenmeleri için de ciddi bir seferberlik başlamıştır. Değişiklik sadece alfabe ile kalmamış bu dönemde pek çok Rusça sözcük de Türk lehçelerine karışmıştır. Bu sözcüklerin Türkçeyi güçlendirdiğini savunan Sovyet idaresi, Rusçadan Türkçeye geçen sözcüklerin telaffuzu konusunda bile hassas davranmışlardır (Saray, 2008, s. 95-96). Alfabe değişikliği, birbirleriyle kolaylıkla iletişim kurabilen Türkler arasında ciddi bir set oluşturmuştur. Sovyet idaresi altında çok geniş bir sahada yaşayan ve önemli bir nüfus yoğunluğuna sahip olan Türkler arasındaki kültürel uzaklaşma, doğal olarak yönetim kademesinin de işini kolaylaştıracak bir faktör olarak ön plana çıkmıştır (İbrahimov, 2016, s. 215).

Rus dil politikasının ana eksenini oluşturan alfabe değişikliği, Rusçanın kullanım alanını da önemli ölçüde genişletmiştir. Stalin döneminde hız kazanan Ruslaştırma politikasının merkezini

oluşturan alfabe değişikliği, zamanla diğer dillere yaşam hakkı tanımama boyutuna bürünmüştür (Kamçibekova, 2008, s. 35). Rus dili ve tarihinin zorunlu ders hâlinde okutulması süreci ve her köyde bir Rus okulunun açılması projesiyle tanınan Türkistan Genel Valiliğinin de kurucusu olan Kaufmann, bu baskıyı sistematik hâle büründürmüştür (Egamberdiyev ve Dinasheva, 2019, s.666-667). Sovyet tipi okulların kurulması Rusçanın yayılmasının yanı sıra Rus kültürünün de genişlemesine imkân sağlamıştır. Bu okulların eğitim politikasına aykırı kabul edilen Cedit Mektepleri ve medreseler kontrol altına alınmış, Sovyet tipi okullarda Rusça zorunlu hâle getirilmiştir (Çelebi, 2019, s. 24-25).

Bütün bu gelişmeler dil ve kültür açısından Kıpçak Grubu Türk topluluklarını doğrudan etkilemiştir. Sovyetler Birliği tarafından uygulanan sistematik asimilasyon politikasının merkezini oluşturan dil ve kültür politikası, çalışmanın konusunu ihtiva eden askerlik ve güvenlik terminolojisinin yanı sıra birçok alanda etkilerini göstermiştir.

Bulgular

Askerî ve Güvenlik Terminolojisine Ait Rusça Alıntı Sözcükler

1. Rütbe ve Ünvanlarla İlgili Sözcükler

Toplumsal, idari veya mesleki yapılarda bireylerin konumunu, yetki düzeyini ve görev sorumluluğunu tanımlamak amacıyla kullanılan ifadelerdir. Bu tür sözcükler, özellikle hiyerarşik sistemlerde düzenin sağlanmasında, hitap biçimlerinin belirlenmesinde ve statü farklarının vurgulanmasında önemli bir rol oynar. Askerî, akademik, bürokratik ve benzeri alanlarda sıkça kullanılır.

Admiral: Amiral. KTTS, 20.
Admiral: Amiral. NGYS, 19.
Artillerye: Askerlikte topçu sınıfı, topçu. KTTS, 28.
Artilleriya: Topçuluk, topçu sınıfı. KRGS, 50.
Artilleriya: Topçu; top. KTS, 30.
Avangard: Öncü asker. KRGS, 61.
Brigadir: 1. Takım lideri, ekip lideri, grup şefi. 2. Tugay komutanı, tuğgeneral. BTS, 108.
Broneboyşnik: Zırhlı araç kullanan kişi. KTS, 101.

Çin: Rütbe, derece. BTS, 119.
Desantcı: Çıkarma birliği eri, komando tugayı eri, hava indirme birliği eri. KRTS, 95.
Desantnik: Çıkarma birliğindeki asker. KTS, 121.
Drujinnik: Eski Rusya’da knyazın hizmetinde bulunan asker; gönüllü asayiş ekibinin eri. KRTS, 102.
Efreytor: Onbaşı. KTS, 131
Fe'ldfebel': Başçavuş. KMKS, 127.
Fel'dmarşal: Feldmareşal. KMKS, 127.
Feld'marşal: Feldmareşal ünvanlı kişi. KTS, 155.
Feld'marşallıq: Ordudaki en üst generallik, feldmareşallik. KTS, 155.
Feldfebel: Başçavuş. KRTS, 117.
Feldmareşal: Feldmareşal. KRTS, 117.
Feldmarşal: Mareşal. NGYS, 677.
Flagman: Amiral. KRTS, 119.
Flagman: Filo komutanı, sancak kaptanı. KMKS, 128.
Flotşı: Askerî filoda görev yapan kişi, donanmacı. KTS, 158.
General-gubernator: Çarlık Rusya’sında vb. ülkelerde bir ülke veya vilayeti askerî ve idari bakımdan yöneten kişi, askerî vali/ başkan. KTS, 167.
General-polkovnik: Rusya, Ukrayna, Kazakistan ve diğer Sovyetler Birliği’nden ayrılmış ülkelerde uygulanan, korgeneralle orgeneral arasındaki askerî rütbe. KRTS, 124.
General: General. KRGS, 346.
General: General. KRTS, 124.
General: General. KTS, 167.

Gēñəral: General. KTTS, 94.

General: General. NGYS, 126.

Generalitet: Generaller, generaller kadrosu. KRTS, 124.

Generalitet: Generaller, generaller topluluğu. KTS, 167.

Generalmayor: Korgeneral, tümgeneral. KRTS, 124.

Getman: XVI-XVII. Asırlarda Ukrayna'da seçimle gelen kumandan, bu asırlardaki Ukrayna'yı yöneten kişi, hetman. KTS, 168.

Grenadör: Eski Rus ordusunda el bombası atan asker. KRTS, 127.

Haldat: 1. Asker. 2. Askerlik. BTS, 181.

İnaral: General. KMTS, 199.

Kapitan: Askerlikteki yüzbaşılık unvanı, yüzbaşı. KTS, 258.

Kapitan: Askerlikteki yüzbaşılık unvanı, yüzbaşı. NGYS, 243.

Kapitan: Yüzbaşı. KRTS, 154.

Kapitan: Yüzbaşı. KZKS, 218.

Kapra: Onbaşı. KMKS, 174.

Kapral: Onbaşı. KRTS, 154.

Kapral: Onbaşı. KTS, 258.

Kapral: Onbaşı. KZKS, 218.

Kavalerist: Atlı asker, süvari. KTS, 259.

Kavalerist: Süvari, atlı asker. KZKS, 217.

Kavaleriya: Süvari birliği, süvari alayı. KZKS, 217.

Kavaleriya: Süvari. KRTS, 155.

Komissar: Komiser, askerlik şubesi başkanı. KRTS, 165.
Kontr-admira: Tuğamiral. KRTS, 167.
Kontr-admiral: Kontramiral. KMKS, 181.
Kontrrazvedçik: Güvenlik memuru, güvenlik subayı. KRTS, 168.
Kornet: Eski Rus ordusunda süvaride ilk subay rütbesi. KMKS, 182.
Krasnoarmeets: Kızıl asker, Kızıl ordu askeri. KMKS, 184.
Leytenant Teğmen. KZKS, 357.
Leytenant: teğmen unvanı. KTS, 372.
Leytenant: Teğmen. KMKS, 188.
Leytenant: Teğmen. KRGS, 547.
Marşal: Mareşal. KMKS, 194.
Marşal: Mareşal. KZKS, 369.
Matros: Deniz filosunda görevli olan asker, tayfa. KTS, 383.
Matros: Tayfa, gemi tayfası; bahriye eri. KMKS, 196.
Mayor: Binbaşı. KMKS, 197.
Mayor: Binbaşı. KRTS, 218.
Mayor: Binbaşı. KTS, 385.
Mayor: Binbaşı. KZKS, 363.
Naçalnik: Şef, başkan, müdür, baş; amir komutan. KRTS, 233.
Ofitser: Subay, zabıt. KRGS, 587.
Ofitser: Subay, zabıt. KTS, 423.

Ofitser: Subay, zabıt. KTTS, 206.

Ofitser: Subay. KMKS, 212.

Ofitser: Subay. KRTS, 240.

Ofitserli: Subaylık. KMKS, 212.

Ordinaret: Emir eri. KRTS, 244.

Podpolkovnik: Yarbay. KMKS, 234.

Podpolkovnik: Yarbay. KRTS, 270.

Podpolkovnik: Yarbay. KTS, 469.

Polkovnik: Albay. KMKS, 235.

Polkovnik: Albay. KRTS, 271.

Polkovnik: Albay. KTS, 469.

Polkovnik: Albay. KTTS, 218.

Praporşçik: Çarlık ordusunda asteğmen. KTTS, 219.

Praporşçik: Rus ordusunda uzman çavuş. KZKS, 444.

Ryadovay: Rütbesi olmayan asker, er. KTS 481.

Serjant: Çavuş. KTS, 501.

Serjant: Çavuş. KTTS, 234.

Serjant: Çavuş. KZKS, 480.

Snayper: Keskin nişancı. KRTS, 207.

Soldat: Asker. KTTS, 239.

Starancik: Bir nevi jandarma. KRGS, 666.

Starnişa: Başçavuş. KZKS, 490.
Starşi: Üsteğmen. KRGS, 666.
Starşina: Başçavuş. KTTS, 243.
Tankist: Tankçı. KRTS, 329.
Vitse-admiral: Tümamiral. KRTS, 370.
Vitse-admiral. Tümamiral. KMKS, 363.
Voenkom: Askerlik şubesi başkanı. KTS, 639.
Voyenko: Askerlik şubesi başkanı. KMKS, 364.
Yefreytor: Onbaşı. KMKS, 391.
Yefreytor: Onbaşı. KRTS, 380.
Zenitçi: Uçaksavar topçusu eri. KMKS, 407.
Zenitşi: Uçaksavar eri, uçaksavar kullanan kişi. KTS, 651.

2. Silah ve Teçhizatla İlgili Sözcükler

Askerî alanda kullanılan saldırı, savunma ve destek araçlarını tanımlayan kavramlardır. Bu sözcükler; bireysel ya da toplu muharebe unsurlarını, teknolojik donanımları ve savaş ortamında kullanılan yardımcı ekipmanları kapsar. Terminolojik olarak hem geleneksel hem de modern savaş unsurlarını ifade eden bu sözcükler, güvenlik, lojistik ve strateji bağlamında önemli bir yer tutar.

Avtomat: 1. Otomatik. 2. Otomatik tüfek, makineli tüfek. KZKS, 24.
Avtomat: Otomatik tabanca, otomatik tüfek. KTTS, 31.
Binokl: Dürbün. KTTS, 42.
Bronenosets: Zırhlı gemi. KRGS, 140.

Bronevik: Zırhlı araç. KTS, 101.

Dinamit: Dinamit. KZKS, 126.

Eskadril'ya: Skadron, filo. KMKS, 124.

Esmineets: Destroyer. KMKS, 124.

Esmineets: Destroyer. KRTS, 112.

Eşelon: 1. Yük, tank, asker vb. yüklenen katar. 2. Sıra sıra dizili askerler katarı. KTS, 151.

Flagman: 1. Filo komutanı, sancak kaptanı. 2. Amiral gemisi. KZKS, 605.

Flotiliya: Bir arada ve bir komuta altında bulunan savaş gemilerinin veya uçaklarının bütünü. KZKS, 606.

Flyaga: Matara. KTS, 158.

Fugas: Lağım bombasının fişegi. KTS, 163.

Fugas: Tahrip bombası, tahrip mermisi. KRST, 121.

Gaubitsa: Obüs. KMKS, 131.

Gilza: Mermi kovanı. KZKS, 111.

Gimnastyerka: Dik yakalı asker gömleği. KTS, 170.

Gimnastyorka: Asker gömleği. KZKS, 111.

Granata: Bomba. KMKS, 144.

Granata: El bombası. KRTS, 127.

Granata: El bombası. KZKS, 112.

Kabır: Tabanca kılıfı. KRGS, 379.

Karabin: Namlusu kısa, kurşun atan bir çeşit tüfek, filinta, karabina. KZKS, 218.

Kaska: Metalden yapılmış başlık, kask, miğfer. KTS, 259.

Kaska: Miğfer, çelik başlık; tolga. KMKS, 175.

Katapulta: Mancınık. KRTS, 155.

Kitel': Asker ceketi. KTS, 275.

Kreyser: Kruvazör, güçlü silahlarla donatılmış savaş gemisi. KTS, 292.

Kreyser: Kruvazör. KMKS, 184.

Kreyser: Kruvazör. KRGS, 514.

Kreyser: Kruvazör. KRTS, 173.

Linkor: Savaş gemisi, zırhlı gemi. KTS, 373.

Linkor: Zırhlı, hattıharp gemisi. KMKS, 189.

Linkor: Zırhlı. KRTS, 212.

Loja: Tüfeğin dipçığı. KTTS, 183.

Lokator: Radar. KZKS, 359.

Mavzer: Mavzer tüfeği. KRGS, 556.

Mavzer: Mavzer, tüfek. KTTS, 188.

Mina: Mayın. KMKS, 200.

Mina: Mayın. KRTS, 225.

Mina: Mayın. KTTS, 194.

Minomet: Havan topu. KTS, 397.

Minomöt: Havan topu. KRTS, 226.

Minomyot: Havan topu. KMKS, 201.

Minonosets: Torpido, torpidobot. KMKS, 200.

Minonosets: Torpido, torpidobot. KRTS, 226.

Minonosets: Torpidolarla donatılmış askerî gemi. KTS, 398.

Mortira: Havan topu. KTS, 401.

Nagan: Tabanca, nagant tabancası. KTS, 409.

Nagan: Tabanca. KRGS, 581.

Nagan: Toplu tabanca, nagant tabancası. KTTS, 199.

Nagan: Toplu tabanca. KRTS, 233.

Oboym: Bağ, fişek bağı; şarjör. KMKS, 211.

Paraşyut: Paraşüt. KMKS, 228.

Patron: 1. Fişek, mermi. 2. İşaret fişegi, izli mermi. BTS, 476.

Patron: Fişek, mermi. KTTS, 216.

Patron: Fişek. KRTS, 260.

Patronnik: Fişek yatağı. KRTS, 260.

Patrontaş: Fişeklik. KRTS, 260.

Pilotka: Hafif olan askerî başlık. KTS, 466.

Pistolet: Piştov, tabanca. BTS, 477.

Pistolet: Tabanca, piştov. KMKS, 233.

Pistolet: Tabanca. KRTS, 267.

Pistolet: Tabanca. KTS, 467.

Pogon: Apolet. KMKS, 234.

Portupeya: Kılıç kemeri, silah kayışı. KMKS, 235.

Protivogaz: Gaz maskesi. KMKS, 237.
Pulēmēt: Makinalı tüfek, mitraltöz. KTTS, 220.
Pulemet: Makineli tüfek. KTS, 472.
Pulemyot: Makineli tüfek, mitralyöz. KMKS, 238.
Pulya: Kurşun, mermi. BTS, 478.
Radar: Radar. KRTS, 277.
Revol'ver: Bir tür tabanca. KTS, 480.
Revolver: Altıpatlar, revolver. BTS, 485.
Revolver: Revolver, toplu tabanca, altıpatlar. KRTS, 284.
Revolver: Revolver. NGYS, 537.
Revolver: Tabanca. KTTS, 223.
Reyder: Düşman ticaret gemilerine saldıran savaş gemisi. KRTS, 284.
Snarâd: Mermi. KRTS, 207.
Şçit: Kalkan. KRTS, 321.
Şçit: Kalkan. KTS, 555.
Şıp: Harbi; namlu temizlemede kullanılan çubuk. BTS, 561.
Şlem: Askerlerin giydiği metal başlık, miğfer. KTS, 548.
Şlem: Miğfer. KRGS, 690.
Şompol: Harbi; namlu temizlemede kullanılan çubuk. BTS, 566.
Şpal: 1943'e kadar Sovyet subaylarının üniformasındaki bir yaka işareti. KTTS, 256.
Ştık: Süngü. KTTS, 256.

Ştik: Tüfek namlusunun ucuna takılan küçük kılıç biçimindeki delici silah, süngü. KZKS, 646.

Ştik: Süngü. KRGS, 692.

Ştrmovnik: Aniden hücum eden uçak, hücum uçağı. KTS, 551.

Taçanka: Mitralyözlü araba; makineli tüfekli araba. KMKS, 318.

Tank: Tank. KZKS, 518.

Torpeda: Torpido, torpil. KRTS, 350.

Torpeda: Torpil atmaya yarayan küçük ve çok hızlı giden savaş gemisi, torpido. KZKS, 545.

Torpeda: Torpil, torpido, su altı mayını. KTS, 599.

Torpil: Torpil, torpido. KMKS, 339.

Udarnik: Silahlarda vurucu, ateşleyici mekanizma. KTS, 619.

Vintovka: Tüfek. KTTS, 322.

Zalp: Yaylım ateşi, salvo. KMKS, 405.

Zatvor: Silahlarda görülen mekanizma ve mermiyi sıkıştıran sürgü. KTS, 650.

Zenitka: Uçaksavar. KMKS, 407.

Zenitka: Uçaksavar. KTS, 651.

3. Kurum ve Yapılanmalarla İlgili Sözcükler

Toplumsal, idari, askerî ya da sivil alanlarda belirli bir amaç doğrultusunda örgütlenmiş yapı ve organizasyonları ifade eden terimlerdir. Bu sözcükler, çeşitli görev, yetki ve işleyiş biçimlerine sahip resmî veya gayri resmî toplulukların adlandırılmasında kullanılır. Devlet aygıtı, güvenlik birimleri, uluslararası oluşumlar ve sivil yapılar bu gruba dâhildir.

Armiya: Ordu, asker. KTTS, 27.

Armiya: Ordu, silahlı kuvvetlerin tümü. BTS, 38.

Armiya: Ordu. NGYS, 28.
Arsenal: 1. Cephanelik. 2. Silah fabrikası. 3. Askerlik müzesi. KTTS, 27.
Avangard: 1. Öncü asker birliği. 2. Belli bir kurum içerisinde önde gelen grup. KZKS, 23.
Batareya: Topçu karargâhı. KZKS, 82.
Brigada: Müfreze, takım, ekip. BTS, 108.
Brigada: Takım, ekip, grup, tugay. KTTS, 47.
Bunker: I. Depo, ambar. 2. Sığınak. 3. Gemilerde ağır silah deposu. BTS, 110.
Desant: 1. Çıkarma birliği, çıkarma kuvvetleri. 2. Düşman toprağına asker indirme. KTS, 121.
Desant: Çıkarılan birlikler, indirilen birlikler. KRTS, 95.
Divizion: Tabur. KRTS, 99.
Diviziya: Tümen. KRGS, 310.
Diviziya: Tümen. KRTS, 99.
Drujina: Eski Rusya'da knyazın ordusu; gönüllü asayiş ekibi. KRTS, 102.
Drujina: Müfreze, kol, ekip. KTTS, 75.
Eskadra: Deniz filosu. KRTS, 112.
Eskadrilya: Hava filosu. KRTS, 112.
Eskadron: Bölük. KRTS, 112.
Eskadron: Süvari bölüğü, bölük. KZKS, 678.
Eskadron: Süvari bölüğü. KTS, 151.
Flot: Donanma, filo; bahriyeli. KMKS, 128.
Flot: Donanma, filo. KRGS, 345.

Flot: Donanma, filo. KTS, 158.

Flot: Donanma. KRTS, 120.

Flotiliya: Askerî gemiler toplamı, torpido filosu, filotilla. KTS, 158.

Forpost: İleri karakol. KRGS, 345.

Forpost: İleri karakol. KTS, 160.

Forpost: İleri karakol. KZKS, 606.

Fort: Küçük kale. KTS, 160.

Fort: Küçük kale. KZKS, 606.

Garnizon: Bir şeyi savunan veya yalnız orada bulunan askerî birlikler, garnizon. KZKS, 109.

Garnizon: Garnizon, bir yere yerleşmiş askerî birlikler. KTS, 165.

Garnizon: Garnizon. KMKS, 131.

Garnizon: Garnizon. KRTS, 123.

Gaupvaxta: Askerî hapisane; hücre. KTS, 165.

Gospital': Askerî hastane. KTS, 171.

Gvardiya: Hassa ordusu. KZKS, 109.

Gvardiya: Muhafız birlikleri. KRTS, 128.

Gvardiya: Seçkin askerî birlik, hassa. KTS, 177.

Jandarm: Çarlık döneminde polis görevlilerine verilen ad, jandarma. KZKS, 160.

Jandarm: Jandarma. KMKS, 171.

Jandarm: Jandarma. KRGS, 376.

Jandarm: Jandarma. KRTS, 151.

Jandarm: Jandarma. NGYS, 175.
Jandarmeriya: Jandarma kuvvetleri, jandarmalar. KZKS, 160.
Jandarmeriya: Jandarma. KRTS, 151.
Kazamat: Zindan. KTTS, 128.
Kazar'ma: Askerî yatakhane, bina, kışla. KTS, 259.
Kazarma: Askerî karargâh. KTTS, 128.
Kazarma: Kışla. KMKS, 176.
Kazarma: Kışla. KRGs, 427.
Kazarma: Kışla. KRTS, 155.
Kazarma: Kışla. KZKS, 217.
Komendatura: Merkez komutanlığı. KRTS, 165.
Konvoy: Muhafaza müfrezesi. KMKS, 182.
Korpus: Kolordu. KZKS, 241.
Kreml': Kale. KMKS, 184.
Krepis: Kale. KRGs, 514.
Krepost': Kale; müstahkem yer. KMKS, 184.
Kubrik: Manga. KRTS, 174.
Lage: Kamp, karargâh. KRGs, 546.
Lager: 1. Kamp, kamp yeri. 2. Ordugâh. KZKS, 355.
Lagër: Askerî kamp, ordugâh. KTTS, 181.
Legion: Lejyon. KRTS, 210.

Legioner: Lejyoner, lejyon üyesi. KRTS, 210.

Leyb-gvardiya: Bazı monarşik ülkelerde özel durumlarda faydalanılan asker, hassa ordusu. KTS, 372.

Piket: 1. Kol, karakol, nöbetçi müfreze 2. Grev nöbetçisi, piket. KMKS, 232.

Podrazdeleniye: Küçük askerî birlik. KRTS, 270.

Polk: Alay. KMKS, 235.

Polk: Alay. KRGS, 623.

Polk: Alay. KRTS, 271.

Polk: Alay. KTTS, 218.

Polk: Askerî alay. KTS, 469.

Polk: Ordular grubu, idare. KRYs, 115.

Rota: Askerî bölük. KTS, 481.

Rota: Bölük. KRGS, 626.

Rota: Bölük. KRTS, 285.

Stan: Ordugâh. KRGS, 666.

Stavka: Komutanlık karargâhı. KTS, 515.

Ştab-kvartira: Karargâh. KRTS, 324.

Ştab: Kurmay, karargâh; kurmay heyeti. KRTS, 324.

Ştab: Kurmay, karargâh. KRGS, 692.

Vışka: Kule. KTTS, 322.

Voenkomat: Askerlik şubesi. KTS, 639.

Voyenkomat: Askerlik şubesi. KMKS, 364.

Voyinkomat: Askerlik şubesi. KTTS, 322.
Vzvod: Takım, manga. KZKS, 108.
Vzvod: Takım. KMKS, 364.
Zastava: Karakol. KMKS, 407.
Zastava: Sınır karakolu, sınır birliği. KTS, 650.

4. Eğitim ve Komutayla İlgili Sözcükler

Askerî, idari ve mesleki bağlamlarda bilgi aktarımı, disiplin sağlama ve hiyerarşik düzeni yürütme süreçlerini tanımlayan kavramlardır. Bu tür sözcükler; eğitim faaliyetlerini, komuta zincirini, emir verme ve uygulama ilişkilerini ifade eder. Hem bireysel gelişimi hem de kurumsal düzeni sağlamada işlevseldir ve otoriteyle öğrenme arasında bağ kurar.

Fortifikatsiya: İstihkâm ilmi. KTS, 160.
Generalissimus: Başkomutan. KRTS, 124.
Generalissimus: Başkumandan. KZKS, 110.
Generalissumus: Jeneralisism, başkumandan. KTS, 167.
Kadet: Eski Rusya’da askerî lise öğrencisi, zadegân bölüğüne girmiş genç asilzade. KMKS, 173.
Kadët: Eskiden Rusya’da askerî lise öğrencisi. KTTS, 127.
Komanda: 1. Kumanda, komut, emir. 2. Kumanda, komutanlık. 3. Müfreze, kol. 4. Takım; futbol komanda futbol takımı. KMKS, 180.
Komanda: Kumandan. KRGS, 481.
Komandarm: Ordu kumandanı. KTS, 277.
Komandir: Komutan, kumandan. 292.
Komandir: Komutan. KMKS, 180.
Komandir: Komutan. KTS, 277.

Komandır: Komutan. KZKS, 238.
Komandır: Komutan. NGYS, 256.
Komandır: Kumandan, komutan. KTTS, 138.
Komandır: Kumandan. KRGS, 481.
Komandovaniye: Komuta etme; komutanlık; komutan heyeti. KMKS, 180.
Kombat: Tabur komutanı. KTS, 277.
Kombat: Tabur komutanı. KZKS, 238.
Komendant: Komutan. KRTS, 165.
Komendant: Komutan. NGYS, 257.
Komendant: Şehir, kale gibi yerlerin askerî kumandanı. KTS, 277.
Komendatura: Kumandanlık. KTS, 277.
Komsostav: Subay heyeti, subaylar, komutanlar. KMKS, 181.
Pohod: Askerlik vazifesini yerine getirme, askerde olma. KTTS, 218.
Yunker: Ekim Devrimi'nden önce askerî okul öğrencisi. KTS, 647.

5. Emir-Komuta ve Disiplinle İlgili Sözcükler

Askerî ve hiyerarşik yapılarda düzenin, itaatın ve görev sorumluluğunun sağlanmasına yönelik kavramlardır. Bu sözcükler; emir verme, uygulama, denetleme ve disiplin sağlama süreçlerini ifade eder. Kurum içi otoritenin tesisi, düzenin korunması ve görevlerin etkin şekilde yürütülmesinde belirleyici rol oynarlar.

Çest: Asker selamı vermek. BTS, 119.
Demobilizatsiya: Terhis. KRTS, 94.
Dozor: Devriye. KTTS, 74.

Evakuatsiya: Savaş zamanlarında insanları, askerleri daha tehlikesiz ve uygun yerlere taşıma, boşaltma, tahliye. KTS, 152.

Front: Savaşta cephe. KTTS, 91.

İnterventsiya: Askerî müdahale. KTS, 212.

Kadet: 1. Eski Rusya’da askerî lise öğrencisi 2. Çarlık Rusya döneminde kadet partisi. KZKS, 217.

Kampaniya: Birine, bir düşmana karşı yapılan sefer, savaş. KTS, 258.

Komanda: Askerlikte komut, emir, kumanda. KTTS, 138.

Kontrataka: Karşı hücum. KRTS, 168.

Mobilizatsion: Seferberlik ile ilgili. KRTS, 226.

Mobilizatsiya: 1. Seferberlik. 2. Seferber bir hâle getirilme, harp ihtiyaçlarına göre ayarlanma. KMKS, 201.

Mobilizatsiya: Seferberlik. KRGS, 568.

Mobilizatsiya: Seferberlik. KRTS, 226.

Nabor: 1. Kayıt; asker yazma, silah altına alma. KMKS, 205.

Patrul: Devriye. KRTS, 260.

Patrullik: Devriye. KRTS, 260.

Povestka: Celp kâğıdı; yazılı çağrı; gündem. KRTS, 272.

Salyut: 1. Top ya da tüfek selamı. 2. Asker selamı. BTS, 495.

Strategiya: Askerî savaş usulü, strateji. KTS, 515.

Stroy: Askerî saf. KTTS, 243.

Taktika: Savaş taktiği / stratejisi. KTS, 559.

6. Polis ve Kolluk Kuvvetleriyle İlgili Sözcükler

Toplumda güvenliğini sağlama, kamu düzenini koruma ve yasaların uygulanmasını denetleme görevini üstlenen birimlerle ilgili terimleri kapsar. Bu sözcükler; kolluk güçlerinin görev alanlarını, teşkilat yapılarını, yetki sınırlarını ve faaliyet biçimlerini ifade eder. Asayiş, müdahale ve denetim bağlamında önemli bir işlev taşırlar.

Ballastika: Balistik. KZKS, 77.
Çasovoy: Nöbetçi, bekçi. BTS, 119.
Çasovoy: Nöbetçi. KTS, 111.
Çast: Birlik, kıta. BTS, 119.
Çekist: Güvenlik görevlisi. BTS, 119.
Daktiloskopiya: Parmak izine dayanarak kimlik belirleme yöntemi, daktiloskopi. KZKS, 117.
Detektiv: Dedektif, polis hafiyesi. KRTS, 96.
Eskort: Eskort, askerî veya polisiye koruma konvoyu. KTS, 151.
Komisar: Komiser. NGYS, 257.
Komissar: Komiser. KZKS, 238.
Komissariat: Komiserlik. KRGS, 482.
Kriminalist: Kriminalistika uzmanı, âlimi. KTS, 292.
Kriminaslistika: Suç nedenlerini inceleyen hukuk bilimi, kriminoloji. KZKS, 252.
Militsiya: Polis. KZKS, 380.
Nadziratel: Gözcü, nöbetçi, bekçi. KTS, 409.
Politrük: Politik komiser, siyasi komiser. KRTS, 271.
Politsiya: Polis. KMKS, 235.

Politsiya: Polis. KRTS, 271.

Prustop: Eskiden Rus hükûmetinin Kafkasya'daki polis komiseri. KMTS, 292.

Uryadnik: Çarlık Rusyası'nın ordusunda Kazak astsubayı; Çarlık Rusyası'nda ilçe polisinin aşağı rütbesi. KRTS, 361.

7. Güvenlik Kurumları ve İdari Yapılarla İlgili Sözcükler

Devletin iç ve dış güvenliğini sağlamak, kamu düzenini korumak ve yönetim işleyişini düzenlemekle görevli kurumsal yapıları tanımlayan terimlerdir. Bu sözcükler; askerî, sivil ve yarı askerî kurumlar ile bunların idari organizasyonlarını, görev alanlarını ve hiyerarşik ilişkilerini ifade eder. Ulusal güvenlik ve kamu yönetimi bağlamında önemli bir yere sahiptir.

Agentura: Gizli istihbarat servisi. KMKS, 26.

Gestapo: Almanya'da Hitler döneminde kurulan siyasi polis örgütü, gestapo. KZKS, 110.

Gestapo: Hitler Almanyası'nda gizli polis teşkilatı, gestapo. KTS, 168.

İnterpol: İnterpol. KZKS, 210.

Kontrrazvedka: Gizli polis teşkilatı. KMKS, 182.

Politsiya: Polis dairesi. KRGS, 623.

8. Gözetim, Dinleme ve İstihbaratla İlgili Sözcükler

Bilgi toplama, tehdit analizi yapma ve güvenlik risklerini önceden belirleme amacı taşıyan faaliyetleri tanımlayan terimlerdir. Bu sözcükler; bireylerin, grupların veya devletlerin izlenmesi, iletişimlerinin denetlenmesi ve elde edilen bilgilerin stratejik amaçlarla kullanılması süreçlerine ilişkindir. Ulusal güvenlik, askerî planlama ve iç istihbarat kapsamında kritik öneme sahiptir.

Agent: Ajan, gizli görevli casus. KTS, 15.

Agent: Ajan. KRGS, 10.

Agentura: Gizli haber alma servisi. KZKS, 24.

Agentura: Gizli istihbarat servisi. KTS, 15.

Agitator: Propagandacı. KMKS, 26.
Çekist: “Çeka” görevlisi, “çeka”da çalışan. KTS, 112.
Detektiv: Dedektif, gizli polis. KZKS, 125.
Kontrrazvedka: Karşı casusluk örgütü. KRTS, 168.
Oğranka: Çarlık Rusyası’nda gizli polis teşkilatı. KTTS, 206.
Provakator: Provokatör. NGYS, 484.
Provokator: Ajan provokatör, kışkırtıcı ajan; kışkırtıcı, tahrikçi. KRTS, 275.
Rezident: Ajan grubu şefi. KRTS, 284.
Şpik: Hafıye, ajan. KTTS, 256.
Şpion: Casus, muhbir, ispiyoncu. KTTS, 256.
Şpion: Casus. KRGS, 692.

Tartışma

Bu çalışmada, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde yer alan Rusça kökenli alıntı sözcüklerin incelenmesi, dilin gelişimi ve sosyo-kültürel etkileşimler açısından önemli bulgular ortaya koymaktadır. Askerî ve güvenlik terminolojisinde tespit edilen alıntı sözcüklerin yoğunluğu, bu alanların tarihsel süreçler ve sosyal dinamiklerle nasıl şekillendiğini göstermektedir.

Dil, içinde bulunduğu toplumsal yapı ve güç ilişkileriyle doğrudan bağlantılıdır. Araştırma bulguları, askerî ve güvenlik alanlarındaki terimlerde görülen Rusça kökenli alıntı sözcüklerin egemen dillerin ve güç dinamiklerinin etkisini yansıttığını ortaya koymaktadır. Egemen grubun diline duyulan ihtiyaç, dilsel dönüşümler aracılığıyla kendini gösterirken, altkatman ve üstkatman ilişkileri bu durumun temel dinamikleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla, alıntı sözcüklerin kullanımı, yalnızca bir dilin başka bir dilden terimler ödünç alması değil, aynı zamanda sosyo-kültürel ve politik ilişkilerin bir sonucudur.

Askerî ve güvenlik terminolojisindeki Rusça alıntılarının, yerel dillerde yeterli karşılık bulamayan kavramların temsilini sağladığı da gözlemlenmiştir. Bu durum, belirli bir dil ve terminolojinin, uzmanlık gerektiren alanlarda nasıl geliştiğini ve dönüştüğünü de gözler önüne sermektedir.

Örneğin, teknik ve bilimsel terimlerin yerel dillerde karşılıklarını oluşturmanın zorluğu, bu kategoriye ait alıntı kelimelerin artmasına yol açmıştır.

Gelecekteki araştırmalar için, bu çalışma, diğer Türk lehçelerinde de benzer alıntıların olup olmadığını incelemek için bir temel sunmaktadır. Ayrıca, farklı dil etkileşimlerinin ve sosyo-kültürel bağlamların araştırılması, dilbilim alanında daha kapsamlı bir anlayış geliştirmeye katkı sağlayabilir.

Sonuç

Çalışmada, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde askerî terminoloji ve güvenlik terminolojisinde yer alan Rusça kökenli alıntı sözcükler incelenmiştir. Araştırma kapsamında Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçeleri sözlüklerinde, söz konusu kategorilere ait tespit edilen Rusça alıntı sözcüklerin sayısı 386'dır. Sözcüklerin alt kategorilere göre dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir:

<i>Rütbe ve Ünvanlarla İlgili Sözcükler: 103 Sözcük</i>
<i>Silah ve Teçhizatla İlgili Sözcükler: 103 Sözcük</i>
<i>Kurum ve Yapılanmalarla İlgili Sözcükler: 91 Sözcük</i>
<i>Eğitim ve Komutayla İlgili Sözcükler: 26 Sözcük</i>
<i>Emir-Komuta ve Disiplinle İlgili Sözcükler: 22 Sözcük</i>
<i>Polis ve Kolluk Kuvvetleriyle İlgili Sözcükler: 20 Sözcük</i>
<i>Güvenlik Kurumları ve İdari Yapılarla İlgili Sözcükler: 6 Sözcük</i>
<i>Gözetim, Dinleme ve İstihbaratla İlgili Sözcükler: 15 Sözcük</i>

Araştırma kapsamında tespit edilen bulgular, özellikle “Rütbe ve Ünvanlar” ile “Silah ve Teçhizat” alanlarında yoğun bir alıntı söz varlığının bulunduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, Sovyet döneminde söz konusu lehçelerin konuşulduğu bölgelerde askerî yapı ve terminolojinin büyük ölçüde Rusça üzerinden kurumsallaşmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Alıntıların, yalnızca sözcük düzeyinde değil, aynı zamanda kavramsal düzeyde bir aktarımı yansıttığı görülmektedir. Bazı terimler için yerli karşılıkların ya hiç gelişmemiş olması ya da kullanım dışı kalması, bu etkinin kalıcılığına işaret etmektedir. Ayrıca lehçeler arasında

gözlemlenen benzerlikler ve farklılıklar, bölgesel ve tarihsel etkileşimlerle ilişkilendirilebilir. Bu bağlamda, askerî terminoloji ve güvenlik terminolojideki alıntıların yapısı ve kullanımı, dil planlaması açısından dikkate alınması gereken bir konu olarak öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak, bu çalışma, dilin sürekli bir evrim içinde olduğunu ve sosyo-kültürel durumlardan etkilendiğini vurgulamaktadır. Rusça kökenli alıntıların, Çağdaş Kıpçak Grubu Türk lehçelerinde nasıl bir yer tuttuğu, sadece dil açısından değil, aynı zamanda toplumların tarihsel ve kültürel ilişkilerini de yansıtan önemli bir göstergedir. Bu da dilbilimsel araştırmaların yalnızca sözcükleri değil, arkasındaki dinamikleri de incelemesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Kısaltmalar

Çalışma kapsamında taranan sözlüklerin kısaltmaları aşağıda verilmiştir.

BTS	: Başkurt Türkçesi Sözlüğü
KMTS	: Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü
KTS	: Karakalpak Türkçesi Sözlüğü
KRYS	: Karayım Türkçesi Sözlüğü
KZKS	: Kazak Türkçesi Sözlüğü
KTTS	: Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü
KRGS	: Kırgız Türkçesi Sözlüğü
KRTS	: Kırım-Tatar Türkçesi Sözlüğü
KMKS	: Kumuk Türkçesi Sözlüğü
NGYS	: Nogay Türkçesi Sözlüğü

Kaynakça

- Aksan, D. (2018). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baskakov, H. A. (1956). *Rusça-Nogayça Slovar*. Çerkessiy Naučno-İssledeovatelskiy İnstitut.
- Çelebi, E. (2017). Bolşevik İhtilâli Sonrasında Yeni Sovyet İdarî Sisteminin Kırgızistan'daki Görüntüsü Üzerine Değerlendirmeler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halk Bilimi Dergisi*. Yıl: 5, Sayı: 9, 185-199.
- Çelebi, E. (2019). Sovyet Kazakistan'ında Eğitimin Genel Durumu (1930-1940). *Tarih ve Gelecek Dergisi*. (59), 23-37.
- Devlet N. (2020). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Egamberdiyev, M., & Dinashva, L. (2019). Çarlık Rusyasının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası (1850–1914). *Belleten Dergisi*. (297), 665-688.
- Erdoğan, A. (2018). Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası. *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 5, Sayı: 9, 251-269.
- İbrahimov, E. A. (2016). Türk Dünyasında Ortak Konuşma Dili Oluşturulmasında Alfabe ve İmla Sorunları. *Gazi Türkiyat*. (18), 213-220.
- Kamçıbekova, K. (2008). Sovyet Dönemi Kırgız Türkçesinde Dil Planlaması. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 26, 31-40.
- Karaağaç, G. (2017). *Dil, Tarih ve İnsan*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Koç, K., Bayniyazov, A., & Başkapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2000). Batı Dilleri ve Türk Dili Grameri Üzerindeki Etkileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 45(1997), 48-54.
- Korkmaz, Z. (2007). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. (3. Basım). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kowalski, T. (1996). *Karayim Türkçesi Sözlüğü*. (K. Aytaç, Çev.). Ankara: Engin Yayınları.
- Memmedova, N. (2009) Akraba Olmayan Dillerin Birbirine Etkisi ve Bu Etkileşimin Sonuçları. *Milli Folklor Dergisi*. 83, 121-127.
- Muzafarov, R., & Muzafarov, N. (2018). *Kırım Tatar Türkçesi Türkiye Türkçesi Rusça Sözlük*. (N. Seyityahya, Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Nuriahmetova, A. (2014). Günümüz Kırgız Türkçesinde Rusça Unsurlar. *The Journal of Academic Social Science Studies*. 27, 333-347.

Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Öztürk, Z. (2022). Sovyet Adamı Yaratma Çabalarının Orta Asya'ya Yansıması. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. (5), 197-210.

Pekacar, Ç. (2011). *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Saray, M. (2008). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şirin, H. (2021). Türkçenin Köken Bilgisi Sözlüğünde Alıntı Sözcüklerin Yazımına Dair Notlar. *Türkbilig*. 42, 57-68.

Tavkul, U. (2020). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uygur, C. V. (2019). *Karakalpak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Türkçesi Sözlüğü I-II*. (A. Taymas. Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atanas Manov'un Gagauzlar Adlı Kitabı ve Türkiye'de Yayımlanma Süreci

Serdar ALTUNTAŞ*

Öz: Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Gagavuzları Türkiye'ye yerleştirme düşüncesinde olduğu sıralarda Bulgaristan'da Atanas Manov tarafından Gagavuzların dil malzemelerini, kültürlerini, tarihlerini bilimsel ölçütlerle ele alan Gagauzlar adlı kitap yayımlanmıştır. Tanrıöver, söz konusu kitabı alıp son zamanlarda Balkanlarla ilgili yazıları ile ön plana çıkmış olan Yaşar Nabi Nayır'a göndermiş ve kitabın Türkçeye çevrilmesini istemiştir. Nayır, Bulgarcasına güvendiği Mehmet Türker Acaroğlu'ndan kitabı çevirmesini ve Varlık dergisinde tefrika etmesini rica etmiştir. Acaroğlu bir yıl içerisinde kitabı çevirmiş ve çalışma, 1939'da Varlık dergisinde tefrika edilmeye başlanmıştır. Söz konusu eser, ilk olarak 1940 Ocak'ta Varlık Neşriyatça kitaplaştırılmıştır. İkinci basımı, 2001 yılında Acaroğlu tarafından gözden geçirilip genişletilerek Türk Tarih Kurumu Yayınları'na yapılmıştır. Son baskısı 2022 yılına aittir ve 2001'dekinin tıpkıbasımıdır. Gagauzlar adlı kitap, genel olarak Gagavuzların diline, dinine, gelenek ve göreneklerine, tarihine dair bilgiler içermektedir. Yazarı, yaptığı derleme çalışmaları neticesinde atasözleri, deyimler, türküler, bitki adları, bilmeceler, kısa hikâyeler, hurafeler, dinî inanışlar ve çeşitli âdetlerle ilgili ulaştığı verileri de kitabına dâhil etmiş ve Gagavuz Türkçesinin söz varlığını listelemiştir. Acaroğlu, kitabı çevirmekle kalmamış, kendisi de çeşitli araştırmalarla söz varlığını içeren bölümlere katkıda bulunmuştur. Örneğin kitabın "Atasözleri ve Deyimler" başlığı altında 102 madde bulunurken Acaroğlu, kitabın ikinci yayımında bu sayıyı 799'a çıkarmıştır. Bunun dışında Gagavuzlarla ilgili bir bibliyografya denemesi hazırlamış ve ikinci baskıyla beraber kitabın sonuna eklemiştir. Aynı zamanda kitabın dizinini de hazırlayıp araştırmacıların hizmetine sunmuştur. Çalışmada kitabın Türkiye'de yayımlanma süreci, bu süreçte yaşananlar Acaroğlu ve Nayır'ın çeşitli çalışmalarından hareketle ele alınmıştır. Kitabın Türkiye'deki üç ayrı baskısı ve bu baskılardaki farklılıklar, karşılaştırılarak incelenmiştir. "Kitabın İçeriği" başlığı altında Türk Tarih Kurumunun 2022 baskısı esas alınarak kitapta yer alan bölümlerden ve içerikten bahsedilmiştir..

Anahtar Kelimeler: Acaroğlu, Gagauzlar, Hristiyan Türkler, Manov, Nayır, Tanrıöver.

Atanas Manov's Book Titled *Gagauzlar* and It's Publication Process in Türkiye

Abstract: At the time when Hamdullah Suphi Tanrıöver was considering settling the Gagauz people in Turkey, a book titled *Gagauzlar* was published in Bulgaria by Atanas Manov. This book examined the language, culture, and history of the Gagauz people using scientific criteria. Tanrıöver obtained a copy of the book and sent it to Yaşar Nabi Nayır, who had recently come to prominence with his writings on the Balkans, requesting that it be translated into Turkish. Nayır asked Mehmet Türker Acaroğlu, whom he trusted for his Bulgarian language skills, to translate the book and serialize it in *Varlık* magazine. Acaroğlu translated the book within a year, and the work began to be serialized in *Varlık* magazine in 1939. The work was first published as a book by Varlık Publications in January 1940. The second edition was revised and expanded by Acaroğlu and published by the Turkish Historical Society Publications in 2001. The latest edition is from 2022 and is an exact reprint of the 2001 edition. The book titled *Gagauzlar* generally contains information about the language, religion, customs and traditions, and history of the Gagauz people. As a result of his compilation work, the author has included in his book data he has gathered on proverbs, idioms, folk songs, plant names, riddles, short stories, superstitions, religious beliefs, and various customs, and has listed the vocabulary of the Gagauz Turkish language. Acaroğlu did not just translate the book,

*Doktorant, Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, el-mek: serdaraltintas@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-3182-7022>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 06-03-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 28-6-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1652391

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

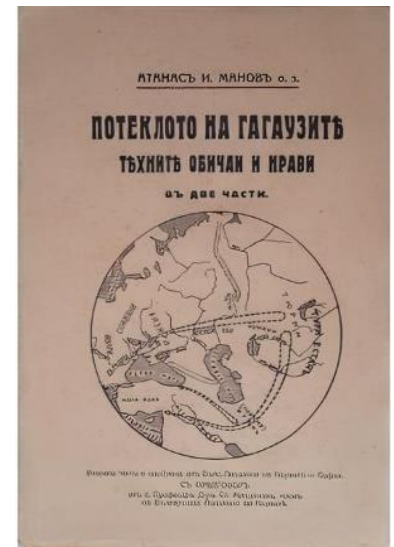
Altuntaş, S. (2025). Atanas Manov'un Gagauzlar Adlı Kitabı ve Türkiye'de Yayımlanma Süreci, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 194-206. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1652391>

but also contributed to the sections containing vocabulary with his own research. For example, while there were 102 entries under the heading “Proverbs and Idioms” in the book, Acaroğlu increased this number to 799 in the second edition. In addition, he prepared a bibliography related to the Gagauz and added it to the end of the book with the second edition. He also prepared an index for the book and made it available to researchers. The study examines the publication process of the book in Turkey and the events that occurred during this process, drawing on various works by Acaroğlu and Nayır. The book's three separate editions in Turkey and the differences between them are examined and compared. Under the heading “Contents of the Book,” the sections and content of the book are discussed, based on the 2022 edition published by the Turkish Historical Society.

Keywords: *Acaroglu, Gagauzlar, Christian Turks, Manov, Nayır, Tanrıöver.*

Giriş

Kökenlerine dair çeşitli görüşlerin bulunduğu Gagavuzlar, Kowalski'ye göre üç farklı tabakadan meydana gelmişlerdir. Araştırmacının görüşü doğrultusunda ilk tabaka Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara geçen Türkler, ikinci tabaka Selçuklu döneminde Keykavus ve Sarı Saltuk'la beraber Balkanlara geçen Türkler, son tabaka ise Osmanlı döneminde Balkanlara geçen kimi Karamanlı gruplarla kaynaşarak ortaya çıkan Gagavuz Türkleridir (Özkan, 2007, s. 83-84; Özkan, 2021, s. 139-140). Gagavuzlar; Peçenek, Oğuz ve Kumanlarla Anadolu Selçuklularının Balkanlardaki kaynaşmalarından meydana gelmiş Hristiyan Türklerdir. Bu unsurlar arasında baskın olan, Oğuzlardır. Dilleri de Oğuz Türkçesinin bir kolunu oluşturmuştur (Güngör-Argunşah, 2002, s. 12). Balkanlarda nüfusları artan Hristiyan Türkler, Uzi devletini kurmuşlar ve 1365 yılında Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı topraklarına katılmışlardır. Gagavuzlar, Osmanlı hâkimiyetinin Balkanlarda sarsılmasıyla Bulgar, Rus ve Yunan kiliseleri arasında kalmışlardır. Bu durum ve komitacılık hareketleri dolayısıyla Bucak'a göç etmeye başlamışlardır. Bölgede köylerini kurmuşlar ve zamanla Bulgar ve Moldovanlarla aynı köylerde yaşamışlardır. Rus hâkimiyeti altında nüfuslara kaydedilirken bu uluslarla anılmışlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Moldova 1990'da bağımsızlığını ilan etmiştir. Moldova'da 5 Mart 1995'te gerçekleştirilen referandumla Gagavuzlar da özerkliklerini kazanmışlardır. Yaşadıkları bölgeye "Gagauz Eri" adını vermişlerdir (Özkan, 2021, s. 139-141). "Gagavuz" adı, Türkiye'de ilk kez 1876'da *Courrier d'Orient* adlı gazetede geçmiş ve Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Bükreş Büyükelçisi olduğu 1931 yılına kadar tekrar gündeme gelmemiştir (Argunşah, 2022, s. 42). Tanrıöver, büyükelçilik göreviyle beraber Gagavuzların Türkiye'ye nakledilmesi için Dışişleri Bakanlığı ile temasa geçmiştir. Mübadeleyle veya münferit olarak Balkanlardan Türkiye'ye gerçekleştirilen göçlere Gagavuzları da dâhil ettirmek istemiştir (Özyurt Ulutaş, 2020, s. 194).

Yaşar Nabi Nayır, Balkanlardaki gezisiyle birlikte Gagavuzlara dair elde ettiği verileri ve gözlemlerini 1935-1936 yıllarında *Ulus* gazetesinde “Türk Gagauzlar” adlı yazı serisiyle yayımlamıştır (Özyurt Ulutaş, 2020, s. 198). Nayır, bu yazılarını 1936’da *Balkanlar ve Türklük* adıyla kitaplaştırmıştır (Nayır, 1936). Tanrıöver, Nayır’ın gazetede ve söz konusu kitaptaki yazılarını takip etmiştir. Özyurt Ulutaş, Tanrıöver’in Gagavuzları Türkiye’ye yerleştirme amaçları doğrultusunda çeşitli devlet adamlarının Gagavuzların Hristiyan olmalarından kaynaklanan endişelerine bir cevap verme ve kamuoyu oluşturma gayesiyle Nayır’ın söz konusu yazıları yazdığını iddia etmektedir (Özyurt Ulutaş, 2020, s. 198).

Nayır’ın kitabından iki yıl sonra yani 1938’de Bulgaristan’da Atanas Manov tarafından Gagavuzlar üzerine *Potekloto na Gagauzite, tehните nravi i obiçai* adlı bir kitap yayımlanmıştır. Kitaptan haberdar olan Tanrıöver, Gagavuz etnik kökenini, kültürünü, inanışlarını ana hatlarıyla ele almasından dolayı kitabın çevrilip Türkiye’de yayımlanması için Nayır’dan destek istemiştir. Nayır, o dönemlerde *Varlık* dergisinde Bulgarcadan Türkçeye çeviriler yapan Mehmet Türker Acaroğlu’na¹ başvurmuştur. Acaroğlu’nun bir yıllık süre içerisinde çeviriyi tamamlamasının ardından *Varlık* dergisinin 1939 yılı Haziran sayısında Nayır’ın “Gagavuzlara Dair Kıymetli Bir Eser” (Nayır, 1939) başlıklı yazısı yayımlanmıştır. Bu tanıtım yazısından sonra kitap, dergide tefrika edilmeye başlanmıştır. Eser, 1940 yılında Nicolae Constantin Batzaria tarafından Bulgarcadan Romenceye çevrilip Bükreş’te de basılmıştır. Yani hem Türkiye’de hem de Romanya’da ilgi uyandırmıştır.

1. Çevirinin Kitaplaştırılması

Tanrıöver, çevirinin bir kitap hâlinde de yayımlanmasını istemiştir. Kitap, *Gagauzlar (Hristiyan Türkler. Romanya ve Bulgaristan’da Oturan Hristiyan Türkler Hakkında Tarihi ve Etnolojik Bir Etüd)* adıyla 1940’ta *Varlık Neşriyat* (=VN) bünyesinde Ulusal Matbaa’da yayımlanmıştır. Acaroğlu, bu çeviri kitabın yazılış ve Türkiye’de yayımlanış serüvenini şöyle anlatmıştır:

1938’de, Bulgaristan’ın Varna kentinde, Atanas Manov adında Gagauz asıllı bir lise tarih öğretmeni Bulgarca bir kitap yayımlamıştı. İşte bu kitabı elde eden Bükreş Büyükelçimiz Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966) bunu Yaşar Nabi Nayır’a göndererek Bulgarca bilen

¹ Çetin, Acaroğlu’nun Bulgarca çevirileri hakkında şu bilgileri vermiştir:

1930’lu yıllarda on beş civarındaki yazısıyla Bulgar edebiyatını Türkiye’ye tanıtan bir kalem olarak dikkati çeken Acaroğlu’nun, modern Bulgar edebiyatı üzerine yazı serileri hazırladığı görülmektedir. Aynı zamanda Bulgar edebiyatındaki Türk imgesi üzerine ayrı bir dikkati vardır. Yine Türklerle alakalı Bulgarca neşriyat hakkında bibliyografya çalışmaları bulunmaktadır.

Bu makaleleri haricinde Mehmet Türker Acaroğlu’nun, Varlık’ta yedi edebî tercümesi, 1936-1943 yılları arasında yayımlamıştır. Acaroğlu, hikâye ve şiir tercümelerini Panço Mihaylov, V. L. Azov, G. P. Domuşçiev, Konstantin N. Pektanov, Stamatov, Hristo Botef, Lüdmir Stonayof, Elin Pelin ve Yordan Yovkov’dan yapmıştır (Çetin, 2018, s. 23-24).

birisine tercüme ettirip çıkarmakta olduğu 'Varlık' dergisinde tefrikadan sonra kitap biçiminde bastırmasını rica etmiş. Amacı, Gagauzları tanıtır Türkiye'ye, belki de Trakya'ya göç ettirmek...

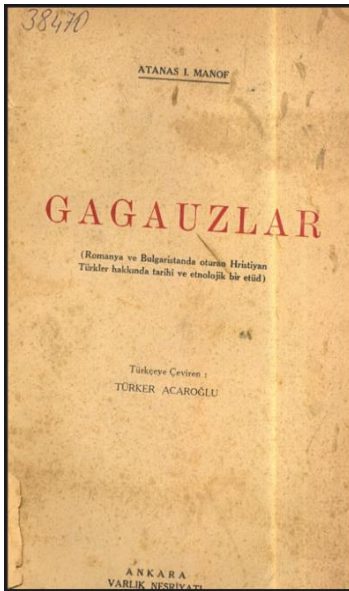
1938-40 yıllarında Ankara'da Gazi Eğitim Enstitüsü Türkçe ve Edebiyat Bölümünde okurken 'Varlık'ta yazılar yazıyor, Bulgarca'dan çeviriler yayınlıyordum. Rahmetli Nayır, Ankara'da Bulgarca bilen başkasını tanımadığı için, bu işi bana 'havale' etti. Çeviri işi bir yıl, dergide tefrikası iki yıl sürdü. O sırada sayın Nayır, yedek subay olarak ikinci kez askerliğe çağrılınca, dergiyi yönetme işini de bana bıraktı. Dergi, Enstitüye yakın Bahçelievler semtindeki evinden yönetiliyordu. Askerlik dönüşü bir ön sözle bu yazıları kitap hâlinde bastırıldı.

Tarih: Ocak 1940. İç kapakta 1939 tarihi yazılıdır. Ancak 500 nüsha basılabilen kitabın tümünü Tanrıöver satın alıp Ankara'daki ilgili ve yetkililere dağıttı. Cumhurbaşkanı İnönü'ye de sunulduğunu sanıyorum. Bana yalnızca birkaç tane verildi, şimdi elimde tek nüsha kaldı. Karaborsada bilgim dışında fotokopiyle çoğaltılıp yarım milyona satılmaktadır. İkinci basımı bir türlü yapılamamıştır. Türkçede Gagauzlar üzerine çıkan en değerli kitap budur, kanısındayım. (Türk Tarih Kurumu, kitabın yeni basımını yapmayı kararlaştırmıştır) (Acaroğlu, 1999, s. 453-454).

Acaroğlu, çeviri aşamasında yaşadığı güçlükleri şu sözlerle anlatmıştır:

"Bulgaristan'ın Razgrad şehrinde doğmuş, Sofya'da Mahmut Necmettin Deliorman'ın gündelik olarak çıkardığı Türkçe Deliorman gazetesinde bir yıl kadar çalışmışım. Ama anayurda göç edeli on yıl olmuştu. Bulgarca'yı epey unutmıştım. Artık konuşamıyor fakat çeviriler yaparak bu dile vukufumu idame etmeğe çalışıyordum. Tam bu sırada Tanrıöver'in arzusu bana intikal edince bu ciddi ve bilimsel eseri dilimize kazandırmak, benim için epey güç oldu. Çünkü elde Mehmet Celil'in eski harfli 'Bulgarca'dan Türkçeye Lûgat-i Şahab'ından (1928) başka işe yarar sözlük yoktu." (Acaroğlu, 1967, s. 81-82).

Acaroğlu, "çeviren" notuyla kitabın ana bölümlerinde ve dipnotlarda yer yer ek bilgiler vermiş ve kitapta bulunan örneklere eklemeler yapmıştır. Kitap çevrildikten sonra Manov'a da takdim edilmiştir (Acaroğlu, 1967, s. 82).

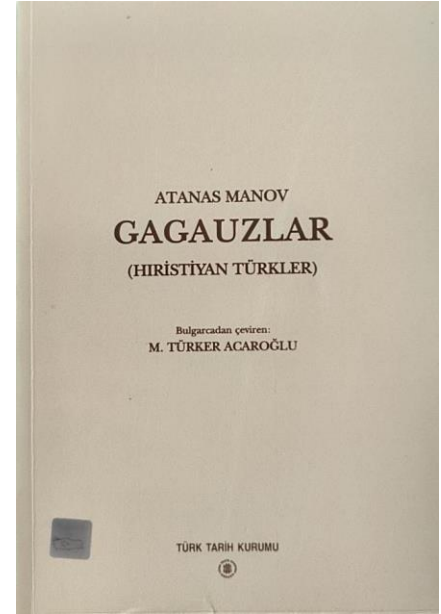
Acaroğlu, kitabın sonradan çok rağbet gördüğünü; Avrupa'dan, Amerika'dan, Sovyetler Birliği'nden kitapla ilgili isteklerin iletildiğini belirtmiştir. Hatta aslının Bulgaristan'da bulunmasına rağmen özellikle Türkçe çevirisine ulaşılmaya çalışılmasının kendisini şaşırttığını ifade etmiştir (Acaroğlu, 1967, s. 82). Özkan, eserin Türkçeye çevrilmesiyle Bulgaristan Gagavuzlarının Türkiye'de tanınmasını sağladığına değinip şu bilgileri vermiştir:

Bulgaristan Gagavuzlarının dil ve kültür özellikleri bakımından derinlemesine tanınmasını sağlayan, Atanas Manov'un Potekloto na Gagauzite i tahnite obıçay i nravi 'Gagavuzların menşei, âdetleri ve huyuları' (Varna 1938) adıyla Bulgarca olarak kaleme aldığı eseridir. Çünkü bu eser bir yıl sonra Gagauzlar (Hristiyan Türkler) (Ankara 1939) adıyla Türker Acaroğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Özkan, 2013, s. 89).

Kitabın Türkiye'deki ilk baskısı, 126 sayfalık bir hacme sahiptir. Acaroğlu, kitabın aslında bulunan fotoğrafların kendi çevirisi olan kitapta basılamadığını ifade etmiştir (Acaroğlu, 1967, s. 82). 1940 yılının Ocak ayında yayımlanan kitabın, dergide tefrika edildiği ve kitap hâline getirildiği yıl göz önünde bulundurularak yayımlanma yılı, iç kapakta 1939 olarak gösterilmiştir. İç kapakta "Yaşar Nabi'nin bir önsözü vardır." notu bulunmaktadır.

2. Kitabın Tekrar Basımları

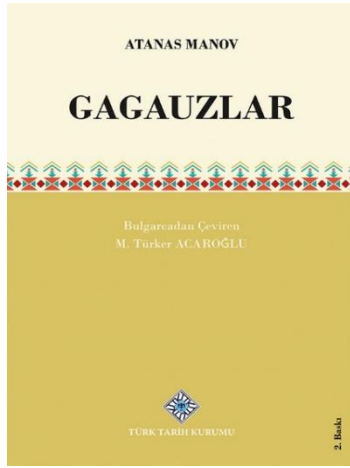
Kitap, 1940 yılındaki basımdan 61 yıl sonra (2001’de) Türk Tarih Kurumu (=TTK) tarafından tekrar yayımlanmıştır. Acaroğlu, aradan geçen zamandan dolayı yeni baskı için kitaptaki kelimeleri sadeleştirme gereği duymuştur. Bununla birlikte kitapta kısmi değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. VN’deki “Başlangıç” adlı bölüm TTK’de “Giriş” olarak verilmiştir. VN’deki “Başlangıç”ın sonunda “Varna, 1936” ibaresi ile “Ai I. Manof” imzası yer almaktadır. Bu kısım, TTK’ye “Giriş” olarak alındığı için imza, tarih ve yer bilgisi TTK’de bulunmamaktadır.

Kitabın yayımlandığı dönemdeki yayıncılık anlayışından dolayı VN’de “İçindekiler” kısmı, kitabın sonunda bulunmaktadır. TTK’nin 1. baskısıyla “İçindekiler” kısmında yapılan değişiklikler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 1. İçindekiler bölümündeki farklılıklar

İlgili Kısım	Kitabın Varlık Neşriyat Baskısı	Kitabın TTK’deki 1. Baskısı
12. madde	Peri (Rusali)	Rusali (Peri)
13. madde	Mitolojik varlıklar	Söylencebilimsel (mitolojik) varlıklar
14. madde	Taun (Meçikli)	Meçikli (Veba)
2. ana başlık	Âdetler	Gelenek ve Görenekler
4. ana başlık	Bazı Yortularla Alakalı Âdetler	Kimi Yortularla ilgili Töreler
6. ana başlık	Bazı Gagauz Kehanet ve Hurafeleri	Gagauz Önbili ve Boşınançları
7. ana maddenin (Yazı ve Edebiyat) son alt başlığı	En tanınmış üzüm adları	Üzüm adları

VN’de “İçindekiler” kısmında genellikle sadece ana başlıklar verilirken TTK’de alt başlıklar da gösterilmiştir. VN’deki “İkinci Kısma Başlangıç” başlığı, TTK’de “İkinci Bölüm Önsöz” olarak değiştirilmiştir. Bu kısmı Bulgar Bilimler Akademisi Üyesi Stefan Mladenov yazmıştır. Yazının sonunda “Sofya, 26.XI.1936” (TTK’de Sofya, 26 Kasım 1936) yazılıdır. TTK’ye 15 sayfalık bir “Dizin” (s. 175-189) eklenmiştir. Acaroğlu TTK’nin sonuna “Gagauzcada Takma Adlar, Soyadları, Yer Adları” başlıklı kendisine ait bir bildiri ile “Gagauzlar Üzerine Yüzyıllık Genel Kaynakça, (1899-1999)” ve “Ekler (1934-1999)” başlıklı kısımları eklemiştir.² VN’de çalışmanın son sayfasında “Bazı Mühim Tertip Hataları” başlığı yer almaktadır. TTK Yayınları’nda X. dizi – Sayı: 20 olan kitabın ikinci baskısı 2022’de yapılmıştır. Kitabın adı kitap kapağında “Gagauzlar” iken iç kapakta “Gagauzlar (Hristiyan Türkler)” olarak yazılmıştır.³ Künyede şu bilgiler yer almaktadır:

-ISBN 978-975-16-1450-6

-Anahtar kelimeler: Gagauzlar_Kültür, Gagauzlar_Dinî yaşam ve gelenekler, Gagauzlar_Sosyal yaşam ve gelenekler.

-Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 30.07.2021 tarihli ve 824/12 sayılı kararı gereği 1000 adet basılmıştır.

2001’deki baskının künyesinde verilen “Raportör: Prof. Dr. Harun Güngör” bilgisi, 2022’deki 2. baskıda (tıpkıbasımda) yer almamaktadır.

3. Kitabın İçeriği⁴

244 sayfalık bir hacme sahip olan kitap, “Birkaç Söz”, “I. Basımın Ön Sözü”, “Giriş” ve iki ana bölümden oluşmaktadır.

“Birkaç Söz” (s. IX-XI) başlıklı kısım, TTK’nin kitabı yıllar sonra tekrar basması üzerine 1998’de Acaroğlu tarafından yazılmış ve kitabın başına konmuştur. Bu kısımda kitabın Türkiye’de çevrilme öyküsünden bahsedilmektedir. Tanrıöver’in kitabın Türkiye’de

² Acaroğlu, 1998’de kitabın başına eklenmesi üzere yazdığı “Birkaç Söz” başlığı altında “Gagauzlar Üzerine Yüzyıllık Genel Kaynakça, 1899-1998” adlı bibliyografyayı dâhil ettiğini belirtmiştir (2022, s. XI). Kitap ancak 2001’de yayımlanabilmiştir. Bibliyografyanın yüzyıllık olabilmesi için 1999’daki çalışmalar da eklenmiştir. Önceden hazırlanmış bu bibliyografyada bulunmayan ve gözden kaçan 1934-1999 yılları arasındaki çalışmalar da “Ekler (1934-1999)” başlığı altında çalışmanın sonunda verilmiştir.

³ 2001’deki baskıda dış kapakta da “Hristiyan Türkler” ibaresi vardı.

⁴ Bu başlık altında, kitabın TTK baskısı (2022) kaynak alınmıştır.

yayımlanması için harekete geçtiğine ve Nayır'ın aracılığıyla Acaroğlu'nun çeviri yaptığına değinilmektedir. Çevirinin önce *Varlık* dergisinde tefrika edildiği, ardından kitap olarak 500 adet basıldığı ve Tanrıöver tarafından satın alınarak çeşitli devlet adamları ile kurumlara dağıtıldığı anlatılmaktadır. Acaroğlu, kitabın niteliğini “*Bu önemli yapıt Gagauzları tarih, dil, halk edebiyatı, halkbilim, etnografya ve kültür yönlerinden tanıtır, onların özbeöz Türk olduklarını - çürütülemez tanıtılar ve kanıtlarla- ispatlar.*” (s. IX) ve “*Bu kitap, Gagauz Türklerini özümlemek (asimile etmek) isteyen Rum, Rus, Bulgar ve Romen bilginlerin ve politikacılarının yüzyıllardan beri sürüp gelen bu çabanın boşa çıktığını göstermektedir.*” (s. IX) sözleriyle ifade etmektedir. Yayımlandığı dönemde kitabın, alanında Türkiye'deki en kapsamlı eser olduğu ve basılır basılmaz hızla tükendiği, korsan yayıncılar tarafından fotokopilerinin çıkarıldığı, hatta 8 Haziran 1997'de Ankara'daki bir müzayedede üç milyon liralık taban fiyatla açık artırmaya çıkarıldığı anlatılmaktadır. TTK tarafından çıkarılan birinci baskı ile VN'deki baskının arasından altmış bir yıl geçmesi dolayısıyla dildeki değişim de göz önünde bulundurularak kitabın dilinde sadeleştirmeye gidildiğinden bahsedilmektedir. VN'deki baskının yanı sıra çalışmanın sonuna Acaroğlu'nun “Gagauzcada Takma Adlar, Soyadları, Yer Adları” başlıklı bildirisi ile “Gagauzlar Üzerine Yüzyıllık Genel Kaynakça, 1899-1898” adlı bibliyografyanın eklendiği belirtilmektedir.

“I. Basımın Ön Sözü” (s. XIII-XIV) başlıklı kısım, Nayır tarafından 1940'taki ilk baskı için yazılan ön sözdür. Nayır, bu yazısında Gagavuz adının bazılarınca henüz duyulmadığını, kendi döneminde nitelikli ve yeterli bir çalışmanın yapılmadığını belirtmekte ve “*İşte bütün bu nitelikleri haiz olan gerçekten önemli bir araştırma, Varna'da yaşayan ve tarihsel araştırmalarla uğraşan B. Atanas Manov tarafından yazılmış ve geçen yıl Bulgarca yayımlanmıştır.*” (s. XIV) cümlesiyle konuyu kitaba getirmektedir. Devamında şu sözlerle kitabı tanıtmaktadır:

İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde Gagauzlar üzerine var olan tarihsel bilgiler ve ileri sürülmüş varsayımlar özetlenmektedir.

Bu konu üzerine bilim dünyasında yapılmış olan aslında sayıca az yayınları eksiksiz izlemiş olan yazar, bize bu konudaki bütün tezleri özetledikten sonra bir senteze varıyor ve yadsıma götürmez olan gerçeği, yani Gagauzların Türk soyundan olduklarını en kesin kanıtlarla ispat ediyor. Kitabın bu bölümünde çeşitli tezler tam bir tarafsızlıkla karşılaştırılmış, gerçeğe uygun olmayanlar kuşku götürmez kanıtlarla ret ve cerh edilmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde Gagauzları yakından tanımış ve gençliğinden beri onlarla ilgili bilgi ve materyal toplamaktan bir an geri durmamış bulunan B. Manov, bize Gagauzların yaşayışlarını anlatıyor. Son derece ilgi uyandırıcı nitelikte olan ve Türk halkbilim (folklor) ve budunbilimi (etnoloji) bakımından büyük bir değer taşıyan bu bölümde yazar bize Gagauzların dilleri, töreleri, ahlak ve gelenekleri, giyiniş ve görgü kuralları, edebiyat ve musikileri hakkında geniş ve etraflı bilgiler vermektedir. (s. XIV)

“Giriş” (s. 2-3) kısmında Manov, Gagavuzların kökenini, tarihini ve yaşayış tarzını öğrenmek isteğiyle yıllarca çeşitli araştırmalar yaptığını ve bu araştırmaların sonucunda yapıtını ortaya koyduğunu belirtmektedir. Manov, bu bölümde anlattıklarına göre komutanlık yaptığı dönemlerde izne çıkan Gagavuz askerlere âdetleriyle, yaşam tarzlarıyla ve halkbilim metinleriyle

ilgili soru listesi verip aile büyüklerine başvurarak bu listeleri doldurmalarını istemiştir. Gagavuz köylerinde öğretmenlik ve vergi memurluğu yapanlarla görüşüp veri toplamıştır. Kendisi de bizzat köylerden derleme yapmıştır. Kaynak yetersizliği nedeniyle zorluk çektiğini belirtip kitaptaki eksikliklerden dolayı okuyucunun affına sığındığını ifade etmiştir. Kitapla ilgili düzenlemelerde desteğini gördüğü oğlu Mihail Manov'a teşekkür ederek yazısını sonlandırmıştır. Teşekkür içeren son paragraftan da anlaşıldığı üzere bu kısım, giriş bölümünden ziyade bir ön söz niteliği taşımaktadır.

Birinci bölüm (s. 3-44), "Gagavuzların Kökeni" başlığını taşımaktadır. Bir tarihçi olan Manov, bu bölümde Türk tarihi ile ilgili bilgilerden yola çıkarak tarihî kaynaklarda adı geçmeyen Gagavuzlarla ilgili varsayımlarda bulunmuş ve Türk tarihinde Gagavuzlara dair belirtilerin mevcut olduğuna değinmektedir. Bölümün genelinde Thomsen, Herodotos, Jireçek, Zlatatski, Golubovskiy, Paparigopulo, Şkorpil gibi tarihçilerin çalışmalarından yola çıkarak Gagavuzların Dobruca'ya yerleşme ve Hristiyanlığı kabul ettikten sonra "Gagavuz" adını alma süreçleri izah edilmektedir.

Manov, Gagavuzların İlk-Bulgarlar olduklarına dair ortaya atılan iddiaların asılsız olduğunu belirterek Gacallar ve Gagavuzların Rusya üzerinden Dobruca'ya geçtiklerini söylemiştir. Bundan dolayı Anadolu'dan gelen Osmanlı Türkleriyle konuşma ayrılıklarının olduğuna temas etmiştir. Gacallarla Gagavuzların konuşma / telaffuz biçimlerinin aynı, Osmanlı Türkçesinin ise farklı olduğunu göstermek için on yedi örnek kelimeye yer vermiştir. Bu kelimelerden bazıları şunlardır: *olum* (Gac), *olum* (GT), *oğlum* (OT); *tauk* (Gac), *tauk* (GT), *tavuk* (OT), *çârmak* (Gac), *çârmak* (GT), *çağırmak* (OT) vb. (s. 14).

Manov, birinci bölümün devamında İzzettin Keykavus'un Moğollar tarafından kovalanıp Bizans'a sığındığından bahsedip Bizans İmparatorunca kendisine toprak verilmesiyle Keykavus yönetiminde yeni bir devletin kurulduğuna değinmektedir. Keykavus'un İstanbul'a dönmesiyle yönetime Sarı Saltuk'un geçtiği ve resmî dini Hristiyan olan bu hükûmetin, zamanla "Gagavuzlar" ve "Hristiyan Oğuzlar" olarak anıldığı belirtilmektedir. Oğuzların Osmanlı yönetimine geçmesinin ardından Gagavuzların bir kısmının İslam dinini benimsediklerinden, bir kısmının ise Müslüman görünerek dinlerini gizlice yaşadıklarından bahsedilmektedir. Manov'un birinci bölümde verdiği bilgilere göre dış görünüm, dil ve birçok yönden Gagavuzlarla Osmanlılar benzer olduğundan Gagavuzlar, dinlerini başarıyla gizleyebilmişlerdir. Fatih'in İstanbul'u fethetmesinin ardından İstanbul Patriğini tanımasıyla beraber Hristiyan olduklarından Patriğin yönetimine Gagavuzlar getirilmiştir. Daha sonra Varna'da kurulan Bulgar Kilisesi'ne tabi olmuşlardır. Bu sırada Türkçe konuşarak Rum harfleriyle Türkçe yazılar yazmışlardır.

Manov, Gagavuzların Bulgar kökenli olduğu ve sonradan dillerini unuttukları yönündeki iddiaların aksine Gagavuz köylerine yerleşen Bulgarların zamanla Gagavuzlar tarafından asimile edildiklerini ileri sürmektedir. Gagavuzların fiziki ve karakteristik özelliklerini, eğlence anlayışlarını ve yaşayış tarzlarını kendi betimlemeleri ve Straşimirov, Jireçek gibi araştırmacıların tarifleri ile anlatmaktadır.

Manov, araştırmacıların Gagavuz etnik kökeni ile Gagavuz adının kökeni hakkındaki görüşlerine yer verdikten sonra bu adın tarih boyunca bir millet adı olarak kullanılmadığını, Hristiyanlığı kabul etmelerini ifade etmek için Oğuzların bir aile sanı olduğunu yazmaktadır. Bu görüş doğrultusunda Gagavuzların Oğuz kökenli Hristiyanlar olduğunu ifade etmiştir. Gagavuzların kendi adlarından utandıklarına dair söylemleri asılsız bulunduğunu belirtmektedir. Manov'un verdiği bilgilere göre Gagavuzlar, Bulgar devletinin kendilerini tanımamalarından dolayı milletleri sorulduğunda "Hristiyan olduklarını" söylemişlerdir.

Birinci bölümde iki Gagavuzca türkü, okundukları makamın gösterilmesi için notalarıyla beraber verilmektedir (s. 41). Gagavuzların Bulgaristan ve Dobruca'da yaşadıkları yerler (s. 43) ile Besarabya'da yaşadıkları yerler (s. 43-44) iki ayrı liste hâlinde sıralanmaktadır.

İkinci bölüm (s. 45-174), Bulgar Bilimler Akademisi Üyesi Stefan Mladenov tarafından yazılmış üç sayfalık bir ön sözle (s. 45-47) başlamaktadır. Mladenov, bu kısımda ikinci bölüm hakkında bilgi vermiş ve ikinci bölümdeki Gagavuz atasözlerinin, geleneklerinin, halk inanışlarının, masalların, türkülerin Bulgarlarla benzer olduğunu örnek vererek açıklamaya çalışmıştır. İkinci bölümün diğer kısımları (s. 48-174), "İnançlar", "Gelenek ve Görenekler", "Yılın ve Ayların Bölümleri", "Kimi Yortularla İlgili Töreler", "Hastalıklar ve Tedavi Yolları", "Gagauz Önbili ve Boşinançları", "Yazı ve Edebiyat" olmak üzere yedi ana başlıktan oluşmaktadır.

"İnançlar" (s. 48-79) adlı birinci ana başlık, şu on yedi alt başlığı içermektedir: "Allah. Tanrı", "Şeytan", "Ölüm", "Obur (Hortlak)", "Ölümden Sonra", "Cehennem", "Cennet", "Ruhların ayrılması", "İnsanın şeytanla olan ilişkileri", "Cadı", "Tılsım (Tılsım)", "Rusali (Peri)", "Söylencebilimsel (mitolojik) varlıklar", "Meçikli (Veba)", "Dinsel inançlar", "Doğa üzerine inançlar", "Devler".

Alt başlıkların ilki olan "Allah. Tanrı" (s. 48-49) adlı kısımda Gagavuzların dinî bilgi yönünden yetersiz oldukları, bu yetersizliği inkâr ettikleri, yaratıcıyı uzun ve ak sakallı yaşlı bir insan olarak (yani "Koca Allah" olarak) düşündükleri ifade edilmekte ve bu kısmın sonunda yaratıcının her varlıkla alakadar olduğuna dair bir anekdota yer verilmektedir. "İnançlar" başlığı altında ele alınan konular şunlardır: Şeytan'ın Havva ile Âdem'in cennetten kovulmalarına neden olması, ölüm meleğinin ecel vaktinde görülebilmesi, papazın ölünün başında mezara okuması, meleklerin ölüyü göğe çıkarmaları, cehennemin yerin dibinde olması, cennetin çiçeklerden ve

yeşilliklerden oluşması, mahşerdeki mahkemenin ardından iyilerin cennete ve kötülerin cehenneme gitmesi yani ruhların ayrılması, şeytanın çalgı sesine gelmesi, gök kubbenin üstünde yaratıcının yaşaması, gök cisimlerine ve doğa olayları ile doğadaki canlılara dair çeşitli hurafelerin bulunması. Bu konuların yanı sıra “Doğa üzerine inançlar” (s. 65-77) alt başlığında otuz farklı varlık, yan başlıklar hâlinde ele alınmaktadır. Bu başlıklar genel olarak böceklerden, gök ve gök cisimlerinden, hava olaylarından ve hayvanlardan oluşmaktadır.

İkinci ana başlık olan “Gelenek ve Görenekler” (s. 80-91); “Şölen”, “Gençlerin Oyunları”, “Nişanlanma”, “Düğün”, “Evlenmeden Sonra” olmak üzere beş alt başlıktan oluşmaktadır. Bu bölümde Gagavuzların özel günlerdeki âdetleri örneklerle verilmektedir. Aile büyüklerinin, genç erkek ve kızların eğlencelerdeki rolleri üzerinde durulmaktadır. “Evlenmeden Sonra” adlı son alt başlıkta evliliğin ardından doğan bebeğin yıkanmasından ve çocuğun sağlıklı bir birey olması için yapılması gerekli görülen âdetlerden bahsedilmektedir.

Üçüncü ana başlık olan “Yılın ve Ayların Bölümleri” (s. 92) adlı kısımda Gagavuzların bir yılının *Hıdırellez* (23 Nisan’dan 26 Ekim’e kadar olan zaman) ve *Kasım* (26 Ekim’den 23 Nisan’a kadar olan zaman) olmak üzere iki bölümden oluştuğu, ayların Gagavuzcada nasıl adlandırıldığı bilgileri verildikten sonra şubat ve mart ayları ile ilgili birer anlatıdan ve Gagavuz kültüründeki bazı günlerden bahsedilmektedir.

Dördüncü ana başlık olan “Kimi Yortularla İlgili Töreler” (s. 93-113), “Yeni Sene” ve “Yerel Bayramlar” alt başlıklarını içermektedir. Bu kısımda genel olarak yortularda ve bayramlarda uygulanan âdetler ile halk inanışları dolayısıyla yapılması gerekli olan davranışlar ve işler üzerinde durulmaktadır.

Beşinci ana başlık olan “Hastalıklar ve Tedavi Yolları” (s. 114-118), Gagavuzlar tarafından halk inanışları doğrultusunda hastalıkların ortaya çıkma nedenleri ile ilgili saptamaların yapıldığı ve tedavilerde geleneksel tıbbın uygulandığı hakkında bilgiler içermektedir. Bu kısımdaki bilgilerden Gagavuzların, hastalıkların kaynağının nazar olduğuna inandıkları anlaşılmaktadır. Kitaptan hareketle halk inanışına göre tedavi yollarına, bir göz perdesinin yalanarak iyileştirilmesi örneği verilebilir. Geleneksel tıp tedavilerine dair yirmi bir örnek uygulamadan bahsedildikten sonra “Bir Gagavuz gencinin gözlerinin tedavisi sırasında çektikleri” (s. 117-118) yan başlığında Gagavuzların tedavi uygulamalarını örneklendiren bir hikâyeye yer verilmektedir.

Altıncı ana başlık olan “Gagavuz Önbili ve Boşinançları” (s. 119-124), Gagavuzlarca inanılan kehanetlerin ve hurafelerin bir kısmını ele almaktadır. Söz konusu duruma elli dokuz örnek sıralandıktan sonra “Düş Yormaları (Rüya Tabirleri)” (s. 124) yan başlığında on dokuz rüya tipi ile bu rüyaların neye yorumlandıklarına dair kısa cümleler verilmektedir.

Yedinci ana başlık olan “Yazı ve Edebiyat” (s. 125-174), Gagavuz edebiyatının daha çok sözlü olduğu, “okumuşlar” ve “masalcılar” olarak adlandırılan iki tip anlatıcının bulunduğu bilgilerini içermektedir. Bu bölümde ayrıca sözlü geleneğe dair örnek metinler bulunmaktadır. “Gagavuz Atasözleri ve Deyimleri” (s. 131-160) başlığı altında 799 maddelik kalıp söz, alfabetik olarak sıralanmaktadır. Manov’un 1938 baskılı kitabında 102 madde bulunmaktadır, Acaroğlu yaptığı taramaların ardından sayıyı 799’a çıkarmıştır.⁵ “Bilmeceler” (s. 160-161) başlığı altında 10 tane bilmece örnek gösterilmektedir. Kitabın Bulgarca baskısında 7 tane olan bilmece sayısı, Acaroğlu’nun üç tane daha eklemesiyle 10’a ulaşmıştır. “Şiir ve Türküler” (s. 161-171) başlığı; “Kudüs Türküsü”, “1828’de Varna Kuşatmasını Yadeden Türkü”, “Kavarna Türküsü”, “1885 Sırp-Bulgar Savaşından” ve “Çeşitli Türküler” alt başlıklarını içermektedir. Bu başlıklar altında örnek metinler ve dipnotlarda metinlere dair kısa bilgiler verilmektedir. Türkülerin ardından “Gagauz Rakamları” (s. 171-172), “Çiçek Adları” (s. 172-173), “İlaç Yerine Kullanılan Ot Adları” (s. 173-174) ve “Üzüm Adları” (s. 174) alt başlıkları verilmektedir.

İkinci bölümün hemen ardından dizin gelmektedir. Başlığın altında parantez içinde “Kişi ve Yer adları, Kurum ve Kavramlar, Halkbilim ve Etnografya terimleri vb.” notu yer almaktadır. Kelimeler alfabetik olarak sıralanmaktadır.

Kitabın sonuna Acaroğlu’nun 1991’de IV. Uluslararası Türk Halk Kültürü Kongresi’nde sunduğu “Gagauzcada Takma Adlar, Soyadları, Yer Adları” (s. 191-220) başlıklı bir bildiri eklenmiştir. Bildiride Gagavuzlar hakkında genel bir bilgi verildikten sonra “Gagauzların Bağımsızlık Savaşımı (1990)” başlıklı kısımda *Milliyet* gazetesinin 29 Nisan 1990’dan 23 Kasım 1990’a kadar olan sayılarından hareketle Gagavuzlarla ilgili kısa yazılara yer verilmektedir. Bildiri metninin sonunda takma adlar, soyadları, yer adları alfabetik sırayla listelenmektedir.

“Gagauzlar Üzerine Yüzyıllık Genel Kaynakça (1899-1999)” ile “Ekler (1934-1999)” başlıklı bölümler, Acaroğlu tarafından hazırlanmış Gagavuzca ile ilgili bibliyografya denemeleridir.

Sonuç

Atanas Manov’un *Gagauzlar* kitabı Gagavuz dilini, kültürünü, tarihini ele almakta ve Gagavuz Türkçesinin söz varlığına dair malzeme sunmaktadır. Yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda ele alınışı, içerikteki konu sınıflandırmaları ve sıralanmaları yapı bakımından da eserin bilimsel değerini ve kalitesini artırmaktadır. Sınırlı bir kaynağa ulaşabilen Manov’un bugün bile kaynak alınan bir çalışma meydana getirmiş olması ve eserin Hamdullah

⁵ Acaroğlu, kitabın ilk baskısından sonra 1986’da “Gagauz Atasözleri ve Deyimleri” (Acaroğlu, 1986) adlı bir makale yayımlamıştır. Bu çalışmadaki söz varlığını kitabın ikinci baskısına eklemiştir.

Suphi Tanrıöver'in yönlendiriciliğinde, Yaşar Nabi Nayır'ın gözetiminde Acaroğlu tarafından Türkiye Türkçesine kazandırılması önemli bir hizmettir.

Acaroğlu, kitabı çevirmekle kalmamış, TTK'deki baskıyla beraber eserin aslında bulunmayan kimi bölümleri dâhil etmiş ve kitapta yer verilen söz varlığını genişletmiştir. Kitabın kullanışlılığını kolaylaştırmak için ikinci basıma bir dizin hazırlamıştır. Gagavuzlarla ilgili araştırma yapıp “Gagauzcada Takma Adlar, Soyadları, Yer Adları” başlıklı bildirisiyle “Gagavuzlar Üzerine Yüzyıllık Genel Kaynakça, (1899-1999)” ve “Ekler (1934-1999)” başlıklı bibliyografya çalışmalarını da TTK yayını olan kitabın sonuna eklemiştir. Kitapta söz varlığının ele alındığı kısımların genişletilmesi için kendi çabaları sonucu derlediği malzemeyi de ilgili bölümlere dâhil etmiştir.

Manov, makalenin konusu olan kitabıyla kökenlerine dair çeşitli görüşlerin bulunduğu Gagavuzların Oğuz Türkleri olduklarına dair işaretlere değinmiştir. İleri sürdüğü görüş, kitabının bilimsel ölçütlerde olması dolayısıyla ciddiye alınmış ve kitap, yayımlandıktan bir yıl sonra Türkiye’de, iki yıl sonra da Romanya’da yayımlanmıştır. Bununla birlikte kitap, dünya literatürüne girmiş ve birçok ülkede aranır olmuştur. Acaroğlu, kitap için Amerika’dan dahi kendisiyle irtibata geçildiğini anlatmıştır (*bk.* “Çevirinin Kitaplaştırılması” bölümü).

Tanrıöver, Bükreş Büyükelçisi olarak atandığında Gagavuzlara dair alakasını artırmış ve Gagavuzlara Türklük bilincini yeniden kazandırmak istemiştir. Onları Türkiye’ye yerleştirmek isteği, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle bir hayal olarak kalmıştır. Bu süreçte Bulgaristan’da Manov’un eserinin yayımlandığından haberdar olmuştur. Kitabın içeriğinin ve kitapta öne atılan görüşlerin, belli bir dayanağının olmasından dolayı esere ilgi duymuş ve kitabın Türkiye’de yayımlanması için ön ayak olmuştur. Eserin *Varlık*’taki tefrikası ve ardından kitaplaştırılması ile Gagavuzlara dair yeni bilgiler elde edilmiş ve birçok kişi Gagavuzlardan haberdar olmuştur. Şu ana kadar sıralanan özelliklerinden dolayı kitap, döneminde olduğu gibi günümüzde de Gagavuz çalışmalarına kaynaklık etmektedir.

Kaynakça

- Acaroğlu, M. T. (1967). Tanrıöver ve Gagauzlar. *Türk Yurdu Hamdullah Suphi Tanrıöver Özel Sayısı*. 6(2), 80-82.
- Acaroğlu, M. T. (1986). Gagauz Atasözleri ve Deyimleri. *Türk Folkloru Araştırmaları*, 1, 25-54.
- Acaroğlu, M. T. (1999). Gagauzların Kökeni. *TTK Belleten*, 63(237), 453-488.
- Argunşah, M. (2022). “Gagavuz Türkçesinin Tarihî Gelişimi ve Bugünkü Durumu Üzerine”, Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni 27-29 Aralık 2007, TDK Yayınları, Ankara, 41-50.
- Çetin, S. (2018). 1930’lu Yıllarda Türk Edebiyatında Balkan İlgisi ve Bir Yol Açıcı Olarak Yaşar Nabi Nayır. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*. 5(1), 12-31.
- Güngör, H., Argunşah, M. (2002), *Gagauz Türkleri Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Manof, A. (1939). *Gagauzlar (Hristiyan Türkler. Romanya ve Bulgaristan’da Oturan Hristiyan Türkler Hakkında Tarihi ve Etnolojik Bir Etüd)*. (çev. M. T. Acaroğlu). Ankara: Varlık Neşriyat.
- Manov, A. (2001). *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*. (çev. M. T. Acaroğlu). Ankara: TTK Yayınları.
- Manov, A. (2022). *Gagauzlar*. (çev. M. T. Acaroğlu). Ankara: TTK Yayınları.
- Nayır, Y. N. (1936). *Balkanlar ve Türklük*. Ankara: Ulus Basımevi.
- Nayır, Y. N. (1939). Gagauzlara Dair Kıymetli Bir Eser. *Varlık*. 7(143), 374-375.
- Nayır, Y. N. (1999). *Balkanlar ve Türklük I-II*. Cumhuriyet/Yeni Gün Haber Ajansı.
- Özkan, N. (2007). Gagavuz Türkçesi. A. B. Ercilasun içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (ss. 81-169). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özkan, N. (2013). Ağız Alanından Yazı Diline Geçiş: Gagavuz Türkçesi Örneği. *Turkish Studies*. 8(9), 85-94.
- Özkan, N. (2021). *Türk Dilinin Yurtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Özyurt Ulutaş, S. (2020). Bir Diplomatın Gayri Resmî Mücadelesi: Hamdullah Suphi’nin Bilinmeyen Gagauz Müdafaası. *Tarih Dergisi*. 72(2), 187-206.
- Yavuz, N. (2010). Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Gagauzlar. *Gazi Akademik Bakış*. 4(7), 177-184.

İnternet Kaynakları

Kitabın Varlık Neşriyat görseli aşağıdaki adresten 26.11.2024 tarihinde alınmıştır: kutuphane.akmb.gov.tr/opac/details?id=19266&materialType=BK&query=GAGAVUZLAR

Kitabın aslını içeren görsel aşağıdaki adresten 06.12.2024 tarihinde alınmıştır: <http://ref.blog.libvar.bg/2023/03/17/potekloto-na-gagauzite-tehnite-obichai-i-nravi/>

1988-1989 Yıllarında Ermenistan'ın Azerbaycanlılara Yönelik Etnik Temizleme Politikası

Umud ORUJOV*

Öz: Bu çalışma, 1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Erivan'dan tehcirini ve bu dönemdeki etnik çatışmaları incelemektedir. Sovyetler Birliği'nin çöküş süreciyle birlikte, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki tarihsel gerginlikler, bölgedeki etnik çatışmaları derinleştirmiştir. Özellikle 1988 yılında başlayan olaylar, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların göç etmesine yol açmıştır. Bu sürece şiddetin yanı sıra ayrımcılık ve insan hakları ihlalleri eşlik etmiştir. Azerbaycanlıların bölgedeki varlığını Ermeniler için bir tehdit olarak gören Ermenistan tarafı, onların göçe zorlanmasını bu sebeple izah ederken Azerbaycan tarafı, bu tehciri, etnik temizlik ve soykırım girişimi olarak değerlendirmiştir. Her iki taraf da farklı fikirler sunarak yaşanan olayların meşruiyetini sorgulamaktadır. Makalede, tehcir olaylarının tarihsel arka planını ve gelişen süreçleri inceleyerek, akademik bir bakış açısıyla iki ülkenin iddialarını somut ve soyut örneklerle analiz ederek, bu çatışmaların kökenlerini, dinamiklerini ve sonuçlarını derinlemesine ele almayı amaçladık. Bu bağlamda, etnik kimlik, milliyetçilik ve uluslararası ilişkiler teorileri temel alınarak Ermenistan'ın Azerbaycan'ı suçlamaları, tarihî olayların yorumlanması ve her iki tarafın konu ile ilgili anlatıları değerlendirilmiş, çatışmanın günümüzdeki yansımaları tartışılmıştır. Çalışmada tarama yöntemi kullanılmış ve elde edilen veriler üzerine tarihsel ve karşılaştırmalı bir analiz gerçekleştirilmiştir. Örnek vaka olarak Sumgayıt Hadiseleri (1988) ve Ermenistan'da Azerbaycanlılara yönelik şiddet olayları detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tehcir, Azerbaycan, Ermenistan, etnik çatışma, Sumgayıt Hadiseleri.

The Policy of Ethnic Cleansing by Armenia Against Azerbaijanis in 1988–1989

Abstract: This study examines the deportation of Azerbaijanis from Yerevan in 1988–1989 and the ethnic conflicts during this period. With the collapse process of the Soviet Union, historical tensions between Armenia and Azerbaijan deepened the ethnic conflicts in the region. Especially the events that began in 1988 led to the migration of Azerbaijanis living in Armenia. This process was accompanied by violence, discrimination, and human rights violations. While the Armenian side, perceiving the Azerbaijani presence in the region as a threat, explained the forced migration of Azerbaijanis on this basis, the Azerbaijani side regarded this deportation as an act of ethnic cleansing and an attempted genocide. Both sides presented different viewpoints, questioning the legitimacy of the events. In this article, by examining the historical background and developments of the deportation incidents, we aim to analyze the claims of both countries from an academic perspective through concrete and abstract examples, and to thoroughly address the roots, dynamics, and consequences of these conflicts. In this context, based on theories of ethnic identity, nationalism, and international relations, Armenia's accusations against Azerbaijan, the interpretation of historical events, and the narratives of both sides on the issue have been evaluated, and the present-day reflections of the conflict have been discussed. The study employs the scanning method, and a historical and comparative analysis has been conducted based on the data obtained. As a case study, the Sumgait Events (1988) and the acts of violence against Azerbaijanis in Armenia have been examined in detail.

Keywords: Deportation, Azerbaijan, Armenia, ethnic conflict, Sumgait Incidents

* Doktorant, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Gazetecilik Bölümü, umudorujov@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0002-0347-3001>.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 08-04-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 28-06-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1672068

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Orujov, U. (2025). 1988-1989 Yıllarında Ermenistan'ın Azerbaycanlılara Yönelik Etnik Temizleme Politikası, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 207-224. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1672068>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Giriş

Tehcir, bir halkın veya etnik grubun zorla bir yerden başka bir yere göç ettirilmesi sürecidir ve tarih boyunca birçok toplumu derinden etkileyen trajik olaylara yol açmıştır. Bu süreç etnik temizlik, soykırım veya kitlesel göç ile ilişkilendirilse de daha geniş anlamda toplumsal huzursuzluk, şiddet ve insan hakları ihlalleriyle de bağlantılıdır. Bu çalışmada ele alınan tehcir süreci, yalnızca kitlesel göç ya da etnik temizlik olarak değil, aynı zamanda belirli bir etnik grubun sistematik dışlanması ve hedef alınması bağlamında değerlendirilmektedir. Etnik temizlik ve soykırım kavramları, devlet politikaları veya organize gruplar aracılığıyla gerçekleştirilen planlı yok etme süreçlerini kapsamaktadır (Staub, 1989; Kuper, 1981). Bu vakada ise tehciri ayırt edici kılan unsur, ayrımcılığın yalnızca fiziksel zorlamayla değil, aynı zamanda kurumsal ihmaller, toplumsal dışlama ve tehdit atmosferi ile birlikte yürütülmüş olmasıdır. Dolayısıyla yaşananlar, etnik temizlikten ziyade, daha karmaşık ve çok boyutlu bir toplumsal çatışma sürecinin parçası olarak okunmalıdır. 20. yüzyılın son çeyreğinde, Sovyetler Birliği'nin çöküş süreciyle birlikte etnik ve milliyetçi gerilimler, eski Sovyet cumhuriyetleri arasında daha belirgin hâle gelmiş ve bu durum, özellikle Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerde şiddetli çatışmalara yol açmıştır. 1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehciri, bir göç hareketi olmanın ötesine geçmiş, bu olay, her iki halk arasında derinlemesine bir etnik gerginliğin, karşılıklı düşmanlığın ve milliyetçiliğin bir yansıması olarak tarihe geçmiştir (Nazim, 2013). Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte artan etnik milliyetçilik akımlarının etkisiyle Ermenistan'daki Azerbaycanlı nüfus, silahlı Ermeni çetelerinin şiddetli saldırılara uğramış ve kitlesel olarak göçe zorlanmıştır. Bu olaylar, etnik kimliklerin, ulusal anlatıların ve toplumsal hafızaların ne kadar iç içe geçtiği ve bu dinamiklerin toplumsal yapıları nasıl dönüştürdüğünü gözler önüne sermiştir.

Zorunlu göç, yalnızca bireylerin yer değiştirmesi değil, aynı zamanda toplumsal yapılar ve ulusal kimliklerin yeniden şekillendiği, kalıcı izler bırakan bir süreçtir (Asker, 2015). 1988-1989 olayları sadece Ermenistan ve Azerbaycan'da değil, Kafkasya'nın tamamında yerel ve ulusal tüm dinamikleri harekete geçirmiştir. Ermenistan'da Azerbaycanlıların zorla göç ettirilmesi, bölgedeki etnik gerginliklerin sadece geçici bir kriz olmadığını, aynı zamanda uzun vadeli sosyo-politik değişimlere yol açacak bir dönüm noktası olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, 1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehcirini ve bu dönemdeki etnik çatışmaların dinamiklerini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışma, zorunlu göç sürecinin sadece bir etnik temizlik ya da kitlesel göç olayı olarak değil, aynı zamanda etnik kimliklerin ve milliyetçi anlatıların çatışmaya nasıl zemin hazırladığına dair derinlemesine bir analiz olarak ele alınmıştır. Ayrıca, bu olayların ulusal kimlikler üzerindeki etkileri, toplumsal yapılarla ilişkisi ve

bölgedeki etnik gerginliklerin derinleşmesine nasıl katkı sağladığı araştırılmıştır. Tehcir süreci, hem Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkileri hem de bölgenin tarihsel gelişimini şekillendiren önemli bir dönüm noktası olmuştur.

1. Ermenistan ile Azerbaycan Arasındaki Etnik Çatışmaların Tarihsel Arka Planı

Kafkasya, tarih boyu, farklı etnik grupların, kültürlerin ve dinlerin bir arada yaşadığı bir bölge olmuştur. Ermeni sorunu, özellikle 19. yüzyılın sonlarından itibaren bu bölgenin en önemli ve tartışmalı meselelerinden biri hâline gelmiştir. Bu sorunun tarihî, Ermeni nüfusunun Kafkasya'daki yerleşimi, Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti arasındaki stratejik çekişmelerle şekillenmiştir. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Ermeniler, Rusya, Osmanlı ve İran arasında farklı yönlerde hareket ederek siyasi ve kültürel olarak kendi varlıklarını güçlü bir şekilde hissettirmeye başlamışlardır. Bu dönemde, Rusya'nın Ermenilere karşı geliştirdiği özel politikalar, özellikle Ermeni nüfusunun Rus topraklarında ve Kafkasya'da yoğunlaşmasına yol açmıştır (Arzumanlı ve Mustafa 1998, s. 12-13). 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması ve 1830'larda başlayan Ermeni göçü, Rus İmparatorluğu'nun Ermenileri Kafkasya'ya yerleştirme politikasının bir parçasıydı (Shavrov, 1911). Çarlık Rusyası'nın Ermenileri bölgeye yerleştirdiği sıralarda, Osmanlı ve Kaçar Devleti'ndeki Ermeni nüfus da çeşitli isyanlarda yer aldılar. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu ve Kaçar Devleti ile Ermeniler arasında karşılıklı güvensizliğe yol açarken Ermenilerin Rusya ile olan ilişkilerinin güçlenmesine neden olmuştur.

Rusya'nın Ermeni nüfusunu Kafkasya'ya göç ettirme siyaseti, bölgenin demografik yapısını ciddi şekilde değiştirmiştir. Ermenilerin özellikle Tiflis, Batum ve diğer Kafkas şehirlerine yerleştirilmesi, bölgedeki etnik dengeyi sarsmıştır. Bu göç, Azerbaycan ve Gürcistan'daki nüfus yapısında önemli değişikliklere yol açmış ve zamanla Ermeni nüfusu, bölgenin en etkili etnik gruplarından biri hâline gelmiştir. Kafkasya'ya getirilen Ermeni ailelerinin özellikle Azerbaycan topraklarında ikamete tabi tutulması yerel halkla Ermeniler arasında etnik karışıklıkların çıkmasına kapı aralamıştır. Bu politika, Çarlık Rusyası'nın, Kafkasya'da Azerbaycanlıların egemenliğini tehdit eden, demografik üstünlük kurma çabalarının bir parçasıydı (Mustafa-zade, 2006, s. 187).

Ermeniler ile Azerbaycanlılar arasındaki ilk büyük çatışmalar, 1905-1906 yıllarında başlamıştır. Bu dönemde, Rusya'da yaşanan devrimci hareketler ve etnik milliyetçiliğin yükselmesi, Kafkasya'daki Ermeni ve Azerbaycanlılar arasındaki gerilimleri daha da tırmandırmıştır. Azerbaycan'ın özellikle Bakü ve çevresindeki şehirlerinde, Ermeni ve Azerbaycanlılar arasında patlak veren şiddetli çatışmalar olmuştur (Sariahmetoğlu, 2006, s. 112). Bu olaylar iki halk arasındaki ilişkilerin kötüleşmesinde önemli bir dönüm noktası olmuş ve daha sonra yaşanacak

silahlı büyük kavgaların temellerini atmıştır. 1905-1906 olayları, Ermeni milliyetçiliği ve Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketlerinin erken örnekleridir ve her iki halkın karşılıklı güvensizliklerini pekiştirmiştir.

Ermeni bolşeviklerinin liderlerinden olan, aynı zamanda 1905 yılı olaylarına tanıklık eden Arutyunyan, “Vospominaniya” (Anılar) adlı eserinde kişisel deneyimlerini ve anılarını anlatmaktadır.¹ Bu eser, özellikle Ermenistan tarihi, kültürü ve toplumsal dinamikleri hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ermeni Bolşeviklerinin liderlerinden olan Arutyunyan, kendi anılarında 1905 yılı olayları hakkında şunları yazmaktadır:

1905 yılının başlarında Taşnakların silahlı askerleri Mavzeristler (mavzerciler) “Azerbaycanlıları öldürebildiğin kadar öldür, yağmala” sloganı ile yok etme kampanyası başlatmışlardı. Taşnaklar Ermeni köylerine dağılarak katliam konuşmaları yaptılar. Köylüleri ellerine silah alarak Ermenilerin “onurunu ve hayatını korumaya” çağırdılar, Ermeni nüfusunu Azerbaycanlılara karşı silahlandırmaya çabaladılar. Taşnak eşkiyaları yağma yaptılar, sivil halkı öldürdüler, onların köylerini ateşe verdiler. Taşnaklar, askeri muhimmat konusunda hiçbir sıkıntı çekmemişlerdi. Ermeni Piskoposları Horen ve Suren tarafından yetkili kılınan heyet Çarlık Rusya'nın Kafkasya Valisi Vorontsov-Daşkov'un özel izniyle silahlandırılmışlardır. Taşnak Mavzeristlerin humpapeti (komutanı) Sumbat'ın Azerbaycanlıları nasıl da gaddarlıkla öldürdüğünü kıvançla Ermenilere anlattığının tanığı oldum (Artunyan, 1956, s. 47).

Ermenilerin Azerbaycan'daki nüfusu arttıkça bu durum Azerbaycan halkı ile Ermeni nüfusu arasında büyük bir çatışmaya neden olmuştur. Şöyle ki Ermeni çetelerin Mart 1918 tarihinde Bakü şehrinde Azerbaycan halkına karşı gerçekleştirdikleri kitlesel katliam, “1918 olayları” olarak tarihin kanlı sayfalarına geçmiştir (Sariahmetoğlu, 2006, s. 84). Bu olaylar, Ermeniler ve Azerbaycanlılar arasında derin yaralar açarak iki taraf arasındaki düşmanlıkları daha da pekiştirmiştir. Ermeniler, Kafkasya'daki varlıklarını daha kalıcı hâle getirmek için 1918-1920 yıllarında Azerbaycan topraklarında yerel halka karşı bu tür saldırılarını daha da artırmışlardır.

Ermeni müellif A. A. Lalayan, 1918-1920 yıllarındaki hadiseleri makalesinde şöyle özetlemiştir:

Taşnaklar 1918-1920 yıllarında Azerbaycanlı nüfusu yok etmeye çalışmıştır. İki yıllık hâkimiyetleri döneminde taşnaklar Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıları öldürüyor, yağmalıyor ve köylerini, kasabalarını ateşe veriyorlardı. 1920 yılının Mayıs ayında “Müslümanlar bizim düşmanımızdır” sloganı ile Azerbaycanlıların meskunlaştığı köyleri bombalayarak silahsız ve masum insanları katlettiler (Lalayan, 2006, s. 2).

1918'de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Ermeni sorunu ile yüzleşmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan, Ermenistan ile olan sınırlarında ve özellikle Dağlık Karabağ'da Ermeni nüfusunun varlığına karşı büyük bir tepki göstermiştir. Azerbaycan halkı, Ermenilerin Karabağ ve Zengezur'a olan toprak taleplerini reddederek Ermeni nüfusunun bölgedeki etnik yapıyı bozduğuna inanmıştır (Həsənli, 2010, s. 78). Bu dönemdeki gerginlikler, Sovyetler Birliği'nin kuruluşundan önceki Ermeni-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. 1918'de Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmesi, Güney

¹Mavzeristler (Mavzerciler) adlandırılan silahlı çeteleri

Kafkasya'da sınır belirleme ve toprak meselesini önemli bir gündem hâline getirmiştir (Bayramov, 2020, s. 385). Bu dönemde Ermeni heyeti ile yapılan Batum görüşmelerinde, Azerbaycan, Aleksandropol Guberniyası'nda bir Ermeni devleti kurulmasına onay vermiş, Ermeniler ise bunun karşılığında Dağlık Karabağ'daki taleplerinden vazgeçmişlerdi (Həsənlı, 2009, s. 154).

Bu tarihsel anlaşmazlıklar, günümüzde de Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkilerde önemli bir yer tutmaktadır. İrevan'ın Ermenilere verilme konusunun, her iki ülkenin ulusal söylemlerinde Sovyetler döneminde de, bu gün de sıkça tartışılması, hem tarihsel hem de siyasi olarak bu dönemdeki müzakerelerin ve sınır belirleme sürecinin ne kadar hayati olduğunu göstermektedir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Ermenilere karşı uğruna mücadele verdiği Zengezur bölgesi, Sovyet işgali sonrası Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a verilmiştir. Ermenilerin, 20 yüzyılın başlarından itibaren Zengezur'u silah gücüyle ele geçirmek istedikleri bilinmektedir. Bu maksatla 1905-1906 yıllarında bölgeye saldıran Ermeni silahlı çeteleri, Zengezur'un kırk üç Müslüman köyünü yakıp yıkmışlardı. Bu süreç, bölgedeki uzun vadeli toprak anlaşmazlıklarının temellerinin atılmasına yol açmıştır. 1920'lerde ise Ermenistan, bölgenin batı kısmını ilhak etmeyi başarmıştır (Zavaryan, 2018, s. 36-40). Bu olaylar, bugünkü Dağlık Karabağ çatışmasının tarihsel temellerini atmış ve bölgede ulusal kimliklerin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

2. 1988-1989 Yıllarında Azerbaycanlılar'ın Ermenistan'dan Tehciri ve Sonuçları

1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan zorla göçe tabi tutulması, Sovyetler Birliği'nin son döneminde yaşanan etnik çatışmaların en acı örneklerinden biridir. Bu olaylar, sadece Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkileri değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecini de derinden etkilemiştir (Aleskerov, 2007). Gorbaçov'un başlattığı reformlar, hem Sovyet toplumunun demokratikleşme sürecini hem de milliyetçi akımların yükselmesini tetiklemiş, Ermenistan'da ve Azerbaycan'da etnik milliyetçiliğin ve şovenizmin güç kazanmasına yol açmıştır. Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehcirine şiddet ve insan haklarının ihlali eşlik etmiştir (Asker, 2015).

Sovyetler Birliği'nde 1985 yılında Mihail Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle başlatılan "Perestroyka" (yeniden yapılandırma) ve "Glasnost" (açıklık) reformları, Sovyet sisteminde köklü değişikliklere yol açmıştır. Bu reformlar, ekonomik ve politik alandaki yapısal değişikliklerin yanı sıra daha fazla özgürlük ve açık iletişim anlayışını beraberinde getirmişti. Ancak, bu dönemdeki en önemli gelişmelerden biri, Sovyet halkları arasındaki milliyetçiliğin güçlü bir şekilde ifade edilmeye başlanmasıydı. Özellikle Kafkasya bölgesindeki Ermeni ve

Azerbaycanlılar, kendi ulusal kimliklerini yeniden tanımlamaya çalışırken bu süreç, bölgedeki etnik gerilimleri derinleştirmiştir.

1983 yılında Ermenistan, "Ermeni Soykırımı" olarak adlandırdığı olayların yıldönümünde Azerbaycan halkına yönelik saldırılarda bulunmuştur. Sorunlar, 1987 yılına kadar devam etmiş ve Ekim ayında Erivan'da yapılan mitingde Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebiyle doruk noktasına ulaşmıştır (Gömeç, 1999, s. 38). Bu bağlamda, Ermenistan ve Azerbaycan'daki milliyetçi hareketler, 1988'deki olayların patlak vermesine neden olmuştur (Kılavuz, 2019). Ermeniler arasında milliyetçilik akımlarının artması Ermenistan'da ikamet eden Azerbaycanlı nüfusu da yakından etkilemiş ve onlara karşı duyulan düşmanlığı daha da körüklemiştir. Ermenistan'da, Ermeni şovenizmi ve "büyük Ermenistan" idealine dayalı görüşler, Azerbaycanlılar üzerinde baskı yaratmış ve zorla ana yurtlarından tehcir edilmelerine yol açmıştır. 1988 yılında, Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermenilerin Azerbaycan'a karşı ayrılıkçı girişimlerde bulunmaları, Azerbaycanlıların Ermenistan'dan zorla göç ettirilmesinin başlangıç noktasını oluşturmuştur. Ermeni milliyetçileri, Dağlık Karabağ'daki Ermeni nüfusunun Azerbaycan'dan bağımsız olma talebini gündeme getirmiş, bu da Ermenistan'daki Azerbaycanlılara yönelik şiddeti tetiklemiştir. Dağlık Karabağ'daki bu etnik çatışma, bölgedeki diğer Ermeni ve Azerbaycanlı nüfusları da derinden etkilemiştir. Nitekim, günümüzde belli sayıda Ermeni nüfus hâlâ Azerbaycan'da yaşamlarını sürdürmektedir. Bu yüzden etnik temizliğin Ermenistan tarafından Azerbaycanlılara karşı yürütülen bilinçli bir politika olduğu bilinmektedir (Acicbe, 2020, s. 40). Ermenistan'da, Azerbaycanlılar hedef alınarak Azerbaycan'ın bu bölgedeki varlığı tehdit edilmiş ve bu durum, Azerbaycanlıların göç ettirilmesine yol açmıştır. Ermenistan'da Azerbaycanlılara yönelik şiddet olayları Azerbaycanlı nüfusun kitleler hâlinde yurtlarını terk etmesi ile sonuçlanmış ve bu durum Azerbaycan'ın bu bölgedeki siyasi varlığını tehdit eder hâle gelmiştir. Kısa süre sonra Ermenistan'dan topluca tehcir edilen Azerbaycanlıların bir kısmı bu zorlu göç sırasında öldürülmüş, diğerleri ise çeşitli insan hakları ihlaline maruz kalmışlardır (Mustafayev, 2015, s. 114).

1988-1989 yıllarında, Azerbaycanlıların Ermenistan'da maruz kaldığı durum, insani ve psikolojik bir terör olarak değerlendirilmektedir. Tehcirden önce Azerbaycanlıların Ermenistan'da çalışma imkânları ellerinden alınmış, çocukları eğitim haklarından mahrum bırakılmış, ayrıca Azerbaycanlı nüfus ekonomik baskı altına tutulmuştur. Ayrıca su, elektrik, gaz gibi temel hizmetler kesilmiş, yaşam koşulları dayanılmaz hâle getirilmiştir. Bu durum, hem psikolojik bir baskı hem de fiziksel şiddet ile desteklenmiştir. Ermeniler, Azerbaycanlıların evlerine önce düşük fiyatlar teklif ettikleri hâlde daha sonra tehditlere başvurarak evlerini terk etmelerini talep etmiş, bundan bir sonuç alamadıkları durumlarda ise evlerini tahrip ederek

kullanılamaz duruma getirmişlerdi (Mustafa, 2013). Azerbaycanlılara ait köy ve mahalleler, bu şiddet olaylarının ardından boşalınca bu yerlere Ermeniler yerleştirilmiş ve böylece bölgenin tedricen Ermenileştirilmesine başlanmıştır. Özellikle Ermenilerin sayıca fazla olduğu bölgelerde, Azerbaycanlıların durumu oldukça kötüleşmiştir. İnsanlar, kendilerini savunmak için gece boyunca silahlanmış ve bekçilik yapmışlardır (Mustafayev, 2015, s. 128). Ancak, 1988 yılının Kasım ayının sonlarında Ermeniler, tüm Ermenistan genelinde Azerbaycanlıların köylerine yönelik yoğun bir saldırı başlatmışlardır. Bir hafta içerisinde tüm Azerbaycanlı köyleri boşaltılmış, mal varlıkları ellerinden alınmış ve direnenler katledilmiştir. Azerbaycanlılar, Ermenilerin bu katliamından kurtulmak için zorlu kış şartlarında kıyafetlerini bile almaya fırsat bulamadan dağlara ve ormanlara kaçmak zorunda kalmışlardır. Ölüm ve donma olayları yaşanmış, birçok insan bu süreçte psikolojik olarak yıkılmıştır. 1988 yılında meydana gelen bu olaylarda 127 Türk'ün Ermeniler tarafından darp edilerek, yakılarak veya silahla vurularak öldürüldüğü kaydedilmiştir. Bu olaylardan en trajiği ise Vartan Köyü'nde on iki Azerbaycan Türkünün Kasım 1988'de yakılarak öldürülmesidir. Araştırmacı Arif Yunusov'un mültecilerle gerçekleştirdiği görüşmeler sonucunda ölü sayısının 216'ya ulaştığı tespit edilmiş, bu kayıplar arasında yolda donarak ölenler, intihar edenler ve hastanelerde hayatını kaybedenler de bulunmaktadır (Wall, 2013, s. 87).

1990 yılında Azerbaycan Kaçkınlar Derneği tarafından hazırlanan belgeler ve tanık ifadelerine göre 1988-1990 yılları arasında Ermenistan'da 216 Azerbaycanlı, etnik çatışmaların bir sonucu olarak katledilmiştir. Bu kayıtlara göre ölümler farklı nedenlerle gerçekleşmiştir. 52 kişi, aldığı yaralar nedeniyle yaşamını yitirmiştir. 34 kişi işkence edilerek öldürülmüş, 20 kişi ateşli silahlarla katledilmiştir. 15 kişi yakılarak, 8 kişi araç çarpması sonucu, 9 kişi ise yolda kaza geçirerek hayatını kaybetmiştir. Ayrıca, 7 kişi tıbbi suistimal sonucunda ölmüş, 9 kişi yaşadığı travmalardan dolayı kalp krizi geçirmiştir. 2 kişi intihar ederken 1 kişi asılmıştır. 2 kişi araç patlaması, 1 kişi elektrik akımına kapılarak, 1 kişi ise boğulma sonucu yaşamını yitirmiştir. 6 kişi kaybolmuş, 20 kişi hastanede kaybolmuş, 48 kişi ise dağlık alanda kar fırtınasında hayatını kaybetmiştir (Mustafa, 2013, s. 44).

2.1. Sumgayıt Hadiseleri ve Ermenistan'da Azerbaycanlılara Yönelik Şiddet: Çatışmaların Dinamikleri

1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehciri sürecinin acımasız bir şekilde yönetilmesinin görünürdeki sebeplerinden birisi de Sumgayıt Hadiseleri'dir. Bu hadise, sadece Azerbaycan'da değil, tüm Sovyetler Birliği'nde etnik milliyetçiliğin ve şovenizmin hızla yükseldiği bir dönemin başladığını gözler önüne sermektedir. Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlılara yönelik şiddet ve katliamlar, bu olaylarla paralel bir şekilde gelişmiş ve iki halk

arasındaki derin güvensizlik ve düşmanlık, uzun vadeli trajedilerin kapısını aralamıştır. Şubat 1988 tarihinde Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye 30 kilometre uzaklıkta bulunan ve bir sanayi şehri olan Sumgayıt'ta meydana gelen olaylar, Azerbaycanlılar ile Ermeniler arasında karşılıklı şiddetin arttığı bir dönemde patlak vermiştir (İsmayılov, 2013). Sumgayıt'ta ikamet eden bazı Ermeni ailelerine karşı şiddet uygulanmış, Ermenilere mahsus bazı ev ve iş yerleri saldırıya maruz kalmıştır. Sovyet yetkililerinin bu durumu kontrol altına alma noktasındaki zayıf tutumu, şiddeti daha da tırmandırmıştır. Sumgayıt hadiseleri, Ermenistan'daki Azerbaycanlılara yönelik şiddetin meşruiyet kazanmasını kolaylaştırmış, aynı zamanda Ermeni-Azerbaycanlı ilişkilerini tam anlamıyla koparmıştır. Sumgayıt hadiseleri Ermeniler tarafından 1915'te gerçekleştirildiği iddia edilen “sözde Ermeni soykırımı” ise özdeşleştirilmiş ve bu da iki halk arasındaki düşmanlık duygularını daha da artırmış, etnik kimlik ve milliyetçilik anlayışları üzerinden bir nefret sarmalı yaratmıştır (Mamadov, 2017).

Yapılan değerlendirmeler ve analizler, Sumgayıt'ta meydana gelen olayların, Ermeni milliyetçileri ve Sovyet Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) tarafından yüksek düzeyde profesyonellik ve örgütlenme ile gerçekleştirilen provokatif eylemler olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte, Ermeni milliyetçilerinin temel hedefinin, Azerbaycan'da yaşayan Ermenileri “Ermeni soykırımı kurbanları” olarak sunmak ve bu bağlamda Azerbaycanlılarla birlikte yaşamlarını devam ettirmeyi sorgulamak olduğu bilinmektedir. Bu yaklaşım, kamuoyunda Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerine dair kalıcı bir olumsuz algı oluşturmayı amaçlamıştır. Sumgayıt Hadiseleri'nden sonra Ermenistan'ın resmî gazetesi olan “Коммунист” (Kommunist) gazetesinin yayınları, bu iddiaları destekleyen önemli belge olarak değerlendirilebilir. Özellikle 2 Kasım 1988 tarihinde gazetede yayımlanan “Sumgayıt'ta soykırım” ve “Sumgayıt'ta Ermenilere yapılan işkenceler” gibi başlıklar, olayların Ermeni milliyetçileri tarafından bilinçli bir şekilde sunulduğunu ve bu bağlamda bir kamuoyu oluşturma çabasını gözler önüne sermektedir. Bu tür yayınlar, olayların belli kurumlar tarafından yönetildiğini, sistematik bir şekilde propagandaya dönüştürüldüğünü göstermektedir (Kommunist, 1988).

Sumgayıt Olayları sırasında 26'sı Ermeni, 6'sı Türk olmak üzere toplam 32 kişi yaşamını yitirmiştir. SSCB Başsavcısı tarafından açıklanan resmî ölüm sayısı 32 olarak belirlenmişken diğer kaynaklar bu rakamın çok üzerinde bir kayıp olduğunu iddia etmektedir. Bu durum, olayların ciddiyetine dair farklı değerlendirmeleri ortaya koymaktadır (Remnick, 1989). 28 Şubat'ta Sumgayıt hadiseleri zamanı öldürülen Ermenilerin hatırası her sene Ermeni diasporası ve Ermenistan Ermenileri tarafından anılmaktadır. Bu olay, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki etnik çatışmaların önemli bir parçası olarak hatırlanmakta ve tarihsel bağlamda derin bir acı

olarak değerlendirilmektedir. Anma etkinlikleri, yaşanan trajedinin unutulmaması ve mağdurların anılması amacıyla düzenlenmektedir (Medvede, 1991, s. 209).

Yaşanan olaylarla ilgili pek çok komplo teorisi de ortaya atılmıştır. Bill Keller, 1988'in ikinci yarısında New York Times'ta yaptığı açıklamada, Sumgayıt olayları ile 27-29 Şubat tarihlerinde yaşanan Ermeni ayaklanmaları, Azerbaycan'ı itibarsızlaştırmak amacıyla Ermeniler tarafından planlandığını öne sürmüştür. Bu iddialar, olayların ardındaki motivasyonları ve siyasi oyunları sorgulayan bir bakış açısını temsil etmektedir (Keller, 1988). Sumgayıt'ta yaşanan etnik şiddet, Ermenistan'daki Azerbaycanlılar üzerinde de benzer bir etki yaratmış, karşılıklı göç ve şiddet olayları birden fazla şehirde patlak vermiştir. Ermenistan'da Azerbaycanlılara yönelik şiddet, Sumgayıt'ta başlayan olayların bir yansıması olarak görülmektedir.

Özge Tuncerli'nin "Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları" adlı çalışması, 1988 yılında gerçekleşen Sumgayıt olaylarını Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde ele alarak etnik çatışmaların kökenlerini ve sonuçlarını incelemektedir. Tuncerli, Sumgayıt Hadiseleri'nin tarihsel bağlamını incelerken Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerginliklerin kökenlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Sovyetler Birliği dönemindeki etnik milliyetçilik hareketleriyle ilişkilendirmiştir. Etnik milliyetçiliğin rolünü, bu gerginliklerin nasıl tırmandığını ve özellikle 1980'lerdeki siyasi gelişmelerin etkilerini detaylı bir şekilde ele almıştır. Çalışma, Sumgayıt olaylarının yalnızca yerel bir mesele olmadığını, aynı zamanda uluslararası düzeyde yarattığı etkileri de irdelleyerek bölgedeki jeopolitik dinamiklere dair önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle olayların Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecindeki etnik çatışmaları nasıl tetiklediği, Batı'nın ve Rusya'nın bu konudaki tutumları ve uluslararası kamuoyunun tepkileri gibi unsurlar üzerinde dururan Tuncerli, bu olayların Dağlık Karabağ sorunu üzerindeki yansımalarını değerlendirirken etnik kimliklerin şekillenmesindeki etkilerini de incelemiştir (Tuncerli, 2019, s. 141).

Bu dönemde yaşanan en belirgin olaylardan biri, Tophane Ormanı Olayları'dır. Tophane Ormanı, Azerbaycan'ın tarihi ve kültürel hayatında önemli bir yere sahiptir. Bu bölge, özellikle Sovyet Azerbaycanı'nın etnik ve siyasi dinamiklerinin şekillenmesinde rol oynamıştır. Tophane olayları, Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi ve milliyetçi hareketlerinin bir simgesi olarak kabul edilir. Ayrıca, bu orman bölgesi, Azerbaycan halkının topraklarına ve kültürel mirasına sahip çıkma noktasında güçlü bir sembol hâline gelmiştir. Tophane Ormanı'ndaki tarihsel olaylar, Azerbaycan'ın ulusal kimliğinin inşasında önemli bir kilometre taşı olarak değerlendirilmektedir. 1988'in sonlarına doğru Ermenistan'ın başkenti Erivan'a yakın Tophane Ormanı'nda, Azerbaycanlılara yönelik büyük çapta bir saldırı gerçekleştirilmiştir. Ermeniler, Azerbaycanlılara ait evleri ve kampları ateşe vermiş, bu saldırılarda çok sayıda Azerbaycanlı

hayatını kaybetmiştir. Tophane Ormanı, Azerbaycanlıların evlerini terk etmeleri ve hayatta kalanların zorla göç ettirilmesiyle sonuçlanan bir etnik şiddet olayına sahne olmuştur. Ermenistan’da bu tür toplu saldırılar, devletin desteklediği ya da göz yumduğu bir ortamda gerçekleşmiş, Azerbaycanlıların güvenliğini sağlamakta aciz kalan Sovyet hükûmeti, bu tür etnik temizliklerin önüne geçememiştir (Aghayev, 2022, s. 93).

3. Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Çatışmaların Teorik Analizi

Azerbaycanlılar ve Ermenilerin ulusal anlatıları, etnik kimlik inşasında belirleyici bir rol oynamıştır. Bu anlatılar, toplumsal belleği, tarihsel tecrübeleri ve kültürel değerleri içeren unsurlar ile beslenmiştir. Sumgayıt Olayları (1988), Azerbaycan halkının ulusal kimliğinin savunulması açısından ne kadar önemliyse, Karabağ Savaşı da ulusal bir kimlik oluşturma aşamasında Ermeniler için bir o kadar önemli olmuştur. Bu bağlamda, ulusal anlatılar hem toplumsal birlikteliği sağlamada hem de etnik ayrımcılığı derinleştirmede önemli bir rol oynamaktadır. Etnik kimlikler, bu anlatılar üzerinden şekillenmekte ve güçlendirilmektedir. Benedict Anderson ve Edward Said tarafından geliştirilen teoriler, bu anlatıların inşa edilmesinde, dış etkenler ve iç toplumsal dinamiklerin birbirini nasıl etkilediğini anlamamıza yardımcı olur.

Benedict Anderson, "Hayali Cemaatler" (Imagined Communities) adlı eserinde, milliyetçiliğin ve ulusal kimliğin modern toplumlarda nasıl inşa edildiğini ele almıştır. Anderson’a (1995) göre, ulusal kimlik, bireylerin kendilerini bir ulusun parçası olarak hissetmeleri, ancak bu ulusla doğrudan ve somut bir bağ kuramayacak kadar geniş bir toplumda yaşamaları nedeniyle “hayali” bir inşa olarak ortaya çıkmaktadır (Anderson, 1995). Bu bağlamda, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmalar, her iki toplumun da kendi ulusal kimliklerini “hayali cemaatler” üzerinden tanımlamalarından beslenmektedir.

1988-1989 yıllarında Ermenistan'dan Azerbaycanlıların tehciri, sadece toplumsal gerilimlerin bir sonucu değil, aynı zamanda her iki halkın kendi ulusal kimliklerinin, tarihsel anlatılarının ve milliyetçi ideolojilerinin bu çatışmaya nasıl yansıdığının da bir göstergesidir. Ermenistan ve Azerbaycan, uzun yıllar süren karşılıklı etnik gerilimlerle, ulusal kimliklerini şekillendirirken, bu kimlikler büyük ölçüde tarihsel travmalar ve ulusal kahramanlık anlatıları üzerine inşa edilmiştir. Anderson’ın kavramsal çerçevesi, her iki tarafın bu anlatılara dayalı kimlik inşasının, birbirine düşman ulusal toplulukların oluşumunda ne denli etkili olduğunu anlamaya yardımcı olur. Özellikle Ermeni ve Azerbaycanlılar arasındaki etnik sınırların belirginleşmesi, ulusal kimliğin ve tarihsel hafızanın nasıl birbirini pekiştiren ve pekiştirilen bir halkalar zinciri oluşturduğunu gösterir. Anderson’ın teorisi, bu tür ulusal kimliklerin çok derin yerleşmiş olan kültürel ve toplumsal dinamiklerle şekillendiğini vurgulamaktadır. Azerbaycanlılar, Ermenilerin

kendilerini tehdit olarak algılamasına yol açacak şekilde, Ermeni işgaline karşı savaş ve bağımsızlık mücadelesi gibi anlatılarla kimliklerini oluşturmuşlardır. Bu, her iki toplumun da kendi kimliklerini savunma ve dışarıdan gelen tehditlere karşı birleştirici bir milliyetçilik inşa etme çabalarını pekiştirmiştir.

Edward Said'in Oryantalizm teorisi, Batı'nın Doğu yönelik "öteki" anlayışını nasıl inşa ettiğini ve bu insanın hem Batı hem de Doğu toplumlarının iç dinamiklerini nasıl şekillendirdiğini incelemektedir. Said, Batı'nın Doğu'yu bir "egzotik" ya da "geri" bir dünya olarak tanımlamasının, Doğu toplumları üzerinde derin etkiler bıraktığını savunur (Said, 1978). Azerbaycan ve Ermenistan'ın tarihsel ilişkileri de benzer şekilde, dış güçlerin etkisiyle şekillenmiş ve bu dış etkiler, her iki halkın da kendilerini birer kimlik olarak tanımlama biçimlerini etkilemiştir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki etnik çatışma, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bölgedeki güç boşluğunun ardından daha da derinleşmiştir. Her iki toplum da ulusal kimliklerini, kendi topraklarını savunma ve "öteki"yi tanıma çabaları üzerinden şekillendirmiştir. Bu bağlamda, Said'in teorisi, her iki tarafın birbirlerine bakışındaki "öteki" kavramını anlamada yardımcı olmaktadır (Said, 1999, s. 55). Ermeni ve Azerbaycanlılar arasındaki ayrım, sadece etnik kökenle değil, aynı zamanda kültürel ve dini temeller üzerine de kurulmuştur. Edward Said'in Oryantalizm teorisine göre, ötekileştirme süreçlerinde din merkezi bir rol oynamaktadır. Batı'nın Doğu'yu tanımlama biçiminde, özellikle İslam gibi dinler, yabancı, geri kalmış ve tehditkâr bir "öteki" kimliğinin inşasında belirleyici bir unsur olarak kullanılmıştır. Ermeni toplumu, Azerbaycanlıları "öteki" olarak görmekte ve onları kendi ulusal kimliğini tehdit eden bir unsur olarak algılamaktadır. Aynı şekilde, Azerbaycanlılar da Ermeni toplumu tarafından dışlanmış ve tehdit edilmiş bir kimlik inşa etmiştir.

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma da özellikle milliyetçiliğin ve ulusal kimlik inşasının derin etkileriyle şekillenmiştir. Bu çatışmayı anlamak için Ernest Gellner ve Anthony Smith gibi milliyetçilik teorisyenlerinin eserlerinden yararlanmak, Ermenistan ve Azerbaycan halklarının ulusal kimliklerini nasıl oluşturduklarını ve bu kimliklerin çatışmalara nasıl zemin hazırladığını ortaya koymak açısından oldukça önemlidir.

Gellner'e göre, milliyetçilik modern toplumun bir yan ürünü olup sanayileşme ve devletin yaygınlaşması sürecinde güçlenmektedir. Modernleşme süreci, toplumların köklü değişimler geçirmesine yol açarken bu süreçte milliyetçilik, toplumu birleştirici ve ortak bir kimlik oluşturucu bir güç olarak ortaya çıkar. Gellner, milliyetçiliği, devletin ve sanayileşmenin gereksinimlerinden kaynaklanan bir olgu olarak değerlendirir (Gellner, 2006, s. 83).

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma, Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve bölgedeki güç boşluğu ile daha da derinleşmiştir. Sovyetler Birliği'nin kontrolündeki bu toplumlar, merkezi

otoritenin zayıflamasıyla birlikte kendi ulusal kimliklerini yeniden inşa etme çabalarına girişmişlerdir. Gellner'in teorisi bağlamında, her iki toplum da modernleşme ve devletleşme süreçlerinin bir sonucu olarak milliyetçiliklerini güçlendirmiştir. Bu güçlenme, toplumsal farklılıkları pekiştiren, kendi ulusal kimliklerini savunmak amacıyla diğer etnik gruplara karşı ayrımcılığı teşvik eden bir süreç hâlini almıştır.

Anthony Smith, milliyetçiliğin, halkların kültürel mirasına dayandığını ve milliyetçilik hareketlerinin, etnik kimlikler üzerinden şekillendiğini öne sürmüştür (Smith, 2001). Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışma, Smith'in etnik milliyetçilik anlayışını anlamak için güçlü bir örnektir. Her iki halk da tarihsel deneyimlerini, kültürel miraslarını ve etnik kimliklerini, milliyetçi ideolojilerine temel almışlardır. Her iki halk için "Ermeni Soykırımı" (1915) ve Sumgayıt Olayları gibi travmatik olaylar, bu etnik milliyetçiliğin beslenmesinde önemli rol oynamıştır. Her iki toplum da ulusal kimliklerini savunma ve bir ötekini tanıma sürecinde bu olayları hafızalarında canlı tutmuşlardır.

Smith'in etnik milliyetçilik hakkındaki teorisinden (Smith, 2002) hareket edecek olursak, bu iki halk arasındaki çatışma, sadece modern devletleşme sürecinden değil, aynı zamanda bu halkların tarihsel travmalarından ve etnik kimliklerinin şekillendiği kültürel bağlardan da beslenmektedir (Smith, 2002). Bu bağlamda, Smith'in teorisi, Ermenistan ve Azerbaycan halklarının karşılıklı düşmanlıklarını anlamak için önemlidir.

Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma, uluslararası ilişkiler teorilerinin her biriyle farklı açılardan değerlendirilebilecek karmaşık bir durumdur. Realizm, bu çatışmayı güç mücadelesi ve ulusal çıkarlar doğrultusunda anlamaya çalışırken liberalizm, uluslararası normlar ve kurumlar aracılığıyla çözüm arayışını öne çıkarmaktadır. Konstrüktivizm ise kimlik, kültür ve tarihsel anlatıların çatışmalardaki rolünü vurgulamaktadır.

Realizm, uluslararası ilişkilerde devletlerin başlıca aktörler olduğunu ve devletlerin davranışlarının temel olarak güç mücadelesi ve ulusal çıkarlar doğrultusunda şekillendiğini savunur (Keyik ve Erol, 2019, s. 21). Realistlere göre uluslararası sistem anarşiktir, yani uluslararası alanda bir merkezî otorite yoktur ve bu nedenle devletler, hayatta kalabilmek ve ulusal çıkarlarını savunabilmek için güç kullanımı ve askerî gücü önemli araçlar olarak görürler. Bu bağlamda, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma, realist bir bakış açısıyla her iki devletin bölgesel üstünlük ve güvenliklerini sağlamaya yönelik milliyetçi çıkarlarının çatışması olarak yorumlanabilir.

Ermenistan, özellikle Azerbaycan'dan işgal ettiği Karabağ bölgesini toprak bütünlüğünü savunmak amacıyla askerî gücü kullanmayı bir strateji olarak benimsemiştir. Azerbaycan ise topraklarını geri alma ve kendi ulusal güvenliğini sağlama adına askerî operasyonları meşru bir

hak olarak görmüştür. Realizm, bu çatışmada her iki devletin ulusal çıkarlarını güvence altına almak için askerî gücü kullanmayı, diplomatik çözümler yerine birincil seçenek olarak görmesini anlamlı kılmaktadır.

Ermenistan'ın bağımsızlık mücadelesi ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü çerçevesinde bu çatışma, bir güç mücadelesi olarak değerlendirilir. Bu bağlamda, realist bakış açısı, her iki tarafın dış güçlerden (Rusya, Türkiye, Avrupa ülkeleri gibi aktörler) aldığı desteğin önemini de vurgulamaktadır. Bu durum, realist teorinin “güç ve güvenlik” anlayışıyla paralellik arz etmektedir.

Liberalizm, uluslararası ilişkilerde devletlerin yanı sıra uluslararası kurumların, normların ve ekonomik ilişkilerin de önemli rol oynadığını savunmaktadır. Liberaller, devletlerin sadece güvenlik ve güç hesapları ile hareket etmediklerini, aynı zamanda uluslararası normlara, insan haklarına ve iş birliği olanaklarına da dikkat ettiklerini ileri sürmektedirler (Kara, 2025, s. 149). Liberal bir bakış açısıyla Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmanın çözümü için uluslararası kurumlar ve diplomasinin rolü önemli bir yer tutmaktadır. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerginlik, liberal teorinin de öngördüğü gibi, uluslararası normlar ve organizasyonlar (örneğin Birleşmiş Milletler, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı) aracılığıyla çözülmeye çalışılabilir. Her iki taraf da zaman zaman ateşkes anlaşmalarına imza atmış, ancak bu anlaşmalar uzun vadeli bir barışa dönüşmemiştir. Liberalizme göre bu tür çatışmaların çözümü için uzun vadeli barış inşası, ekonomik iş birliği ve güven arttırıcı tedbirler gerekmektedir.

Azerbaycan ve Ermenistan, ekonomik ilişkiler ve bölgesel iş birliği yoluyla çatışmayı daha yapıcı bir hâle getirebilirler. Örneğin, enerji kaynakları ve ticaret alanında yapılacak işbirlikleri, iki ülke arasında daha fazla diyalog ve uzlaşma zemini yaratabilir. Bununla birlikte liberal bir bakış açısına göre dış güçlerin, özellikle de Rusya ve Türkiye'nin bu çatışmaya olan müdahalesi, uluslararası kurumların etkinliğini sınırlamaktadır. Bu da liberal teorinin, uluslararası aktörlerin ve kurumların çatışmaların çözümündeki rolünü sorgulayan bir eleştiri oluşturmaktadır.

Konstrüktivizm, uluslararası ilişkilerde devletlerin ve diğer aktörlerin davranışlarının yalnızca maddi güçle değil, aynı zamanda sosyal yapılar, kimlikler, ideolojiler ve kültürel normlarla şekillendiğini savunmaktadır (Kaya, 2008, s. 96). Bu teoriyi Ermenistan ve Azerbaycan çatışmasına uyguladığımızda bu çatışmanın derinlemesine bir kimlik mücadelesi olduğu görülmektedir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışma, yalnızca toprak sorunları ile sınırlı değildir, aynı zamanda her iki devletin ulusal kimliklerinin, tarihsel travmalarının ve kültürel anlatılarının birer yansımasıdır. Sumgayıt Olayları, Dağlık Karabağ Savaşı gibi trajik olaylar, her iki toplumun kimlik inşasında merkezi bir rol oynamaktadır. Konstrüktivist bakış açısı, bu

kimliklerin ve toplumsal anlatıların çatışmaları nasıl beslediğini ve her iki tarafın birbirini nasıl “öteki” olarak gördüğünü anlamaya olanak tanımaktadır. Konstrüktivizm, bu çatışmanın çözümü için yalnızca sınırların yeniden çizilmesi veya askeri müdahalelerden ziyade, kimliklerin yeniden inşa edilmesi ve sosyal yapılar arasındaki algıların değiştirilmesini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak yapılan bu inceleme, bu çatışmaların çok boyutlu bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Etnik kimlik, milliyetçilik teorileri ve uluslararası ilişkiler teorileri aracılığıyla çatışmanın dinamikleri derinlemesine ele alınmıştır. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerginliklerin, yalnızca etnik ya da siyasi faktörlerden kaynaklanmadığı, aslında her iki toplumun maruz kaldığı bu tarihsel travmaları ortaya çıkaran yine de siyasi sebepler, bölgesel güçler, özellikle de Sovyetlerin, ardından da onun halefi Rusya’nın menfaatleridir. Teorik çerçeveler, bu çatışmaların daha geniş bir bağlamda nasıl evrildiğini ve bölgedeki uluslararası ilişkilerdeki rolünü anlamaya yardımcı olmaktadır.

4. Uluslararası Tepkiler ve Çatışmanın Günümüzdeki Yansımaları

1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan’dan deportasyonu ve bölgede yaşanan etnik şiddet, sadece Sovyetler Birliği’nin çöküş sürecinde iki halk arasındaki ilişkileri etkilemekle kalmamış, aynı zamanda uluslararası toplumun bu tür etnik çatışmalara verdiği tepkiyi de ortaya koymuştur. 1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan’dan deportasyonu ve yaşanan etnik şiddet, hem Sovyetler Birliği’nin iç sorunları hem de dünya genelindeki uluslararası barış ve güvenlik ortamı açısından önemli bir gündem maddesi hâline gelmiştir. O dönemde, uluslararası kuruluşlar bu olayları genellikle kınamakla yetinmiş, etkin müdahale ve çözüm önerileri konusunda pek fazla ilerleme kaydedilmiştir (Aghayev, 2022).

Birleşmiş Milletler (BM), 1988-1989 yıllarındaki olaylara dair doğrudan bir karar almasa da soykırım ve etnik temizlikle ilgili genel ilkeler ve insan hakları ihlalleri çerçevesinde bu tür şiddet olaylarını kınamıştır. 1948 yılında kabul edilen “Soykırım Sözleşmesi” (Genocide Convention), etnik temizlik gibi olayları yasaklamış ancak bu olayların önlenmesi noktasında güçlü bir uluslararası müdahale mekanizması oluşturulmamıştır. BM, söz konusu dönemde Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerilimi diplomatik yollarla çözmeye çalışmış, iki ülke arasında barışçıl çözüm çağrılarında bulunmuş ancak her iki tarafın da ulusal çıkarlarını savunmaları sebebiyle somut bir ilerleme kaydedilememiştir (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi, 2022).

1989 yılında, BM Genel Kurulu tarafından “Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi” (International Covenant on Civil and Political Rights) çerçevesinde, her iki ülkenin de halklarının ulusal kimliklerini ve haklarını savunma hakkı vurgulanmış, ancak bu hakların ihlaline yönelik ciddi bir denetim gerçekleştirilmemiştir. Bu da olaylara uluslararası düzeyde müdahaleyi sınırlı hâle getirmiştir. Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki çatışmalar, Avrupa Konseyi ve Avrupa

Parlamentosu'nda da geniş bir şekilde tartışılmıştır. 1990'larda, Avrupa Konseyi, özellikle Azerbaycanlı mültecilerin yaşadığı dramı gündeme getirmiş ve Ermenistan'a, Azerbaycanlılara yönelik ayrımcılığı durdurma çağrısı yapmıştır. Ancak, bu çağrılar da çoğu zaman iç hukuki ve siyasi sınırlarla sınırlı kalmış, Ermenistan'a doğrudan müdahale edilmemiştir (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi, 2022). Avrupa Parlamentosu ise zaman zaman taraflar arasında şiddeti körükleyen politikaları ve durumu kınamış, çatışmanın barışçıl yollarla çözülmesi için çağrılar yapmıştır. Ancak Avrupa Parlamentosu'nun bu çağrıları, ulusal çıkarlar ve daha geniş jeopolitik dengeler nedeniyle pratikte sınırlı etkiler yaratabilmiştir.

Uluslararası İnsan Hakları İzleme Örgütü (HRW) ve Amnesty International gibi insan hakları kuruluşları, 1988-1989 yıllarında Ermenistan'da Azerbaycanlılara yönelik şiddet olaylarını ve zorla göçe tabi tutulmaları sürekli olarak kınamış ve raporlarında bu olayları insan hakları ihlalleri olarak değerlendirmiştir. Her iki kuruluş, Ermenistan ve Azerbaycan hükûmetlerine, sivillere yönelik şiddeti durdurmak ve mülteci haklarını güvence altına almak için somut adımlar atma çağrısında bulunmuştur. Amnesty International, özellikle Ermenistan'dan zorla göç ettirilen Azerbaycanlılara yönelik şiddet ve katliamları, uluslararası düzeyde bir insan hakları ihlali olarak kabul etmiştir. Uluslararası İnsan Hakları İzleme Örgütü (HRW) de aynı şekilde, etnik temizlik ve ayrımcılıkla ilgili kapsamlı raporlar sunarak bu tür ihlallerin uluslararası toplum tarafından derhal ele alınması gerektiğini belirtmiştir. Uluslararası Ceza Mahkemesi ve Uluslararası Adalet Divanı gibi yargı organlarının, bölgedeki etnik temizlik ve insan hakları ihlalleri konusundaki müdahaleleri, genellikle siyasi çıkarlar ve ulusal egemenlik savunmaları nedeniyle yavaş ilerlemiştir. Ancak, bu tür suçların uluslararası ceza hukukunda işlenmesi gerektiği ve cezai sorumluluk taşıyan tüm aktörlerin hesap vermesi gerektiği vurgulanmıştır (Cumhurbaşkanı Kütüphanesi, 2022). Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerginlikler, genellikle Rusya'nın ve Batı dünyasının bu iki ülke üzerindeki çıkarlarını dengeleme çabalarıyla şekillenmiştir. Özellikle Birinci Karabağ Savaşı (1988-1994) ve sonrasında yaşanan çatışmalar, bu bölgedeki jeopolitik dinamiklerin ne kadar karmaşık olduğunu ve bu tür etnik çatışmaların sadece yerel değil, küresel güçler tarafından da dikkatle izlendiğini göstermektedir.

Sonuç

1988-1989 yıllarında Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehciri, sadece iki halk arasındaki etnik çatışmaların derinleşmesine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda bu bölgedeki siyasi ve sosyal dinamikleri de köklü bir şekilde değiştirmiştir. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle birlikte, Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan gerginlikler, tarihsel olarak biriken etnik gerilimlerin patlak vermesiyle şiddetli çatışmalara dönüşmüştür. Bu dönemdeki deportasyonlar, Azerbaycan halkında büyük bir travma yaratmış, her iki halkın ulusal anlatılarına kalıcı etkiler

bırakmıştır. Ermenistan'daki Azerbaycanlılara yönelik şiddet ve Sumgayıt Hadiseleri gibi olaylar, etnik temizlik ve soykırım suçlarıyla ilişkilendirilmiş, uluslararası insan hakları kuruluşları bu olayları kınamış olsa da etkin bir çözüm için uluslararası müdahaleler çoğunlukla yetersiz kalmıştır. İki ülke arasındaki bu çatışmalar sadece geçmişte değil, günümüzde de Azerbaycan'ın dış politikasını belirleyen bir mesele hâline gelmiştir. Bugün, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkiler, geçmişin acı hatıralarıyla şekillenmiştir. Karabağ Savaşı gibi güncel meseleler bu derin yaraların hâlâ taze olduğunu göstermektedir.

Uluslararası tepki, başlangıçta yalnızca kınama ve diplomatik çözüm çağrılılarıyla sınırlı kalmış, somut bir çözüm üretilmesi konusunda yetersiz kalmıştır. Ancak, bu olaylar uluslararası ilişkilerde, etnik çatışmaların, yalnızca bölgesel değil küresel güvenliği de tehdit eden unsurlar olduğunu gözler önüne sermektedir. Çatışmaların uluslararası hukuk, insan hakları ve barışçıl çözüm arayışları bağlamında nasıl ele alınması gerektiği üzerine önemli dersler sunmuş ve bu tür olayların engellenmesi için daha etkili bir uluslararası mekanizmanın gerekliliği vurgulanmıştır.

Sonuç olarak, 1988-1989 yıllarındaki Azerbaycanlıların Ermenistan'dan tehciri sadece bölgenin siyasi manzarasını değiştirmesi açısından değil, küresel barışın ve güvenliğin korunması açısından da önemli bir hadisedir. Gelecekte benzer olayların önlenmesi, etnik çatışmalara karşı daha sağlam bir uluslararası mekanizma ve etkili bir çözüm yaklaşımının benimsenmesiyle mümkün olacaktır. Bu çalışmada, söz konusu çatışmaların tarihsel arka planı, dinamikleri ve uluslararası yansımaları incelenmiş, bu olayların sadece iki ülke için değil, küresel barış için de büyük öneme sahip olduğu ortaya konulmuştur.

Kaynakça

- Acicbe, C. (2020). 1918-1921 Yıllarında Zengezurda Yaşanan Olaylar ve Zengezurun Ermenistana Verilmesi. *Avrasya Dünyası*, 4(7), 36-44.
- Aghayev, A. (2022). *Azerbaycan'da "Ermeni Meselesi" (1920-2021)*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Karabük: Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Aleskerov, A. (2007). *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasi Rejim Değişimleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Anderson, B. (1995). *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Arutyunyan, A. (1956). *Vospominaniya*. Yerevan: Armyanskoe Gosudarstvennoe İzdatelsvo.
- Arzumanlı, V. ve Mustafa, N.. (1998). *Tarihin Qara Səhifələri: Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq*. Bakı: Qartal.
- Asker, A. (2015). *"Ermeni Meselesi" ve Kafkasya Gerçekleri, Yüzüncü Yılında Ermeni Meselesi: İddialar-Yalanlar-Gerçekler*. İstanbul: Aygan Yayınları.
- Bayramov, A. ve Edi, A. (2020). Ermenistan Devleti'nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi. (1906-1953). *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 377-398.
- Cumhurbaşkanı Kütüphanesi. (2022). *Ermənistan-Azərbaycan Münaqişəsi*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası.
- Gellner, E. (2006). *Uluslar ve Ulusçuluk*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Geoffrey, H. (1993). *The First Socialist Society: A History Of The Soviet Union From Within*. USA: Harvard University.
- Gömeç, S. (1999). *Türk Cumhuriyetleri Ve Toplulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınevi.
- Həsənli, C. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*. Bakı: GARISMA MMC.
- İsmayılov, A. (2013). *Sumgayıt : SSRİ'nin sükutunun başlangıcı*. Bakı: Çarşıoğlu.
- Kara, M. E. (2025). Uluslararası İlişkiler Disiplininde Liberalizm ve Liberal Devlet İnşası. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(1), 145-152.
- Kaya, S. (2008). Uluslararası İlişkilerde Konstrüktivist Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(03), 83-111. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002074
- Keller, B. (1988). *Riot's Legacy of Distrust Quietly Stalks A Soviet City*. New York: The New York Times.
- Keyik, M. ve Erol, M. S. (2019). Realizme Göre Güç ve Güç Dengesi Kavramları. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 12-49.
- Kommunist, Yerevan Newspaper. (2 Kasım 1988).
- Kuper, L. (1981). *Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press.

- Lalayan, A. A. (2006). Taşnak Partisi'nin Karşıdevrimci Rolü (1914-1923) Ermeni Belgeleriyle Ermeni Soykırımı Yalanı 2. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Mamadov, İ. (2017). *Azerbaycan'a Karşı Sumgayıt Tezgahı: Grigoryan'ın Dosyası*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Medvedev, R. ve Chiesa, G. (1991). *Time of Change: An Insider's View of Russia's Transformation*. Britain: IB Tauris.
- Mustafa, N. (2024). Azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından sonuncu – 1988-1989-cu illər deportasiyası. Xalq Qəzeti.
<https://web.archive.org/web/20160312114252/http://www.xalqqazeti.com/az/news/social/40315>
- Mustafayev, Ş. (2015). XVIII.-XX. Yüzyıllarda Tarihi Azərbaycan Toprağı - İrevan Hanlığı'nın Arazisine Ermenilerin Göç Ettirilme Politikası. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 31(91), 93-130.
- Mustafa-zade, R. (2006). Dve Respubliki. Azerbaydjano-Rossiyskie Otnosheniya v 1918–1922 gg. Moskva: MIK.
- Peter, K. (2006). *A History of The Soviet Union From The Beginning To The End*. Cambridge: Cambridge University.
- Remnick, D. (1989). *Hate Runs High In Soviet Union's Most Explosive Ethnic Feud*. Washington: The Washington Post.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Penguin Books.
- Said, E. (1999). *Oryantalizm ve Sonrası*, (Ed. Peter Osborne), Eleştirel Bakış: Entelektüellerle Söyleşi. Ankara: Dost Kitabevi.
- Sarıahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*. Ankara: TTK.
- Sezgin, M. N. (2005). *Ermenilerde Din, Kimlik ve Devlet, Ermeni Sorununa Ermeni Milli Kimliği Açısından Bakış*. Ankara: Platin Yayınları.
- Shavrov, N. N. (1911). Novaya Ugroza Russkomu Delu v Zakavkazye: Predstoyashchaya Rasprodazha Mugani Inorodtsam. Sankt-Peterburg: Rus. sobranie.
- Smith, A. D. (2001). *Nationalism: Theory, Ideology, History*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, A. D. (2002). *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Staub, E. (1989). *The Roots of Evil: The Origins of Genocide and Other Group Violence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tuncerli, Ö. (2019). Dağlık Karabağ Sorunu Kapsamında 1988 Sumgayıt Olayları. *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 3, 132–144.
- Zavaryan, S. (2018). *Ekonomicheskie Usloviya Karabakha i Golod 1906–1907 g. (Perevod s Armyanskogo)*. S.-Peterburg.

İran’da Musaddık Dönemi: Emperyalizm Karşıtı Politikalar ve Sonuçları

Ali AGHAYEV*

Öz: Muhammed Musaddık dönemi, İran tarihinde 1951-1953 yılları arasında yaşanan önemli bir siyasi süreci kapsamaktadır. Musaddık, İran'ın başbakanı olarak görev yaptığı süreçte, İran petrolünün millileştirilmesi ile ilgili emperyalist güçlere karşı mücadele etmiştir. Bu dönemde, İngiltere'nin kontrol ettiği Anglo-Iranian Oil Company (AIOC) ile olan ilişkiler gerginleşmiştir. Musaddık İran petrolünü sadece İran'a ait kılmak amacıyla AIOC'un ismini değiştirerek NIOC (National Iranian Oil Company) ismiyle millileştirmiştir. Bu, İran halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. İngiltere ve Amerika ise bu hamleyi kendi ekonomik çıkarlarına tehdit olarak nitelendirerek Musaddık'ı durdurmak için çeşitli yollar aramışlar. İran'da bu süreçte siyasi ve ekonomik yaptırımlar derinleşmiş, Batılı güçler ve yerel muhalifler, Musaddık'ın hükümetini devirmek için birleşmiştir. 1953 yılında CIA ve MI6 iş birliğiyle gerçekleşen AJAX Operasyonu ile Musaddık görevden alınmıştır. Muhammed Rıza Şah Pehlevi tekrar tahta geçmiştir. Musaddık'ın dönemi, İran'ın bağımsızlık mücadelesi ile emperyalizme karşı duruşunun simgesi olarak tarihe geçmiştir. Ancak, bu dönem aynı zamanda dış müdahalelerin ve ülke içindeki çatışmaların, İran'ın siyaseti üzerindeki derin etkilerini de gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: İran, Musaddık, Petrol, AIOC, AJAX

Mosaddegh Period in Iran: Anti-Imperialist Policies and Their Results

Abstract: The Mohammad Mosaddegh era encompasses an important political period in Iranian history between 1951 and 1953. During his term as Iran's prime minister, Mosaddegh fought against imperialist powers regarding the nationalization of Iranian oil. During this time, relations with the Anglo-Iranian Oil Company (AIOC), controlled by Britain, became strained. Mosaddegh nationalized AIOC as the National Iranian Oil Company (NIOC) in order to make Iranian oil solely Iranian. This was met with great enthusiasm by the Iranian people. Britain and America, on the other hand, considered this move a threat to their own economic interests and sought various ways to stop Mossaddegh. During this time, political and economic sanctions deepened in Iran, and Western powers and local opposition united to overthrow Mossaddegh's government. In 1953, Mosaddegh was removed from office in Operation AJAX, which was carried out in cooperation with the CIA and MI6. Mohammad Reza Shah Pahlavi returned to the throne. Mossaddegh's era has gone down in history as a symbol of Iran's struggle for independence and its stance against imperialism. However it also reveals the profound effects of foreign interventions and internal conflicts on Iranian politics.

Keywords: Iran, Mossaddegh, Oil, AIOC, AJAX

* Doktorant, Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, e-posta: aliaghayev1997@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0009-8901-5981>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 18-03-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 28-06-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1660489

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Aghayev, A. (2025). İran’da Musaddık Dönemi: Emperyalizm Karşıtı Politikalar ve Sonuçları, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 225-240. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1660489>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Giriş

1951-1953 yılları arasında İran'da Başbakan Muhammed Musaddık liderliğinde yürütülen petrol şirketlerinin millileştirilmesi süreci, Batılı devletlerin ekonomik çıkarlarıyla örtüşmediğinden ciddi bir uluslararası tepkiye yol açmıştır. Bu durum, özellikle İngiltere ve ABD'nin öncülüğünde Musaddık'a karşı ortak bir müdahale cephesinin oluşmasına neden olmuş ve ülke içindeki siyasi istikrarsızlığı derinleştirerek 1953 darbesine giden süreci hızlandırmıştır. AJAX Operasyonu¹ olarak tarihe geçen darbe planı başarılı olmuş ve petrol şirketleri tekrardan Batılı güçlerin eline geçmiştir.

1940'ların sonu itibarıyla başlayan ve bir dönem başarılı olan Musaddık'ın oluşturduğu İran Millî Cephesi (Cephe-ye Melli-ye İran) ülkenin her yerini sarmış ve çok büyük halk desteği almıştır. 1951 yılında Rıza Pehlevi ne kadar istemese de Musaddık'ı başbakanlık makamına getirmeye mecbur olmuştur. Başa gelmesiyle İngiliz ve Amerika şirketlerine karşı çıkan Musaddık İran petrollerinin sadece İran'a mahsusluğunu ve petrollerinin çıkarma hakkının sadece İran'a ait olduğunu, petrol gelirlerinin yabancı ülkeler tarafından benimsenmesinin doğru olmadığını şiddetle savunmuştur. Çok güçlü halk kitleleri tarafından destek alan Musaddık tüm düşüncelerini gerçekleştirmiş ve tüm yabancı firmaları ülkeden çıkarmayı başarmıştır. Petrol şirketlerini millileştirmeyi başaran Musaddık'a karşı CIA ve MI6 gizli servislerinin yardımıyla tarihe AJAX Operasyonu olarak geçen bir hareket düzenlenmiştir. Bu operasyon 1953 yılında başarıyla tamamlanmış ve Musaddık tutuklanarak başbakanlıktan indirilmiştir. Darbe planının başarıyla tamamlanmasıyla tekrardan petrol şirketleri yabancı güçlerin eline geçmiş ve bu düzen 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar sürmüştür.

Bu çalışmamızın amacı, darbenin zeminini oluşturan iç ve dış faktörlerin incelenmesi ve her iki faktörün de bu operasyonda nasıl rol aldığını ortaya koymaktır. Özellikle petrolün millileştirilmesi meselesinden sonra İran'daki elitlerle ve Batılı güçlerle olan ilişkileri nasıl etkilediği sorusuna cevap aranmaktadır.

Çalışmamızın ilk bölümünde Musaddık'ın iktidara geliş sürecini anlatacağız. Bu dönemlerde İran'da var olan mevcut siyasi durum ve milliyetçi hareketler incelenecektir. Daha sonraki bölümlerde Başbakanlık dönemi ele alınarak yapılan değişiklikler ve bunların oluşturduğu etkiler, aynı zamanda dönemin süper güçleri İngiltere ve Amerika ile rekabet ele alınacaktır. Son bölümde ise 1953 darbe süreci ve bu sürecin yönetimi ile sonuçları anlatılacaktır.

¹ CIA, operasyona Truva Savaşı'na katılan antik Yunan mitolojisindeki iki karakterden (bkz. Büyük Ajax, Küçük Ajax) esinlenerek "Ajax" (TP-AJAX) adını verdi.

Muhammed Musaddık Öncesi İran'ın Durumu

Nazi Almanyası ile yakın ilişkiler kurması nedeni ile Rıza Şah Pehlevi'ye 1941'de Sovyet Rusya ve İngiltere tarafından Alman uzmanların ülkeden çıkarılmasını talep eden muhtıra (ültimeatom) gönderilmişti. Bu uyarıya rağmen Şah'ın geç yanıt vermesi üzerine her iki güç İran'ı işgal etmiştir. Rıza Şah tahttan indirilerek İngiliz yetkililerin gözetiminde Güney Afrika'ya sürgün edildi ve Sovyet Rusya ve İngiltere'nin rızasıyla oğlu Muhammed Rıza İran tahtına çıktı (Александрович, 2011, s. 110). Bu dönemlerde ülke oldukça karmaşık ve kaotik bir süreçten geçiyordu. İran, Birinci Dünya Savaşı zamanında olduğu gibi, İkinci Dünya Savaşı sırasında da Sovyet Rusya ve İngiltere tarafından işgal edilmiştir. İran toprakları emperyalist güçlerin stratejik kullanım alanına dönüşmüştür. Bu dönemde, 1943 yılında Tahran Konferansı'na ev sahipliği görevini üstlenen İran, uluslararası alanda önemli bir aktöre dönüşmüştür. Muhammed Rıza Şah ilk kez tahta çıktığı zaman bazı ön yargıları kırmak amacı ile halkın önüne sivil kıyafetlerle çıkarak mecliste yemin etmiştir. Meclis tarafından çıkarılacak tüm yasalara saygı göstereceğini belirterek meşruti monarşi ilkelerine sadık kalacağına dair açıklamada bulunmuştur. Avrupa'da eğitim görmüş olmasının etkisiyle daha özgürlükçü bir yapıya işaret ederek, sivil bir bürokratik sınıfın oluşumunu desteklemiştir (Polat, 2024, s. 89).

Bu gelişmeler İran'da Komünistler, Milliyetçiler ve din adamları başta olmak üzere farklı ideolojik grupların güçlenmesini sağlayarak yönetimi daha çok Meclis ve hükûmetin inisiyatifine bırakmıştır. 1947'de yapılan seçimlerde Meclis'i oluşturan üyelerin çoğunluğu yabancılara verilen imtiyazlara karşıydı. Bunun ilk göstergesi Başbakan Ahmet Kavam ile Sovyet Rusya arasında imzalanan petrol imtiyazlarının meclisin çoğunluğu tarafından reddedilmesiyle ortaya çıktı. Bunun üzerine Ahmet Kavam istifa etti. Bu dönemde İngiliz sterlininin değer kaybetmesi de İran'ın petrolden aldığı payın azalmasına neden olmuştu. Bu durum İran'da ülkenin İngilizler tarafından sömürüldüğü düşüncesini yaygın hâle dönüştürüyordu (Bolat, 2013, s. 68). Yabancı petrol tekelleri ülkenin efendisi hâline gelmişti. AIOC'un İran'daki imtiyaz alanı 159 bin kilometre kareye ulaşmıştı (Александрович, 2011, s. 110).

1950'li yıllara gelindiğinde ise Sovyet destekli Tûde Partisinin² kademeli olarak yeniden güçlenip ortaya çıkması, petrol meselesinden doğan anlaşmazlıklar ve İran'da hüküm süren durgunluk dönemi ABD'li siyasetçilerin İran konusundaki endişelerini giderek yükseltiyordu. Bazen Muhammed Rıza Şah'ın liderlik yeteneği eleştiriliyordu. İran "İkinci Çin" olarak tanımlanıyordu. Bu durumu düzeltmek için belli adımlar atılmıştı. Yılda 23 milyon dolarlık askerî anlaşma

² Tûde Partisi 1941'de İran'da kurulan, Marxist-Leninist bir siyasi partidir. Komünist ideolojiyi benimseyerek sosyalist reformları desteklemiştir. Tûde Partisi 1953 yılında Musaddık'ın darbeyle devrilmesinden sonra büyük baskılara uğramıştır. 1979 İran İslam Devrimi sonrası ise İran hükûmeti tarafından yasaklanarak kapatılmıştır.

imzalandı. Dördüncü Nokta Yardım Programı başlatılarak 25 milyon dolarlık bir İthalat ve İhracat Bankası kredisi onaylandı (hiç bir zaman verilmedi) ve 10 milyon dolarlık Uluslararası Banka kredisi talep edildi. Başkent Tahran'daki CIA ve büyükelçilik personellerinin sayısı çoğaltıldı. Yunan iç savaşında aktif ve kilit isimlerden olan Henry Grady İran Büyükelçisi olarak atandı (Gasiorowski, 1987, s. 267).

Bu yıllarda İran'ın Batı dünyası ile ters düşmesinin en temel sebeplerinden biri AIOC'un faaliyetleri olmuştur. AIOC, 1914 yılında Arnold Wilson tarafından kurulmuştu. İlk defa kurulduğu zamanlarda Anglo-Persian Oil Company olarak faaliyet gösteren şirket 1917 senesinde Anglo İranian Oil Company olarak isim değiştirdi. Bu şirket İran'ın tüm petrol ihracatını kendi elinde tutuyordu. İlk başlarda İran'a kârın sadece %16'lık kısmı veriliyordu. Bu küçük kâr oranı bazı muhafazakâr, Sosyalist ve Marksist çevrelerde rahatsızlık oluşturmaya başlamıştı. 1921 tarihinde İran, Sovyetler Birliği ile anlaşma yapmasına rağmen yine ülkenin petrolü üzerinde İngiltere'nin ağılığı devam ediyordu. Petrolün üretimi ve satışı ile ilgili son anlaşma ise 1933 yılında imzalandı (Erkan, 2015, s. 162).

1940'lı yıllarda İran'da petrolün millîleştirilmesi meselesi tartışılan önemli konulardandı. Bu yıllarda İngiliz Petrol Şirketi Anglo-İranian Oil Company (AIOC) İran'da en büyük petrol rezervlerinin sahibi konumundaydı. İran petrolü İngiltere için vazgeçilmez bir gelir kaynağıydı ve bunun sayesinde dünyanın ikinci ham petrol ihraç eden ülkesi olmuştu. Devlet ile firma arasında 1949 yılında yeni bir anlaşma yapmak suretiyle petrol kârının %24'lük kısmının İran'a verilmesine karar verildi. Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin bu hakların tekrardan AIOC şirketine vermesi halk tarafından çok büyük tepkilere neden oldu. Petrolün büyük gelirlerinden yabancı firmaların yararlanması ve İran halkının dışlanması insanlarda Muhammed Rıza Şah ve onun yönetimine karşı hareketler oluştuyordu. Bunların en önemlisi ise Musaddık önderliğinde kurulan Millî Cephe olacaktı (Kuduoğlu, 2018, s. 41).

Muhammed Musaddık'ın İktidara Gelme Süreci

1941'de Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin tahta geçmesiyle siyasal alandaki muhalefet güçlendi. Muhammed Rıza Şah Pevlevi bu dönem bir taraftan devlet işleriyle uğraşırken diğer taraftan da Sovyet Rusya güdümde olan ve yükselen Tûde Partisi (Komünist Parti) ile uğraşmak zorunda kaldı. 4 Nisan 1946 senesinde Sovyetler Birliği ile yapılan ekonomik anlaşmaya göre Sovyetler, İran'dan çekildi ancak İngiltere buradaki petrol imtiyazlarından vazgeçmek istemiyordu.

Ülkedeki İngiliz etkisini dağıtmak için ülkede birçok yeni yapılanma oluşuyordu. Bu dönemde İngiltere ile yaşanan sorunlar artık halkı rahatsız etmeye başlamıştı. Toprak ağaları, ulema sınıfı, muhafazakâr birçok kesimler yabancı etkileri kırılmasını ve petrolün millîleştirilmesini istiyorlardı. Petrol meselesinin bir an önce çözümü kavuşması gerekiyordu. Ülkede yeni

milliyetçi söylemler, hareketler ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu milliyetçi hareketlerin en önemlisi Tûde Partisi ve Musaddık önderliğinde kurulan “Millî Cephe” oldu. Ülkedeki milliyetçi kesimler, modernleşme taraftarları, aydınlar, sosyalistler, liberaller, toprak ağaları ve ruhani kesimlerden oluşan birçok gruplar Musaddık’ın etrafında birleşerek güçlü bir koalisyon kurmuşlardır (Kaya, 2017, s. 161).

Rıza Şah’tan farklı olarak Muhammed Rıza Şah daha ılımlı bir yol izliyordu. Babası zamanındaki şah karıştı olup tutuklanan ve sürgün edilen siyasetçiler yeniden siyasete döndüler. Bunlardan biri de Musaddık idi. O, Lozan’da hukuk eğitimi almış antiemperyalist, monarşiye karşı, laik bir aydıydı. 1943’te yeniden seçilerek Tahran milletvekili olup meclise giren Musaddık 1947 seçimlerinde çok güçlü bir grup oluşturmayı başardı. O petrol imtiyazlarının hiçbir ülkeye verilmemesini, tüm imtiyazların devletin elinde olmasını ve petrol firmalarının millîleştirilmesi gerektiğini savunuyordu. 1949’da *İran Milleti Partisi*, *Çalışanlar Partisi (Zahmetkeşan)*, *İran Partisi*, *Pan İranist Parti*, *İslam Mücahitleri Cemiyeti* ve *Tahran Pazarı Ticaret ve Zanaatkâr Loncaları Derneği* gibi toplumun farklı siyasi kesimlerinden oluşan Millî Cephe’yi kurdu. Millî Cephe tabanı çoğunlukla alt, orta ve kentli sınıflardan oluşuyordu. Şah’a ve sömürgecilere karşı kurulan bir oluşumdur. Musaddık ve hareketi geleneksel olarak “Pazar” denilen ulemadan da destek almaktaydı. Ulema içindeki en önemli isimlerden olan Ayetullah Kaşani burada çok aktif bir rol üstlenmişti. Kaşani’den başka mecliste de olan Şemsettin Quanatabadi, Ahmed Safai, Bekir Celil Musevi bu hareketi destekleyen isimlerdi. Ayrıca Ebu Fazıl Zencani ve kardeşi Rıza Zencani de meclis dışında hareketi destekleyen din adamları arasında yer alıyordu.

Millî Cephe her şeyden önce İngiltere’nin kontrolünde olan AIOC’u millîleştirmeyi istiyordu. Şirketin hisselerinin çoğunluğu İngilizlerin elindeydi. Millî Cephe, Musaddık ile birlikte bu petrol şirketini İngilizlerin İran’daki oluşumu olarak nitelendirip petrol sanayisinin millîleştirilmesi gerektiğini söylemeye başladılar (Kuduoğlu, 2018, s. 43).

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra İngiltere İran’ın petrol üssü sayılan Abadan’da faaliyetlerini yoğunlaştırmıştı. Bu yıllarda Abadan şehri milliyetçilerle Komünist Tûde Partisi taraftarlarının grev ve gösterilerinin merkezi hâline dönüşmüştü. 12 Nisan’da üç İngiltere vatandaşının öldüğü büyük bir kargaşa meydana geldi. Bu olaydan bir gün sonra İngiliz Genelkurmayı, Kraliyet Kruvazörü HMS Gambia’yı tedbirler alınsın diye kargaşa bölgelerine gönderdi. Ancak İran birliklerinin tüm gösterileri yatıştırmasının ardından bu karardan vazgeçildi. Ancak 1946 senesinde yapılan genel bir grev nedeniyle Anglo-Iranian Oil Company şirketinin kadroları riskli hâle dönüşünce İngiltere bu bölgeye Hint Tugayı ve Basra Körfezi’nin Irak tarafına da bir Kraliyet Kruvazörü göndermişti (Sarıkaya, 2008, s. 120).

Musaddık, İran yönetiminin emperyalist güçlere ekonomik açıdan büyük tavizlerin vererek ulusal egemenliği zedelediklerini kamuoyuna açıklıyordu. Bu tavizlerin bir an önce durdurulması gerektiğini savunarak İran'ın bağımsız olması ve egemenlik haklarına saygı duyulması gerektiğini belirtiyordu. İngilizler ise petrol üretimindeki kontrolü İran'a bırakmak istemiyorlardı. Eğer İran bu güce sahip olursa dünyadaki petrol fiyatlarını etkileyebilir hatta petrolü yeraltında tutarak gelecek planlar için saklayabilir veya sadece gerekli malları alabilmek için istediği kadarını satabilirdi (Abrahamian, 2001, s. 188). Bundan ziyade Musaddık ABD'li şirketlerin Suudi Arabistan ve Venezuela gibi ülkelerin petrollerinin işletilmesi karşılığında elde edilen kârın %50'sini bu ülkelere bıraktığının, ancak mesele İran'ın petrollerine geldiğinde İran'a bırakılan kârın çok az olduğunun da farkındaydı (Okyar, 2014, s. 111).

1949 yılında yapılan Meclis seçimlerinde Milliyetçi Cephe siyasi alanda daha da güçlenmişti. Ocak 1950'de ABD ve Suudi Arabistan arasında imzalanan, kâr paylaşımının %50 oranında belirlenmesine dayalı antlaşmanın haberi duyulduğu anda İran'da bu İngiltere'nin aleyhinde önemli karışıklık oluşuyordu. Anglo-Iranian Oil Company yetkilileri, kârın eşit olarak paylaşılmasına dayalı bir anlaşma yapmak için görüşmelere başlamak üzere, İran Başbakanı General Razmara ile görüşmelerin yapılması için her zaman hazır olduklarını iletmişlerdi. Bundan sonra iki taraf arasında başlayan görüşmeler herhangi bir sonuca ulaşmadı. 25 Kasım 1950 tarihinde, Meclis Petrol Komisyonu görüşmelerden çekildiğini duyurdu. Aynı dönemde, Razmara'nın Ekonomi Bakanı, İran Meclisi'nde bir konuşma gerçekleştirerek bu anlaşmadan çekilmenin bir hata olduğunu ifade etti. Bu açıklama üzerinde ülkede hükûmet karşıtı sesler yükselmeye başladı. Üniversite öğrencileri, birçok yerde hükûmete karşı ayaklanmalar düzenlemeye başladılar. Bu toplumsal tepkilerden yararlanan Milliyetçi Cephe lideri Dr. Musaddık, İran petrollerinin millîleştirmek için, 19 Şubat 1951 tarihinde, başkanlığını yürüttüğü Meclis Petrol Komisyonu'na, Hayrizade, Allahyar Salih, Doktor Şaygan ve Hüseyin Meki gibi milletvekilleri tarafından imzalanan bir önerge sundu. Bu arada ülkenin önde gelen dinî liderlerinden olan ve Fedayan-ı İslam'ın başkanı olan Ayetullah Kaşani, Musaddık'ın hükûmete karşı başlattığı millîleştirme hareketine destek verdiğini açıkladı ve hükûmete karşı açık bir duruş sergiledi. Tüm bunlardan sonra Meclis Petrol Komisyonu, yapılan önerge üzerinde tartışmaları başlattı. Bu arada dönemin Başbakanı Ali Razmara 7 Mart'ta Fedayan-ı İslam Örgütü tarafından yapılan bir suikast girişiminde hayatını kaybetti. Bu olanlar Millî Cephenin işine yaradı ve onu daha da güçlü bir hâle getirdi. Böylelikle 20 Mart 1951'de İran petrollerini millîleştiren karar Meclis'te kabul edildi. 2 Mayıs'ta bu karar Şah tarafından onaylandı. Tüm bunlar Musaddık'ı daha güçlü hâle getirdi ve 28 Nisan 1951'de Şah istemeyerek de olsa Musaddık'ı Başbakan ilan etti (Bolat, 2013, s. 68-69).

Musaddık 11 çekimser ve 10 aleyhte oy hariç, geri kalan 79 oyla İran Başbakanı olarak seçilmişti ve iki yıl boyunca bu görevde kalacaktı. Görev yaptığı yıllarda İran'ın bağımsızlığını ve doğal kaynakları üzerinde olan kontrolü savunarak büyük bir çaba göstermişti. Aldığı en önemli kararlardan biri petrolün millîleştirilme kararı olacaktı. Musaddık aynı zamanda ülkedeki siyasi reformları da desteklemekteydi. İran'da seçim yasası üzerinde bazı değişikliklerin yapılması ve daha demokratik bir seçim sürecini oluşturmayı hedefliyordu. Ancak bu dönemde en çok dikkat çeken meselelerden biri de Muhammed Rıza Şah Pehlevi ve Musaddık arasında yaşanan gerilim süreciydi (Aydın, 2023, s. 130).

Bu yıllarda ABD'nin İran'a müdahalesi önemli ölçüde artmıştı. Özellikle millîleştirme yasası onaylandıktan sonra Truman yönetimi iki ana hedef belirledi. Bunlardan öncelikli olanı İran'ı her koşulda ne olursa olsun Batı bloğunda tutmaktı. İkincisi, dünya petrol piyasasındaki istikrarın korunmasıydı. Bu hedefler Musaddık hükûmetini zayıflatmayı gerektirmiyordu. Bu dönemlerde ABD'li yetkililer İran'ın egemenliğine karşı herhangi bir niyetlerinin olmadığını belirtiyor ve İran'ın bağımsızlığını desteklediklerini ifade ediyorlardı. Aslında Truman yönetimi İran'da gizli bir plan başlatmıştı. ABD'nin bu gizli eylemi Sovyetlerin İran'daki konumunun zayıflatılmasını amaçlıyordu. Truman yönetiminin başlıca politikası Musaddık hükûmetini destekleyerek petrol üzerindeki anlaşmazlığı çözüme kavuşturmaktı. Ancak ABD'li politikacılar İngiliz mevkidaşlarının Musaddık'a karşı tutumlarından haberdardılar, tüm meseleleri ve gizli faaliyetleri her zaman birlikte tartışıyorlardı (Gasirowski, 1987, s. 267).

Muhammed Musaddık'ın Uygulamaları ve İran Petrolünün Millîleştirilmesi

Musaddık, göreve başladığı anda millîleştirmek politikalarının uygulanması için düğmeye bastı. 8 Ekim 1951 tarihinde ABD'yi ziyaret eden Musaddık, Başkan Truman ile görüştü. Kendi teklif ve önerilerini Güvenlik Konseyi'ne sundu (İsraeli, 2013, s. 251).

Petrolün ulusallaştırılması sürecinde mecliste başrolü oynayan Musaddık, İngiltere'den gelen ve daha sonra ABD tarafından desteklenen uzlaşma önerilerine karşı başbakan olarak da direndi. Bu direniş sırasında, Millî Cephe dışında kalan Komünist Tûde'nin de aktif desteğini aldı. İran Kitleler Partisi 1941'de kurulmuş, özellikle petrol işçileri arasında hızla büyümüş ve Meclis'te temsil edilir hâle gelmişti. Ancak, SSCB ile ilişkilerin kötüleşmesi ve 1947'de ABD ile bir askerî yardım anlaşması imzalanmasının ardından durum değişmişti. Şah'a karşı suikast düzenlenmesi gerekçesiyle Tûde 1949'da yasaklanmış ve ilk Soğuk Savaş kurbanı olarak yer altına geçmişti. Tûde'nin Musaddık'ı desteklemesi, Soğuk Savaş ortamında Sovyetler Birliği'nin etkisinden çeken ABD'yi tedirgin etti. Öte yandan, orduyu ele geçireceği korkusuyla Musaddık'ın savaş bakanı atamasına karşı çıkan Şah ile Başbakan'ın arası büsbütün açılmıştı. Üstelik İngiltere'nin ambargosuna karşı önlem almak için olağanüstü yetkiler ve 1950'de kurulan Senato'nun seçim

döneminin altı yıldan iki yıla indirilmesi yönündeki tutumu yüzünden, meclisteki desteği de aşınmaktaydı (Kılıç, 2013, s. 221-222). Tüm bu olaylardan sonra daha güçlü bir hâle gelen Musaddık, bundan sonra bir sürü reformlar gerçekleştirmeye başladı. Diğer taraftan ise kendine karşı olan düşmanları giderek çoğalmaya başlamıştı (Kuduoğlu, 2018, s. 49).

Musaddık, İran'ın vatansever ve demokratik bir şekilde seçilen başbakanı olarak tam bağımsız ve ekonomik politikasına kendi karar veren bir İran vadediyordu. Bu tam olarak Britanya'nın korktuğu şeydi. Musaddık seçildiği günden itibaren kendi taleplerine karşı Londra Hükûmeti'nin hiçbir şey yapamayacağını da çok iyi biliyordu. 1951 tarihinde Musaddık Hükûmeti, Anglo-İranian Oil Company (AIOC) şirketini millileştirerek National Iranian Oil Company (NIOC) olarak ismini değiştirdi. Dönemin Britanya Başbakanı olan Winston Churchill, bu olaydan endişe duyarak kendi imkânları ile eski düzeni geri döndüremeyeceğinin çok iyi farkına varıyordu (İsraeli, 2013, s. 252).

Musaddık yeni kurulan petrol şirketinin başına Tahran Üniversitesinde Dekan görevini yürüten ve 1979 İran İslam Devrimi sonrası İran'ın ilk başbakanı olacak Azerbaycan kökenli Mehdi Bazargan'ı getirmiştir. Bazargan, Abadan'a giderek merkezi ofisin kapısına "İran Millî Petrol Şirketi" levhasını asmıştır (Sarıkaya, 2008, s. 121).

İngiltere bu olaylar sonrası İran'da olan tüm temsilcilerini kapatarak ambargo uygulamaya başladı. İran'ı Birleşmiş Milletlere şikâyet etti. Bu ambargolara bir müddet sonra ABD katıldı ve uluslararası alanda İran'ın petrol ihracatı kısıtlandı. Musaddık İngiltere ile ilişkilerini keserek, İran'daki tüm İngiliz elçiliklerini kapatacağını duyurdu. Tüm bu olaylara karşı İngiltere Basra Körfezi'nde olan donanmasını artırdı ve İran'ın tüm alacaklarını dondurdu. Taraflar arasında çıkan bu krizden en çok rahatsızlık duyan kişi çok şüphesiz Muhammed Rıza Şah idi (Kaya, 2021, s. 403).

1952 senesinin ortalarına gelindiğinde Musaddık'la Şah arasında yaşanan gerilim daha şiddetli bir hâle geldi. Musaddık, monarşiyi ve bazı toprak ağalarını zayıflatmak için seçim yasasında reform girişimlerine başladı. Parlamentoda yeterli olan çoğunluğu sağladığı anda 16. Meclis seçimlerini durdurdu. Bu olayın hemen ardından Musaddık, İran'ın Başbakanı olarak kabinenin diğer bakanlarını atama yetkisine sahip olduğu gibi aynı zamanda Savaş Bakanı'nı da atama yetkisinin anayasa kapsamında kendisine ait olduğunu söyleyerek Muhammed Rıza Şah'a karşı meydan okudu (Abrahamian, 2008, s. 155). Şah buna karşı gelince Temmuz 1952'de Musaddık görevinden istifa etti. Musaddık'ın istifası tüm İran genelinde şiddetli gösterilere yol açtı. İstifa haberini duyan halk sokaklara dökülerek ayaklandı. Bu yaşanan olaylar sonucunda Şah geri adım attı ve Musaddık tekrardan Başbakan olarak atandı ve bu sefer mecliste mali, hukuki ve siyasi

konularda reform yapabilmesi için kararname çıkarma yetkisini de kendi eline almış oldu (Okyar, 2014, s. 112).

Temmuz 1952'den sonra Musaddık'ın ikinci dönemi başladı. İkinci başbakanlık döneminde 6 Ağustos 1952 yılında Musaddık'a Meclis tarafından 6 aylık yasama yetkilerini kullanması için bazı haklar verilmiştir. Bu dönemde de Musaddık önemli icraatlar gerçekleştirmiştir. En dikkat çeken adımlardan biri de seçim yasası üzerinde yapılan değişiklik olmuştur. Vekil sayısı 136'dan 172'ye çıkarılmıştır. Ayrıca oy kullanma hakkı sadece okuma ve yazma bilenlere verilmiştir ve kadınlara belediye seçimlerinde oy kullanma hakkı tanınmıştır. Musaddık'ın bu icraatları demokratik katılımın yükseltilmesi ve toplumsal eşitliğin temin olunması açısından dönemin önemli sayılabilecek icraatlarından olmuştur (Aydın, 2023, s. 130). Bir diğer yandan da bu dönemde İran, Batılı şirketler tarafından yaptırımlara maruz kalmış ve petrol gelirlerinden yaklaşık üç yıl boyunca yararlanamamıştır. Ülke ekonomisinin ağır krize düştüğünü gören Musaddık giderek bir diktatör gibi hareket etmeye başlamış, ilk önce senatoyu, daha sonra anayasa mahkemesini ve meclisi kapatmıştır. Sıkı yönetim ilan etmekle basın-yayın kuruluşlarını susturmuştur. Neticede bu yaşanan gelişmeler Millî Cephe'nin dağılmasına neden olmuştur (Erendor, 2018, s. 128).

Ekonomik yaptırımların ülkeyi ağır duruma getirdiğini gören Başbakan Musaddık, 28 Mayıs 1953 yılında Başkan Eisenhower'a bir mektup yazmıştır. Mektupta şöyle söylüyordu. *“Ya İngiltere'nin kendi önerilerini kabule ikna edilmesini ya da İran'ın bu duruma dayanabilmesi için gerekli maddi yardımın yapılmasını”* talep etmişti. Lakin ABD Musaddık'ın söylediklerini kabul etmedi. Bu olaylardan sonra hiçbir dış yardım alamayan İran çok zor duruma düştü. Ham petrol üretimi ve rafinajını sürdürmekte güçlükler yaşadı. 1950 yılında 220 milyon varil üretim yapan İran 1953 yılına gelindiğinde sadece 9,5 milyon varil üretim yapıyordu. Bu büyük düşüşte özellikle yabancı olan teknisyen uzmanların millileştirme olayından sonra tüm işlerin kilit noktalarındaki görevlerinden istifa etmesinde çok büyük etken doğurdu. Bir diğer yandan İngiltere millileştirmeden sonra bazı bağımsız şirketler tarafından alınan İran petrolünü “çalınmış petrol” olarak niteledi ve diğer ülkelerde İran petrolüne el koymak için bir sürü yasal yola başvurdu. 8 Aralık 1952'de ABD Dışişleri Bakanlığının yasal sorumluluğunu kendi üzerlerine almak kaydıyla, Amerikan petrol şirketlerinin İran petrolünü serbest bir şekilde satın alabileceğini duyurması, İngiltere'nin büyük tepkisine neden olsa da Amerikan şirketleri İran petrolünü almaya yanaşmadılar. Tüm bu kriz boyunca yabancı şirketler etkin bir dayanışma sergileyerek krizin olumsuz etkilerinin sadece İran'da hissedilmesini sağladılar (Yılmaz, 2009, s. 81-82). Musaddık'ın başbakanlık yaptığı dönemde yaptığı bir diğer reform hareketi ise toprak üzerinde oldu. Kasım ayında toprak reform politikası yürürlüğe girdi. Bu reforma göre tüm tarım

alanlarının sahipleri kazandığı gelirin %20'lik kısmı alınacaktı. Bu %20'nin de %10'luk kısmı toprağı eken köylülere verilecekti. Geri kalan %10'luk kısım ise ülkenin kırsal alanlarına yönelik gelişimde kullanılacaktı. Bir diğer yandan ise toprak sahiplerinin köylülerden mevcut yasa dışında köylülerden herhangi bir para veya hizmet talep etmesi yasak ilan edilmişti (Kuduoğlu, 2018, s. 50). Bu yapılan toprak reformu da birçok toprak ağaları ve Musaddık arasında çekişmeye neden olacaktı ve ek olarak bu dönemde İran'ın karşılaştığı şiddetli ekonomik ambargolar giderek Musaddık'ın aleyhine işlemeye başlamıştı. Bir diğer taraftan İngiltere-ABD müttefik güçleri Musaddık'tan bir an önce kurtulmanın yollarını arıyordu. Ve müttefik güçler birleşerek "AJAX Operasyonu" olarak tarihe geçecek bir planı uygulamaya soktular (Mutlu, 2009, s. 64).

"AJAX Operasyonu" ve Muhammed Musaddık'ın Devrilmesi

İran'da 1953 ihtilali genel olarak İran'ın uluslararası komünizmden arındırılması için CIA ile ortak yapılan bir girişim olarak nitelendiriliyor. Ancak bu darbe planı uluslararası petrol kartelinin kurtarılması için Britanya ve ABD'nin ortak çalışmasıdır. Bu kriz süresince en başlıca mesele petrol üretimini ve satışını kimin yönetmesidir. Kamuoyuna yapılan açıklamalarda her ne kadar "kontrol" kelimesinden kaçınılsa da hem Washington hem de Londra'da yayımlanmış bazı gizli raporlarda kullanılan terim bu olmuştur. İngiltere açısından bakıldığında AIOC, İran'da dünyanın en büyük petrol rafinerisine sahip olmasından ziyade ham petrolün ikinci büyük ihracatçılarındandı ve dünyadaki petrol rezervlerini elinde tutan üçüncü en büyük kuruluştur. Aynı zamanda İngiltere'nin hazinesine 92 milyon sterlin değerinde dövizle büyük katkıda bulunuyordu ve İngiliz donanmasının yakıt ihtiyacının da %85'ini karşılıyordu (Abrahamian, 2008, s. 157).

Operasyona verilen kilit isim AJAX Operasyonu olmuştur. Ortaklaşa bir şekilde yürütülen operasyon olan AJAX, Muhammed Rıza Şah Pehlevi, Winston Churchill, Anthony Eden, MI6 ve diğer İngiliz temsilcileri ile Başkan Eisenhower, John Foster Dulles ve CIA tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu planın ana hedefi Musaddık'ı devirmek ve yerine bir başkasını getirmek olmuştur (Roosevelt, 2007, s. 12).

Millileştirmeye başlayan İran-İngiltere krizi gitgide derinleşerek daha büyük bir hâle gelmişti. Musaddık'ın devrilmesini hedefleyen İngiltere, yaptığı planı ABD'ye sundu. Amerika'da Harry Truman yönetimi ilk başta bu plana sıcak bakmasa da daha sonra o da olaya dâhil olmuş ve CIA'yi operasyon içinde önemli bir merkez hâline getirmiştir. ABD'nin plana dâhil edilmesi içinse Britanya, Norman Darbshire aracılığıyla 1952 Kasım'ında CIA Ortadoğu Şefi Kermit Roosewelt görevlendirilmiştir. Beyaz Saray'da toplantıda her iki ülkenin dışişleri bakanları ve CIA'nin üst düzey yöneticileri ve savunma bakanları gizli bir görüşmede General Fazlullah

Zahidi'yi İran'ı tekrardan Batı kampına çekecek ve Musaddık'ın yerine geçecek adam olarak belirlendi (Mutlu, 2009, s. 64).

AJAX Operasyonu'nun ana ismi olan Kermit Roosevelt Londra'ya uğradı ve bir sıra görüşmelerde, temaslarda bulundu. Dulles Kardeşler 1953 senesinde gerçekleşecek darbe için Eisenhower'i ikna etmede başarılı oldular. AJAX Operasyonu için Tahran şehrinin merkezindeki CIA ofisine bir milyon dolar değerinde maddi yardım yapıldı. General Zahidi darbenin başını çekecek kişi olarak belirlenmişti ve İran ordusunun içinde darbecilerin güçlendirilmesi için faaliyetlere başlanmıştı. Ayrıca Mİ6 gizli servisi de işin içinde idi ve Şah'la birlikte hareket ediyorlardı. Ordunun içinde danışman olarak görev yapan Amerikalılar farklı propaganda usulleri uygulayarak Musaddık'ı yıpratmak için her türlü faaliyetlerde bulunuyordu. Mecliste yapılan yanlışlıklar ve Musaddık'ın yaptığı hatalar darbe için zemini hazırlıyordu. Öte yandan ambargolar yüzünden yıpranan İran'da artık halk kitleleri de giderek Musaddık'tan uzaklaşmaya başlamıştı. Kermit Roosevelt Şah'ı, Musaddık'ı azletmek için ikna etti ve ona bir ferman yayınlattı. Bununla da darbe için artık tüm hazırlıklar tamamlanmış sayılıyordu. 15 Ağustos 1953 yılında önceden planlanmış darbe için harekete geçildi. Ancak Musaddık, hazırlıklı olduğu için darbeyi bastırmayı başardı. Darbe için gelenleri tutuklattı. Şah ise bu olaydan sonra hemen ülkeyi tek etti. Darbenin ana ismi olarak adlandırılan General Zahidi ise saklanmak zorunda kaldı. Ancak darbeyi yapanlar vazgeçmemişlerdi ve yeni bir hamle için hazırlık yapıyorlardı. Yüksek miktarlarda para teklif ederek bazı komutanları ve yöneticileri ikna ederek darbeyi desteklemeleri isteniyordu (Tomak, 2020, s. 2233). Darbenin bastırılması ve Şah'ın kaçmasıyla Tûde Partisi'nin taraftarları sokaklara dökülmeye başladı. Cumhuriyet talep ederek kraliyete ait yapıları heykelleri yıktılar. Bazı belediye binalarını ele geçirdiler. Musaddık bu durumda çok hayati bir karar alarak asker ve polisler sokakların temizlenmesi emrini verdi. Bu karardan sonra hükûmetle Tûde Partisi'nin arası bozuldu ve aynı zamanda asker tekrardan sokaklara indi. 19 Ağustos'ta ise askerler Başbakanlık binasını kuşattılar ve 9 saat süren çatışma sonucunda Musaddık yakalandı. Bu kritik zamanda Musaddık'ın Tûde taraftarlarına karşı güvenlik güçlerini kullanması kendisinin yalnızlığına sebep olduğu söylenmektedir. Tûde Partisi her ne kadar darbeye yardım etmese de Musaddık'a bu olaylar yüzünden destek vermedi ve böylelikle uzun sürmeden iki yıllık Musaddık Hükûmeti devrildi (Kuduoğlu, 2018, s. 57).

Darbeden dört gün sonra İran'a dönen Şah Muhammed Rıza Pehlevi, General Zahidi'yi yeni başbakan olarak atadı. Kendi iktidarı için bir daha herhangi bir tehlikenin oluşmaması için biraz daha sert bir yönetim şekli benimsedi. İlk önce Tûde Partisi'ni kapatmaya çalışmıştı. Çünkü kendi iktidarına karşı oluşabilecek herhangi bir tehdit unsurunun olmasını hiç istemiyordu. Bu amacı

doğrultusunda yönetimdeki kontrolü daha iyi denetleyebilmek için gizli bir polis teşkilatı olan SAVAK'ı kurdu (Edi, 2019, s. 736).

AJAX Operasyonu sürecinde öncelikle Millî Cephe içerisinde bazı muhalifler ortaya çıkarak Şah yanlılarıyla birleşti. Daha sonra Amerika ve İngiltere'nin istihbarat servisleriyle birleşerek Musaddık Hükûmeti'ni ve dolayısıyla Millî Cepheyi yıktılar. "1953 darbesi genellikle İran'ın uluslararası komünizmden kurtulması için CIA ile ortaklaşa yürütülen bir girişim olarak gösterilmiştir. Oysa uluslararası petrol kartelini kurtarmak adına Britanyalılarla Amerikalıların ortak çabasıdır. Her ne kadar Amerika komünizm tehlikesini ortaya atsa da CIA'in belgelerinden birinde Musaddık Hükûmeti ile İran'da çıkarları olan Batılı ülkeler arasında bir petrol antlaşmasının olmayacağı öngörülmüş ve Musaddık Hükûmeti'nin devrilerek İran'ı Batılı devletlerle petrol antlaşması imzalamaya uygun bir şekle sokmak amaçlanmıştır. Musaddık o günkü şartlarda elinden daha fazla bir şey gelmediğini söylemiştir. O Millî Cephe'yle ilgili şu sözleri ifade etmiş: *"Millî Cephe bir parti değildi ve hükûmeti koruyabilecek meclis çoğunluğuna sahip değildi. Millî Cephe umumi efkârın ona destek olduğu bir azınlıktı ve halk ellerinden gelenin fazlasını yapıyordu, referandum zamanı hükûmete sahip olduğu bir oyu vererek güçlendirmeye çalışmıştır."* Musaddık, darbeden sonra yazdığı hatıratlarında kolluk güçlerinin meşru hükûmetten yana olmadıkları ve karşı gelmek için güçsüz olduklarını yazarken hükûmetinde son zamanlarda üçüncü güç lideri Halil Meleki ve İran Millet Partisi Başkanı Daryuş Forouhar'ın önerdiği "Millî Muhafız Gücü" ve diğer buna benzer bir şey kurulması fikrini reddetmiştir. Tüm bu yapılanlar belki de dolaylı olarak 19 Ağustos 1953'te Muhammed Rıza Şah'ın desteklediği lümpenler vesair toplumsal güçlerin sokakları kontrol almalarının yolunu bilfiil işini kolaylaştırmıştır.

Musaddık'ın devrilmesinde ana aktörler olan Amerika ve İngiltere her ne kadar işi Komünist Tûde Partisi ve Sovyetler Birliği'yle yakınlaşma olarak gösterse de asıl konunun İran'ın petroleri olduğu dikkatlice incelediğimiz zaman açıkça ortaya çıkıyor. Nitekim Musaddık Hükûmeti'nin devrilmesiyle başa geçen General Zahidi Hükûmeti, Musaddık'ın bin bir gayretle millîleştirdiği İran petrollerinin uluslararası bir konsorsiyuma devreden bir anlaşmayı imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre İran'ın petrol şirketleri yerinde kalsa da tüm petrolerin çıkarılması ve işlenmesi hakları bu yabancı konsorsiyuma verilmiştir. 1954 yılında yapılan anlaşmayla sadece İngiltere değil, onunla birlikte AJAX Operasyonu'nu üstlenen Amerika da İran'ın petrollerine ulaşmıştır (Ballıkaya, 2019, s. 136-137). Darbeden sonra Musaddık vefat ettiği 1967 yılına kadar ilk önce üç yıl hapis cezası daha sonrasında ise ev hapsine çarptırılmıştır. Bu yaşanan olaylar İran'da Tûde Partisi ile beraber din adamlarının da güçlü olduklarının göstergesi olmuştur (Güven, 2018, s. 62).

Petrolün millîleştirilmesi meselesinde Musaddık'a destek veren diğer en önemli etkenlerden olan din adamlarının bakış açısı ile konuya değinirsek, ulemanın bu yaşanan olaylara sadece İran'ın millî çıkarlarının korunması amacıyla hareket ettiği söylenemez. Şii din adamlarına göre Muhammed Rıza Şah modernleşme ve sekülerleşme politikaları ile Batı değerlerini İran halkına empoze etmeye çalışmış ve aynı zamanda ulema sınıfının halk üzerindeki etkisini azaltmıştır. Muhammed Rıza Şah ve Batı üzerinde kazanılacak zafer din adamları açısından bakıldığında onların güçlerini ve etkilerini artıracaktır ve Batı'nın etkisinden daha uzak, İslami değerlerle özdeşleşen yeni bir devlet yapısı için zemin oluşturacaktır (Cülük, 2018, s. 93).

2000'li yıllara gelindiğinde ABD'de Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Madeleine Albright, Musaddık'ı devirmede CIA'in elinin olduğunu açıklamıştır. 2009 yılında ise dönemin ABD Başkanı Barack Obama İran'da seçilmiş bir başbakanı darbe ile indirdiklerini açıkça belirtmiştir (Karaağaç, 2024, s. 86).

Sonuç ve Tartışma

Muhammed Musaddık dönemi İran tarihinde en kritik ve hareketli dönemlerden biridir. Petrol gelirlerinin adaletsiz bir şekilde İran halkından alınarak İngiltere'ye verilmesi bu dönemlerde insanlar arasında huzursuzluğa neden olmuştur. Bu yapılanlara karşı zamanla farklı hareketlilikler oluşmuştur. Ama bunlardan en kuvvetlisi Musaddık'ın başını çektiği Millî Cephe olmuştur. Halkın büyük desteğini alarak Başbakanlık koltuğuna oturan Musaddık İran petrollerini millîleştirerek amacına ulaşmış, kısa bir dönemde olsa Şah ve İngiltere karşısında çok önemli kazanımlar elde etmiştir. Zamanla Millî Cephe içerisindeki anlaşmazlıklar, yapılan toprak reformunun bazı toprak ağalarıyla hükûmet arasında sorun oluşturmaları ve İran'a karşı yapılan şiddetli ambargolar sebebiyle Musaddık, bir süre sonra arkasındaki güçlü desteği giderek kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemlerde çok önemli olan, başını Ayetullah Kaşani'nin çektiği Ulemanın desteğini de kaybeden Musaddık, bu sefer daha yalnız bırakılmıştır. Bütün bu gelişmeler ise 1953 yılında yapılan AJAX Operasyonunun başarılı olmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Musaddık'a karşı olan Şah, İngiltere ve Amerika ile anlaşarak darbenin yapılması için müttefik güçlere destek vermiştir. İçerideki iktidar mücadelesi ve ekonomik huzursuzluk AJAX Operasyonu için CIA ve MI6 gizli servislerine büyük avantaj sağlamıştır. Belli seçkinlerle iletişime geçerek onlara bir sürü vaatler ve para teklif ederek darbeye destek vermeleri istenmiştir. Ordudan atılan subaylar ve bu subayların kurduğu komitenin başındaki isim General Zahidi, Musaddık'ın yerine getirilecek isim olarak belirlenmiştir. CIA'nin Orta Doğu şefliği görevini yürüten Kermit Roosevelt bu görevi üstlenerek İran'a gelmiş ve bir sürü temaslarda bulunarak darbe için zemin hazırlamıştır. Amerika'da yeni seçilen Eisenhower'ın da onay vermesiyle tüm hazırlıklar tamamlanmış ve 19 Ağustos 1953 yılında müttefik güçler tarafından

organize edilen darbe başarılı olmuştur. Böylelikle İran'da Musaddık dönemi sona ermiş, kendisi ise tutuklanmıştır. Darbeden sonra yapılan tüm reformlardan geri adım atılarak her şey eski düzene dönmüştür. İran petrolleri tekrardan yabancı güçlerin eline geçmiş ve 1954 yılında uluslararası petrol şirketiyle anlaşma yapılarak gelirlerin tekrardan bir kısmı yabancı firmalara aktarılmıştır. Sonuç olarak Musaddık olayları İran'ın siyasi tarihinde sadece önemli bir dönüm noktası olarak kalmamış, aynı zamanda uluslararası alanda müdahalelerin ve özellikle Soğuk Savaş dönemi bağlamında nasıl işlediğine dair bir önemli örneklerdendir. Musaddık'ın ülkedeki petrolü millileştirme çabaları, İran'ın sadece ekonomik açıdan mücadelesi değil, aynı zamanda bağımsızlık ve egemenlik mücadelesinin simgesidir. Ancak AJAX Operasyonu'nun başarıya ulaşması İran'da hem iç politika hem de bölgesel güç dengelerinin değişmesine yol açmıştır. Bu darbe İran'ın politik geleceğinde uzun vadeli izler bırakmış ve antiemperyalist duyguların yükselmesine sebep olmuştur. Musaddık'ın devrilmesi sadece İran'daki siyasi yapıyı değil, aynı zamanda Orta Doğu'daki bütün güç ilişkilerini de etkilemiştir ve bizlere uluslararası politikada ilişkilerin nasıl şekillendiğine dair önemli dersler vermektedir.

Yabancı güçler tarafından İran'ın komünist tehlikeye yaklaşması söylemi AJAX Operasyonu'nun bahanesi olmuş ama daha detaylı incelediğimizde asıl sebebin komünist tehdide değil, İran'ın petrollerinin millileştirilmesinde olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Bir diğer yandan Amerika ve İngiltere bundan sonra hep Şah'a destek sağlamış ve bununla Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin darbe sonrası iktidarı daha güçlü bir hâle gelmiştir. Bu 1979 İran İslam Devrimi'ne kadar sürmüştür. Musaddık'ın devrilmesi günümüzde de dünya çapında tartışılan meselelerdendir ve İran'ın siyasi kimliğini anlamak açısından önem taşıyan meselelerden sayılmaktadır.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2001). The 1953 Coup in İran. *Science & Society*, 65(2), 182-215.
- Abrahamian, E. (2008). *Modern İran Tarihi (Çeviren: Dilek Şendil)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aydın, H. (2023). İran'da Başbakan Musaddık Dönemi Politik Gelişmelerinin Türk Basınına Yansımaları (1951-1953). *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*(30), 125-141.
- Ballıkaya, A. (2019). Muhammed Musaddık Döneminde İran'da Petrolün Millileştirilmesi ve 1953 Darbesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bolat, G. (2013). İngiltere'nin İran'daki Petrol Macerası. *History Studies Journal*, 5(2), 57-77.
- Cülük, A. (2018). İran İslam Devrimi ve Ulemanın Zaferi. *Güvenlik Çalışmaları Dergisi*, 20(1), 87-103.
- Edi, A. (2019). İran'da İslam Devrimi Öncesi Siyasi Olaylara Bakış "Ak Devrim ve Lale Meydanı Katliamı. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(66), 731-744.
- Erendor, M. (2018). *İran'da Türk Kimliği*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Erkan, S. (2015). Dramatik Bir Darbe Hikayesi: 1953'de İran'da Musaddık Hükümeti'nin Devrilmesi. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, 6, 158-180.
- Gasiorowski, M. J. (1987). The 1953 Coup D'etat in İran. *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), 261-286.
- Güven, E. (2018). Türk Basınında İran Devrimi: Hürriyet Gazetesi Örneği. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*,(1), 58-73.
- İsraili, O. (2013). The Circuitous Nature of Operation Ajax. *Middle Eastern Studies*, 49(2), 246-262.
- Karaağaç, Y. (2024). Gizli Servislerde Örtülü Operasyon Faaliyetleri. *Academic Review of Humanities and Social Sciences*, 4(1), 79-97.
- Kaya, M. (2017). Muhammed Musaddık'ın İran Petrollerini Millileştirme Çabaları Ve Sonu. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 117(231), 157-166.
- Kaya, M. (2021). Muhammed Rıza Şah Pehlevî Dönemi Ve Modernleşme Hareketleri (1941-1979). *Modern İran Tarihi*, 393-430.

- Kılıç, M. (2013). *Soğuk Savaş'tan Bugüne Darbeler Ve Devrimler* (Cilt 2). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kuduoğlu, A. (2018). İran'da Musaddık Dönemi: 1951-1953 . *İran Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 37-62.
- Mutlu, O. (2009). Uluslararası Hukukta Karışmama İlkesi Bağlamında Ajax Operasyonu. *Uluslararası Akademik Fikir Araştırma Dergisi*, 12(25), 57-69.
- Okyar, O. (2014). *İran ve Demokrasi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Polat, E. (2024). İran'da Muhammed Rıza Şah Karşısı Liberal Muhalefet: Milliyetçi Cephe Hareketi. *İran Çalışmaları Dergisi*, 8(1), 81-107.
- Roosevelt, K. (2007). *Karşı Darbe CIA İran'da*(Çevrimen: Bedirhan Muhib). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Sarıkaya, Y. (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tomak, Ö. (2020). İstihbarat Kurumlarının Askeri Darbelere Etkisi: Ajax Operasyonu Örneği. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 7(4), 2224-2238.
- Yılmaz, T. (2009). *Uluslararası Politikada Orta Doğu*. Ankara: Barış Platin Yayınları.
- Александрович, Н. В. (2011). Особенности Исторического Развития Ирана. *Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина*.

Olur İlçesi (Erzurum) Çoban Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme

Tansu KORKU*

Öz: İnsanlık, fizyolojik ihtiyaçları ve sürdürülebilir yaşam şartlarına kavuşmak için çeşitli mesleklere yönelmiştir. Seçilen meslekler, kendi çalışma alanları etrafında çeşitli ritüelleri, gelenekleri geliştirebilen bir kültür sahası oluşturmuştur. Bu kültür sahası da halkbiliminin kadrolarından biri olan “meslek folkloru” başlığı altında incelenmiştir. Bu çalışmada, Erzurum ili Olur ilçesindeki çobanlık mesleğine ait halk bilgisi ve çobanlığın hem geçmiş hem de günümüzdeki zemini incelenmiştir. Çalışma sahası olarak bu mesleğin canlı bir şekilde icra edildiği ve hayvancılığın önemli geçim kaynaklarından biri olduğu Olur ilçesi seçilmiştir. Olur ilçesi, Erzurum iline bağlı bir yerleşim yeridir. İlçede, genellikle tarım kollarına bağlı alanlarla geçim sağlanmaktadır. İlçede bir tarım kolu olan hayvancılık, başta büyükbaş hayvan yetiştiriciliği olmak üzere gerçekleştirilmektedir. Küçükbaş hayvancılığa yönelim ise son yıllarda hız kazanmıştır. Bu yönelimin sebebi, 2020 Eylül ayında İl Tarım ve Orman Müdürlüğü ve T.C. Ziraat Bankası desteği ile hayata geçirilen “Köyümde Yaşamak İçin Bir Sürü Nedenim Var” projesidir. Çobanlık, küçükbaş ve büyükbaş hayvancılığın temel gereksinimlerinden birisidir. İlçede hayvancılık, yerli ve yabancı çobanlarla sürdürülmektedir. Araştırmanın amacı, Olur ilçesinde icra edilen çobanlık mesleği etrafında gelişen kültürü araştırmaktır. Araştırma, Olur ilçesinde icra edilen çoban kültürüyle ve Olur ilçesinde çobanlığın günümüz şartlarındaki devamlılığıyla sınırlandırılmış, başka herhangi bir bölgenin çoban kültürü kapsama alınmamıştır. Bu çerçevede kapsama alınan konu, Olur ilçesinde çobanlık kültürüdür. Araştırmada, nitel araştırma yöntemi olan yarı yapılandırılmış görüşme yöntemi kullanılmıştır. Yaptığımız bu çalışma ile Olur ilçesi (Erzurum) çoban folkloruna ait unsurlar ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Halkbilimi, çoban kültürü, Afgan çobanlar, Erzurum, Olur ilçesi

An Evaluation on the Shepherd Folklore of Olur District (Erzurum)

Abstract: Humanity has turned to various professions in order to achieve its physiological needs and sustainable living conditions. The selected professions have created a cultural field that can develop various rituals and traditions around their fields of study. This cultural field has also been studied under the title of “occupational folklore”, which is one of the cadres of folklore. In this study, the folk knowledge of the shepherding profession in Olur district of Erzurum province and the background of shepherding both past and present have been examined. Olur district, where this profession is performed in a lively manner and animal husbandry is one of the important sources of livelihood, has been chosen as the field of study. Olur district is a settlement in the province of Erzurum. In the district, livelihood is provided with fields, which are usually connected to agricultural branches. Animal husbandry, which is an agricultural branch, is carried out in the district, mainly cattle breeding. The orientation towards small animal husbandry has gained momentum in recent years. The reason for this orientation is; In September 2020, the Provincial Directorate of Agriculture and Forestry and T.C. It is the “I Have Many Reasons to Live in My Village” project, which was implemented with the support of Ziraat Bank. Herding is one of the basic

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, E-posta: Tansukorku12@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0007-2722-5719>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 17-02-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 28-06-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: 10.59305/ijvuts.1641407

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Tansu, K. (2025). Olur İlçesi (Erzurum) Çoban Folkloru Üzerine Bir Değerlendirme, Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 241-273. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1641407>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

requirements of sheep and cattle husbandry. Animal husbandry in the district is carried on with local and foreign shepherds. The aim of the research is to investigate the culture developing around the shepherding profession performed in Olur district. The research was limited to the shepherd culture performed in Olur district and the continuity of shepherding in Olur district in today's conditions, and the shepherd culture of any other region was not covered. The subject covered within this framework is the shepherding culture in Olur district. The study is limited to the district of Olur. In the research, the semi-structured interview method, which is a qualitative research method, was used. With this study, the elements belonging to the shepherd folklore of the Olur district (Erzurum) have been revealed.

Keywords: Folklore, shepherd culture, Afghan shepherds, Erzurum, Olur district

Giriş

Çobanlık, geçmişten günümüze kültürel değerleriyle aktararak yaşatılan bir meslektir. TDK, çobanı “Koyun ve keçi sürülerini otlatan kimse” (URL-1) şeklinde tanımlamaktadır. Çağbayır, *Ötüken Sözlük*’te “Koyun, keçi ve sığır gibi hayvanları güden ve otlatan kimse” (Çağbayır, 2007, s. 1019) şeklinde çobanı tanımlamaktadır. Çoban, “sığirtmaç” şeklinde de isimlendirilmektedir. Kunos, “sığirtmaç” terimine karşılık “öküz ve inek çobanı” (Kunos, 1978, s. 136) şeklinde bir tanımlama yapmıştır. Çoban, genellikle “küçükbaş veya büyükbaş hayvanları otlatan kimse” olarak da ifade edilir. Çobanlık, Türk kültüründe köklü bir geçmişe sahip mesleklerden biridir. Çobanlık, hayvancılık temelinde gelişen bir icraat alanıdır. Ögel, hayvancılık ve çobanlığa şöyle değinmiştir:

Hayvancılık, Orta Asya Türk ekonomisinin temelini teşkil ediyordu. Anadolu'yu fetheden Türklerde de durum aynı idi. Orta Asyalıların ellerinde sayıları yüzbinleri tutan ve hatta Çin tarihlerinin dediklerine bakılırsa milyonları aşan hayvanları vardı... Hayvancı Türklerin günlük, başlıca iki önemli meşgaleleri vardı; Hayvan yetiştirme ve avcılık. Hayvanları gözlemek, üretmek ve korumak, onların elbette ki en önemli işleri idi. Eski Orta Asya'da atsız bir çoban düşünmek de imkânsız idi (Ögel, 1971a, s. 15, 17).

Yine Ögel, Avarlar ve Uygurlarda çobanlık konusu hakkında şu bilgileri vermiştir:

İslavlar, Avarların çobanları idiler. İslavların hayvanlarını otlatan Avarlar, onları sanki bir memuriyete tayin etmiş gibi kabul ederlerdi. Bu sebeple İslav dillerindeki Zupan, yani "çoban" sözü, büyük bir memuriyet unvanı hâlinde zamanımıza kadar gelmiştir... Kültürlü ve bilgili Uygur beyleri, kendilerine verilen bölgenin özelliklerine de bakarak yatırım yapmış ve üretim faaliyetlerine girmişlerdi. Mesela hayvan yetiştirmesini iyi bilen beyler, kendi bölgelerinin otlak ve havasına göre yeni baştan at, sığır ve deve sürüleri üretmiş ve yerli halka da bu sürülerin çobanlıklarını yaptırmışlardı (Ögel, 1971b, s. 75, 91).

Çobanlık, köklü bir gelir kapısı olmakla birlikte anlatılarda kendine münhasır bir yer edinmiştir.

Bu durumu Bayat, aşağıdaki sözlerle açıklamıştır:

Çoban, Türk kültüründe sadece koyun veya at besleyen kişi olmayıp aynı zamanda astral mitlerin de merkezî figürüdür. O sadece astral mitlerin, ecdat kültürünün değil, aynı zamanda folklorik metinlerimizin de kahramanıdır. Çobanlık en eski inanç öbeğinden astral külte, oradan da hami ruha, yatırları ziyaret edilen evliyaya kadar, hatta folklor metinlerinde verdiği söze emel etmeyen ve taş kesilen olumsuz tipe kadar uzun bir yoldan geçmiştir (Bayat, 2011, s. 168).

Gökyay, Türk kültürünü tanıma açısından önemli olan Dede Korkut hikâyelerindeki çoban motifiyle ilgili şu bilgileri vermiştir:

Dede Korkut kitabındaki çobanlardan Karacuk Çoban'ın, Salur Kazan'ın evinin yağmalanması hikâyesinde büyük yeri vardır. Dede Korkut öykülerinde onun dışında, gördükleri iş bakımından adlarını bildiğimiz iki çoban daha var. Bunlardan biri Kazılık Koca oğlu Yegenek hikâyesinde babasını kurtarmaya giden Yegenek'in yanına koşulan Oğuz beylerinden olan Soğan Sarı Çoban'dır.

Öteki de Tepegöz hikâyesinde geçen Konur Koca Sarı Çoban'dır; ki bu çobanın peri kızıyla birleşmesinden Tepegöz doğar (Gökyay, 2006, s. 1053).

Çobanlık, Dede Korkut hikâyelerinde de değinildiği üzere, kökleri Orta Asya'ya dayanan bir meslektir. Çobanlık mesleği sadece bir gelir kapısı değildir, aynı zamanda kültürel bir zenginliği de içinde taşımaktadır. Çobanlık, günümüzde hem sosyoekonomik hem de sosyokültürel açıdan varlığını korumaktadır. Dolayısıyla çobanlık mesleği, günümüze de hitap eden bir meslektir. Bu itibarla, çobanlığın günümüzdeki kültürel durumunu incelemek önem taşımaktadır. Çalışmada çobanlık mesleğini folklor açısından incelemek amacıyla Erzurum iline bağlı Olur ilçesi örnek olarak seçilmiştir.

Olur'un tarihçesi hakkında en eski kaynak, Xenophon'un "Anabasis" isimli eseridir (Koday, 1995, s. 40). "Xenophon'un seferi sırasında uğramış olduğu bu bölge, İskitlerin kollarından Taoların (Ermenice Taik) iskân yeri anlamında 'Taocher' olarak isimlendirilmiştir. Bu da zamanla Tavusker'e dönüşmüştür" (Gündoğdu, 1991, s. 85). Kâtip Çelebi, Çıldır eyaletinin sancakları arasında "Tavusker" (Olur) (1732, s. 406) bölgesini ismen geçirmiştir. Bugün, Olur ilçesine bağlı olan Tavusker (Çataksu Mahallesi), Osmanlı döneminde Çıldır eyaletine bağlı bir sancaktır. Osmanlı-Rus savaşına kadar da Osmanlı topraklarında yer almıştır. Olur, 28 Mart 1918'de düşman işgalinden kurtulmuştur. 1958 yılına kadar Oltu ilçesine bağlı bir bucak olan Olur, bu yıldan itibaren Erzurum'a bağlı bir ilçe olmuştur (Karaca vd., 2018, s. 7).

Olur ilçesi, coğrafi olarak Doğu Anadolu bölgesinin kuzey doğusunda olup rakımı ise 1327 metredir. Erzurum il merkezine 160 km. mesafede, yüzölçümü 820 km² olup ilçeye bağlı bucak merkezi yoktur (URL-2). Olur ilçesinin kuzeyde Ardanuç, doğusunda Göle, güneydoğusunda Şenkaya, güneyinde Oltu, batısında ise Yusufeli ilçeleri yer almaktadır (Külekçi vd., 2020, s. 295). İlçede Doğu Karadeniz iklimi hâkimdir (Himoğlu, 2015, s. 959). Yörenin coğrafi olarak elverişli şartları, tarım ve hayvancılık yapmaya uygundur. İlçede, tarım ve hayvancılık önemli bir geçim kaynağıdır. Aynı zamanda Olur'un diğer yörelerle sınırlarının bulunması kültürel etkileşim içinde olmasına zemin hazırlamaktadır. Bu durum, Olur ilçesinin kültürel açıdan zengin bir ilçe olmasına katkı sağlamaktadır. Bu bakımdan ilçe, araştırma alanı olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Olur ilçesinde çoban folklorunu inceleyen bir araştırma bulunmamaktadır. Dolayısıyla, çoban folklorunu incelemek amacıyla gerçekleştirilecek çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Bu çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği nitel alan araştırması yöntemi kullanılmıştır.

Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği, yapılandırılmış görüşme tekniğinden biraz daha esnektir. Bu teknikte, araştırmacı önceden sormayı planladığı soruları içeren görüşme protokolünü hazırlar. Buna

karşın araştırmacı görüşmenin akışına bağlı olarak değişik yan ya da alt sorularla görüşmenin akışını etkileyebilir ve kişinin yanıtlarını açmasını ve ayrıntılandırmasını sağlayabilir. Eğer kişi görüşme esnasında belli soruların yanıtlarını başka soruların içerisinde yanıtlamış ise araştırmacı bu soruları sormayabilir. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniği sahip olduğu belirli düzeyde standartlık ve aynı zamanda esneklik nedeniyle (Türnüklü, 2000, s. 547)

Bu çalışma, Erzurum ili Olur ilçesindeki çobanlarla gerçekleştirilmiştir. Etik kurallar çerçevesinde görüşme tamamlanmıştır. 12.06.2024 ve 08.09.2024 tarihleri arasında alana çıkmıştır. Alanda 18 çobanla görüşme yapılmıştır.

Bulgular

1. Olur İlçesinde Çobanlık Mesleğinin İcrası

Erzurum'un Karadeniz bölgesinde bulunan Olur'un topraklarının küçük bir bölümü Doğu Anadolu bölgesi, diğer bölümü Karadeniz bölgesi sınırları içerisinde yer almaktadır (Polat Üzümcü vd., 2017, s. 45). Doğu Karadeniz bölgesinde temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılıktır (Keleş, 2024, s. 543). Geçimini hayvancılığa dayamış toplulukların istek ve beklentilerine uygun olarak kişilerin hayatı boyunca edindikleri bilgi ve becerilerin birçoğu, çoban ve çobanlık çevresinde kümelenmektedir (Çoban, 2015, s. 10). Bu durum, Olur ilçesinde de karşımıza çıkmaktadır. İlçenin temel geçim kaynaklarının arasında tarım kolları bulunmaktadır. Bir tarım kolu olan hayvancılığa bağlı çobanlık mesleği de varlığını sürdürmektedir. İlçede, büyükbaş hayvancılığın yanı sıra küçükbaş hayvancılık da son yıllarda etkin olarak yapılmaya başlanmıştır. Küçükbaş hayvancılığın öne çıkması ise 2020 Eylül ayında İl Tarım ve Orman Müdürlüğü ve T.C. Ziraat Bankası desteği ile hayata geçirilen "Köyümde Yaşamak İçin Bir Sürü Nedenim Var" projesidir. İlçede aktif olarak küçükbaş ve büyükbaş hayvancılık yapılmaktadır. Olur ilçesinde hayvancılığa bağlı olarak sürdürülen çobanlığın icrası ise şu şekildedir:

Dajo: Olur ilçesinde çobanlık, aşamalı şekillerde yapılmaktadır. Çobanlık yapması veya işi öğrenmesi beklenen adaya "Dajo" denmektedir.

Çobanlık mesleğini öğrenen ve çobana yardımcı olan kişiye denir. Dajo, köyün ortak malında yardımcı olarak daha çok görev alır. Dajo, yaşça küçük ve mesleği öğrenme döneminde olduğundan dolayı düşük bir ücretle çalışır. Dajonun ahlaklı olması, söz dinlemesi gerekir. Mizaç olarak daha sakin ve itaatkâr kişilerden seçilirler. Dajo; çadır kurar, su getirir, köpek yallarını verir. Bağlanacak köpek varsa sürünün yanında bağlar. O da yavaş yavaş o hayata alışır. Ben doğdum doğal hayvanımız vardı. Babamın da herhangi bir işi yoktu, 4-5 yaşında başladım. Dajoluk yaparak babamın yanında başladım. Diğer köylerin çobanlarını geniş meralarda görürdüm. Neler yaptıklarını anlatırlardı. Dayanışma olurdu. Dayanışma olmazsa zaten olmaz (KK.18).

Durumuna göre çobanlık da değişir. Çekirdekten yetişir, "Dajo" olur. Büyük sürülere zamanla bakar, kendi sürüsünü oluşturur ve hayvanlarına ahırda bakar. Zamanla kasaplığını yapar ama sıfırdan zengin olmaz; bunların hepsi, zamanla ve emekle olan bir şeydir. Elimize çubuk alabildiğimiz dönemde bu işe başlıyoruz. Bir görev gibidir. Koyunun, dananın önünde duruyorsun ve öğreniyorsun.

Hem bir görev hem de aile geleneğidir. En çok küçüklükten gidilmeye başlar. Dajonun yanında rehberi var, mesleği de öyle öğreniyor. Ben de en çok dedemle giderdim. Kuzu ve tokluyla ilk başta gittim. Küçükbaşa küçükken daha çok bakardık. Büyükbaş açısından dajoya güvenilmezdi. Dajoluğu, sohbetten, muhabbetten, hayvanın hastalanmasından öğreniyorsun. Mesela amcamın oğlu bana ıslık çalmasını öğretti (KK.8).

Yedek çoban veya küçük çobandır. Arkada kalan sürüyü toplar (KK.2).

Olur ilçesinde çobanlık mesleğine küçük yaşlarda başlandığı görülmektedir. Dajonun gelişiminde rehber çobanlar, yaptığı gözlemler ve edindiği bilgiler yol göstericidir. Bir bakıma usta-çırak ilişkisi görülmektedir.

Eke/İyi Çoban: “Eke” veya “İyi çoban” olarak nitelendirilen çobanlar, dajoyu eğiten ve yol gösteren, çobanlık bilgisini geliştirmiş kişilerdir.

Sohbet ortamlarında veya düğün gibi alanlarda iyi çobanın adı geçer, sürüyü iyi otlattığına dair konuşulur. Çoban, mesleği öğretmek için dajoyu yanında götürür. Eke çoban, dajoyu yanında eğitir ve kendi işini yürütür. Ben de bildiklerimi kendi oğluma ve Afganlı çobanlara öğrettim (KK.18).

Baş çobandır. “Eke adam” diye seslenilir. Usta adam, ekdir (KK.2).

Eke veya iyi çoban, toplum içerisinde çobanlığıyla öne çıkmaktadır. Eke’nin dajoyu eğiten ve rehberlik eden bir kişilik olması, kendi alanında ustalaştığını da göstermektedir.

1.1. Çobanlık Mesleğinde Aranan Nitelikler ve Çobanın Görevleri

Her mesleki alanda mesleği icra edecek olan adayda aranan çeşitli nitelikler ve yerine getirmesi gereken görevler bulunmaktadır. Çobanlık mesleğinde de bu durum geçerlidir. Olur ilçesinde bir çobanda aranan nitelikler ve yerine getirmesi beklenen görevler şu şekilde ifade edilmektedir:

Çobanlık vasfı taşıması lazım (KK.7). Çoban, önce güttüğü sürüden mesuldür; ölüm, yeme içme, doyma, yitme, doğum, sağlık her şeyinden mesuldür. Sürüde bir hayvandan yana gelecek her şeyden mesuldür. Bunun dışında sorumluluk sahibi olması lazım (KK.18). “Ben, bir çobanım ve sen bir ağasın. O mal artık benimdir” diyebilmen lazım. Hangisi sakattır, hangisi malın peşine gelemiyor bilmen lazım. Suyunu, otunu güzel vermen lazım (KK.17). Çobanın önce sürüyü takip edebilmesi lazım. Hangi vakitte su içeceğini bilmesi lazım. Doyduğunu anlaması lazım. Hangi otlağı tutuyorsa o otlakta otlatması lazım (KK.2). Eğitilmiş olması lazım. Kendini kanıtlaması lazım. Kaç sürü veya kaç hayvan otlattığını bilmemiz lazım. Herkes sürü otlatamaz. Yalan söylememesi, dürüst olması gerekir. Dinî şeyleri bilmesi gerek, hayvan kesimi bilmek gerek. Besmele çekmeyi bilmesi gerek. Gürcü çobanlar, dinî yönden makbul görülmez. Afganlar, dinî yönden makbuldür. Temiz olması gerek, hayvanın peşine gezerken temiz olması gerekir. Genç bir bireydir, banyosunu yapması gerek. Kötü vaka başına geldiğinde abdestli olması lazım. Çobanın abdestli olması lazım çünkü hayvanı kesse ertesi gün hayvanı murdar sayarız. Sürüsünü iyi otlatmak, zarar vermemek görevleri arasındadır. Kızdığı zaman merhametli olması gerek. Güvenimizi sağlamak için yabancı uyrukluya denemek gerek ama yerli çobansa, yakınsa, köydense biri senden görür seneye tutmak ister. Gözlem yoluyla öğreniriz (KK.8).

Olur ilçesinde çobanın dinî ve mesleki alan bilgisinin olması beklenmektedir. Çobanın çeşitli dinî sorumlulukları yerine getirmesi gerekmektedir. Ayrıca çobanın sorumluluk

sahibi, merhametli ve sürüye karşı özenli davranması da gerekmektedir. Çobanın görevleri ile çobanda aranan nitelikler birbiriyle bağıntılıdır.

Şimdiki çobanlık artık modernleşti. Çobanlık görevlerinde bir değişiklik olmuyor ama çoban sabah koyunun karnını doyurmak zorundadır. Koyunu doyurmazsa eğer koyunlar gece arkacı¹ yıkarak otlamaya gider. Hayvan aç susuz kalırsa çobanı da yatırmaz (KK.1).

Çobanlığın modernleştiğini yani güncele uyum sağladığı görülmektedir. Her ne kadar modernlik mesleğin akışında etkili olsa da görev ve sorumlulukları etkilemediği anlaşılmaktadır.

1.1. Otlatma ve Sağım

1.1.1. Otlatma

Otlatma, ilkbahar ile sonbahar arasında gerçekleştirilmektedir. Yaylıma çıkartılan sürü için verimli otlak ve otlatma gerekmektedir. Olur ilçesinde, otlatma için otlığın verimli olduğu araziler seçilmektedir.

Hayvanın iyi otlatılması lazım. Hayvan aç kalınca arkacı yıkarak çıkar (KK.1, KK.18). Sabahleyin koyunun başına güneş değmeyecek. Değerse korneş olur ve aç kalır. Bunun için sabah güneşinin vurmayacağı yerlerde otlatılması gerekir. Eğer alt bölgeden yukarıya doğru otlatılıyorsa yan yan otlatılmalıdır. Sebebi, hayvan gebeyse kuzu düşüklüğüne neden olur. Akşam gelirken ağır otlaması için yeniş² aşağı dik bırakılır. Gebe pozisyonunda olan hayvanı aşırı yormamak için yakın mesafelerde ağır otlatılır (KK.2). Günümüzde, etkili otlatma için meralarda daha uzun süre kalınıyor (KK.1).

Otlak alanları, hayvanın beslenmesi açısından önemlidir. Çoban, otlak alanları hayvanın beslenmesine göre seçmektedir. Olur ilçesinde, mera-otlak alanlarının tasnif ve tanımı şöyledir:

Kara Otlak: *Korunga tarzı yabani çiçekli otlardır. Bu otlakla otlatılması iyidir. Kara otlakla yayılan hayvanın sütü bol ve verimlidir. Genel olarak dağların kuzeyinde bulunur (KK.2, KK.3).*

Palağ Otlığı: *Dağların güneyinde sarı olur. Haziran gibi yeşildir, sonbaharda sarıdır. Püsküllüdür, boy olarak yüksek bir ottur. Çiftçiler için verimsiz bir otlaktır (KK.2).*

Olur ilçesinde otlak alanlar verimliliğine göre tasnif edilmektedir.

1.1.2. Sağım

Olur ilçesinde sağım işlemi sadece büyükbaş hayvanlarda gerçekleştirilmektedir. Sağım zamanları ve şekli ise şöyledir:

¹ Olur ilçesinde, açık alanda bulunan hayvanların yatırıldığı alanlara denmektedir.

² Yeniş, “iniş” anlamında kullanılmıştır.

Büyükbaşlar sabah ve akşam sağılır. Olur ilçesi Merkez Yeşilbağlar Mahallesi'nde, kuşluk zamanında sağım hâlâ devam ediyor. Yayılda, saat 5'te otlatıp geri getirilir ve sağılırdı. Kışın, herkes kendi eliyle sağım yapar. Sağım, kış aylarında genellikle terk edilir, hayvanlar gebe olduğu için kışın sağım gebe olmazsa sağılır. Mayıs aylarında süt sağımı da tekrardan başlamaktadır (KK.8).

Olur ilçesinde küçükbaş sağım durumu ise şu şekildedir:

Küçükbaş, Olur'da hiçbir yerde sağılmıyor. Çünkü sağacak kimse yok. Eskiden sağım yerleri olurdu. Köy çobanı, sürüyü yaylanın yakın bir yerine getirirdi. Kuşluk zamanında (sabah 9-10 arası) erkenden yaylıma çıkartılırdı ve kuşlukta sağılırdı (KK.8).

1.2. Koç Katımı

Koçları sürüye katmaya “koç katımı” veya “koç salımı” denir (Çoban, 2015, s.196). Koç katımı zamanı bölgelere göre değişmektedir. Bu tarih Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde 15-30 Ekim tarihleri arasındadır (Kırmızı, 2016, s. 92). Katım tarihinden bir buçuk, iki ay önce koçlar sağmal sürüsünden ayrılır. Hemen her yerde, düzenlenen törenler, koç katımının ilk gününe bir bayram havası verir. O gün, davul zurnalarla köy halkı köy meydanında ya da harman yerinde toplanır. Çobanlar süslenmiş, kınalanmış koçları dişi koyunlara salarlar (Boratav, 1984, s. 212). Olur ilçesinde de koç katımı etkinliği sürdürülmektedir. İlçede koç katımı etkinliği şu şekildedir:

Koç katımı zamanımız Eylül'ün 15'idir. Güzelce bir yemek yaparız. Koyun sahipleri, eş dost, komşularımız gelir, birikir. Güzelcemen yer içeriz. Sürünün iğnesini, ilacını veriz. Onlara güzel bir bakım yaparız. Koçlarımızı süsleriz. Koçların boynuzlarına elma takarız, armut takarız, vala³ bağlarız. Koçlara katarken oğlan çocuğu bindiririz. Biz orada eğlenirken koçu götüren adam, iki rekât da namaz kılar. Koç, kendi sırtından düşürmeyene kadar çocuk da inmez. Koç, sürüye tamamen katılınca bazen çocuk iniyor. Sürünün içine girene kadar binmesi lazım. Yirmi beş koyuna bir koç denk gelecek şekilde katılabilir. İki yüz koyuna ortalama on tane koç da katıyoruz (KK.15).

İnanç ve gelenek kısmı bulunur. İnanç kısmında, koç katılırken dişi olsun diye kız çocuğu koça bindirilir. Ailedeki kız çocuğu bindirilmezdi. Koça bindirilen kız çocuğu da vardı. Güzel, zeki, eli uğurlu gelmesi lazım. Biz, Sade ablayı bindirirdik. Komşumuzun çocuğunu bindirirdik. Kendi kızımız yoktu. Eli uğurlu, güzel ve zekiydi. Koyunların koça karıştığı ilk safhada kız bindirilirdi. İkinci safhada da oğlanlar koşardı ve koç karışana kadar koça binmesi gerekirdi. Koçlara hediye bağlanırdı, boynuzuna elma takılırdı. Bir hediye, para da olabilir. Çocuk, peşinde koşturulur, kim hediye kaparsa o kazanırdı. Koçun üstüne de binip hediyesini alırdı. Hayvanların gücünü, atikliği temsil ederdi. Hâlâ devam eder, koça birisini bindiririz. Sevdiğimiz çocukları bindiririz. Hatta isimlerini danalara veriz (KK.8).

Olur ilçesinde gerçekleştirilen koç katımında, hayvan sağlığı ve bakımı dikkat çekmektedir. Koçlar, kutlamalarda kullanılan vala ve çeşitli bereket sembolleri ile süslenmektedir. Koç katımının inanç kısmında ise kız ve erkek çocuklarının uğuruna inanılmaktadır. Koç katımı, sadece koyunun koça gelmesi değil, aynı zamanda sosyal bağlantı kurma ve kültürel bir etkinlik yaratma açısından önemlidir.

1.3. Saya Gezme

Yerine göre saya, koyun-yüzü, davar-yüzü deyimleriyle gösterilen bu bayram koç-katımından yüz gün sonra kutlanır. Koyunların gebelik süresi 150 gündür. Koç-katımından yüz gün sonra,

³ Hobigram halay mendiline denmektedir. Bu mendil türü, kutlamalar esnasında giyim kuşam ve süslemeler için kullanılmaktadır.

anasının karnında kuzunun canlandığına, tüylerinin çıkmaya başladığına inanılır (Boratav, 1984, s. 213).

Saya gezme günü, koç katımının yüzüncü gününde bir yemek verilirdi. Evde, ev halkına özel bir yemek yapılırdı. En çok sobada poğaça, pilakiler de pişirilirdi. Kaymaklı şeklinde yapılırdı. Ortası açılan pağaç⁴ yapılırdı (KK.8).

Olur ilçesinde, saya gezme olarak bilinen etkinlik geçmişe nazaran yaygınlığını kaybetmiştir.

1.4. Sürünün Yaylımında Eşek, Köpek ve At

Eşek, at ve köpek; çobanın güvenlik, ulaşım ve eşya taşıma ihtiyacına yardım eden canlılardır. Eşek, çobanın bineği veya eşyalarını taşımasına yardımcı bir canlıdır. Olur ilçesinde, eşeğin yardımcı bir hayvan olarak kullanımı ise şu şekildedir:

Eşek, sürüyle beraber gezer (KK.1). Eşeklere yük yüklenir (KK.18). Çoban, eşeğe; çulunu, kırkını, aşını, ekmeğini, yağmurluğunu koyuyor (KK.10). Çuvalla veya hazır satılan heybeyle eşeğinin üstünde her şeyini götürebiliyor (KK.8).

At, çobanın yardımcı hayvanlarından birisidir. Gerek binek gerekse eşya taşımak için kullanılmaktadır. Olur ilçesinde hâlâ at kullanımı devam etmektedir. Olur ilçesinde çobanlar tarafından tercih edilen at ırkları ve kullanım alanları şu şekildedir:

At da eşek gibi sürüyle beraber gezer (KK.1). Çoban, çok yorulduğunda ata biner (KK.18). At, daha çok binek olarak kullanılmaktadır. Atlar; “doru at”, “kır” ve “kırat”tır. Atlar üzerine türkü de vardır “Kaldır kırat, ayağını nalliyem / Nalliyem de nazlı yara yolliyam” şeklindedir (KK.8).

Şekil-1: At ve çoban

⁴ Fırında veya közde hamuru muhafaza edilerek pişirilen bir ekmek türüdür. Pağaç piştikten sonra üst katmanı kesilip doğranmaktadır. Pağacın içerisine tereyağı, yoğurt sarımsak ikilisi veya pekmez konularak tüketilmektedir.

Köpek, çobanın yardımcısı ve koruyucusu olan bir canlıdır. Çoban, yaylımda veya gece konakladığı alanda güvenlik ihtiyacını karşılama amacıyla yanında köpek bulundurmaktadır.

Köpekler, çobanın eli ayağıdır. En az 2-3 tane köpek oluyor. Sürü meraya gitmeden önce köpekler etrafı kolaçan eder. Köpekler, kurdu kaçırıp gönderir. Köpek durduğu yerden uluduğunda uluşma deriz. “Uuu uuu” şeklinde tehlikeyi haber verir. Kurt veya başka canlı üzerine yürürse havlar, tehlikenin kokusunu alırsa ulur (KK.18).

Köpeklerin ev ve sürü güvenliğini sağlayabilmesi için sadece sahipleri elinden ekmek yemesi gereklidir (Akin, 2018, s. 184).

Çoban, köpeklerine çok güzel bir şekilde bakar. Çoban, öğle vakti kendi ekmeğini yerken köpeğine de 2 tane ekmek verir. Yalnızca ekmekle olmaz. Günde sabah ve akşam olmak üzere iki öğün düzenli bir şekilde taze yal verilir. Ateşte su kaynatılır. Kaynar suya bir kg oranında un karıştırılır. Ateşte iyice kaynatılır. Yal şeklini alır. Bu yala herhangi bir yağ da karıştırılır. Tamamen kaynadıktan sonra ateşten indirilir ve ayrı bir yalak kabında köpeğe verilir. Haftada bir veya iki sefer kemik de verilir. Sürüde telef olan yani ölen hayvanların eti verilir. Çoban köpekleri, sürü ile gezdikleri için dışarıda telef olan hayvanların etlerini de yerler. Tavşan, güvercin, yaban domuzu veya keklik gibi hayvanları avlayıp yerler. İlkbaharda keklik yumurtalarını da yerler. Yazın genelde leş tüketirler. Hastalıktan veya başka sebepten ölen hayvanların etlerini de yerler (K.18).

Olur ilçesinde sürü köpekleri, çobanlar tarafından düzenli bir şekilde beslenmektedir. Köpekler, sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa yal ile beslenmektedir. Çoban, köpeğe yal dışında kemik ve et ile de beslenme takviyesi yapmaktadır. Köpek, kendi beslenme ihtiyacına karşın avlanmayı da sürdürmektedir. Çoban, köpeğini ekmek, kemik ve yal gibi gıdalarla besleyerek aralarındaki sadakat bağını da kuvvetlendirmektedir.

Olur ilçesinde çobanın yardımcısı olan köpeklerin cinsleri ise şu şekildedir:

Çoban köpeği veya karışık ırklardan köpekler oluyor (KK.1). Çoban köpeği, hakikatli bir köpektir. Canavar gelmesin diye sürüyü korurdu (KK.17). Köpek, güvenlik için kullanıyor. Kangal kırması köpekler genelde bu yörede kullanılıyor (KK.10). Çoban köpekleri kullanılmaktadır. Önceden daha farklı köpekler vardı ama şimdi, “Anadolu kangalı” kullanılmaktadır. “Rus kılıcı”, “Alabay” en çok tercih edilen köpeklerdir. Küçükbaş hayvancılık yapanlar, en az 4-5 tane, en fazla 10 tane köpeğe bakmaya çalışır. Koyun sürülerinde, büyükbaşa göre daha çok ihtiyaç duyulur. Kurt saldırısı daha çoktur. Köpeklerin kurtları boğmasıyla ilgili yaşananlar zamanla hikâyeleştirilir. Ta 50 yıl önceki köpeğin bile hikâyesi anlatılır. Kurdu nereye kadar sürmüş, nerde boğmuş diye. Kimin köpeğiye sahibiyse anlatılır. Onlara “Karabaş”, “Karakuş”, “Alabaş”, “Yeriş⁵”, “Ulaş” gibi isimler verilir. Kara köpeğin hızlı gidenine ve koşanına “Karakuş”; beyaz olanına, “Alabaş” denir (KK.8).

İlçede çoban köpeği olarak kangal türleri, “Rus kılıcı” ve “Alabay” cinsi köpekler tercih edilmektedir. Köpeklerin genellikle kullanım sebebi ise sürü ve çobanın güvenliğidir. Çobanın güvenlik açısından en büyük problemi ise kurttur. Çobanın kendi güvenliği ve sürüdeki sorumluluğu açısından köpeğin önemi büyüktür.

1.5. Çoban ve Kurt

Çoban, kırsal alanlarda sürü ile gezerek mesleğini icra etmektedir. Her meslekte olduğu gibi çobanlığın da icrasında çeşitli zorluklar bulunmaktadır. Bunlardan birisi de yabani hayattan gelen

⁵ Çabuk ulaşmak, yetişmek demektir.

çeşitli tehditlerdir. Çobanın kırsalda karşılaştığı en büyük tehditlerden birisi de kurttur. Olur ilçesinde çobanların gözünden kurt ve kurtla olan ilişkileri ise şu şekildedir:

Kurtlar, ortalama on günde bir her sürüde ne olursa olsun bir iki tane koyun çalar. Çaldığı zaman silah atamıyorsun ya köpeklerin yanında ya da sürünün içinde oluyor veya geldiği zaman gece oluyor. Sürünün içine silah da atamazsın, bir koyun için bir baktın ki on tane koyun vurmuşsun. Bir köpek değil on tane köpeğin de olsa bir kurt sürüden koyun çalmayı kafasına taktıysa mutlaka alır. Kurtlar sürü işi gezer. 3-4 tane kurt gelir, köpekleri peşine takar ve götürür. Sürü boşta kalır, geriye kalan birkaç kurt da sürüye vurur ve bir iki tane kuzuyu alıp giderler. Çünkü sürüyü koruyan köpekler kurtların peşine gitmiştir, kalanlar da sürüye saldırır. Genellikle erkek kurtlar, köpekleri peşine takar, dişiler de sürüyü yağmalar. Kurtlar, köpeksiz sürüden bir taneyle dönmezler ve daha çok yağmalama yaparlar. Kurt geldiğinde çobanın orda olduğunu sezerse bir tane alır gider ama çoban da uyuyorsa köpekler geri dönene kadar hepsini kırar, yağmalar. Kışın kömde⁶, ahırda bile temkinli olmalıyız. Fırsatını bulduğu anda saldırırlar. Özellikle zemheride saldırırlar. Aç kalıyor, saldırıyorlar. Bu dönemde köpeği bile yiyorlar. Genelde kendi aralarında şakalaşırlar, hangisine kan değse onu parçalarlar. “Kurthukta düşeni yerler.” sözü buradan gelir ve hangisi yara alırsa onu yerler. Bunu görmüşüz, şahit olmuşuz yani. Sadece kurt değil, tilki veya çakal da tehlikelidir (KK.1).

Kurt gelmesin diye gece kalkıp bakıyorum. Birden fazla arkadaş çobanlık yapıyorsak sırayla bekleriz. Kurt geldi mi çaldırmayacaksın (KK.15).

Kurda “canavar” deriz. Kurt tehlikesine karşı köpeklerle, ağıl veya zil kullanılarak sürü korunur. Çoğu çobanın kulübesinde silah olur. Silah atılır. “Haylama” dediğimiz seslenme köpeklere yapılır (KK.8).

Kurt çok kurnazdır. Çok yalnız gezmazlar. Dişi olan yalnız gezer. Yalnız gezmeye de yavru büyürse başlar. Dişi kurt çok zordur. Her köpek saldıramaz. Aklına taktığı koyunu alır. Sürüyü ürkütür, yanıltır, çok kurnazdır. Hayvanın boynundan tutar, kendi yanına çeker. Arkadan kuyruğuyla vurur, götürür. Kurt, sürüden bir tane koyun götürür, karnını boşaltır. Öbür kalanı, gövdeyi, ağzına alır götürür. Ağacın veya kayanın altında yer. Diyelim ki Allah korusun, sürünün bir çobanı veya köpeği yok. Sürü bölünmüşse, kayıpsa amacı tek bir koyun değildir. Hepsini son koyun kalana kadar boğar. Bir kere de başımıza geldi, sürüyü bölmüştük. Hepsini kırmıştı. “Kurdun dişi kana değdi mi durmaz.” Bu söz, işte, bu olaylar için söylenmektedir (KK.18).

Çoban-kurt ilişkisi, kendine anlatılarda da yer bulan önemli bir konudur. Kurt, sürü ve çobanın güvenliği açısından tehdit oluşturan bir canlı olarak görülmektedir. Çobanın güvenlik ihtiyacı ve sorumlulukları sebebiyle sürekli tetikte olması gereken bir canlıdır. Olur ilçesi, doğayla iç içe bir şekilde yaşamın idame ettirildiği bir yerleşim yeridir. Kaynak kişilerin de ifadelerine bakılacak olursa ilçede, çoban ve kurt arasındaki ilişki önemli bir yer tutmaktadır. Çobanlar kurtların mizaçlarına, yaşam şekillerine ve hareket tarzlarına aşinadır. Bu sebeple çobanlar, kurtlara karşı nasıl ve ne şekilde önlem alacaklarını da çözmüşlerdir.

1.6. Olur İlçesinde Yerli ve Yabancı Çoban

Olur ilçesinde, çoban arayışı son yıllarda artmıştır. Hayvancılık sektörüyle ilgilenen halkın yerli çoban bulma konusunda zorlanmaları dolayısıyla yabancı uyruklu çobana talep çoğalmıştır. Olur ilçesinde en çok talep gören yabancı uyruklu çobanlar ise Afgan göçmenlerdir.

18’inci yüzyıldan önce Afganistan’a askerî anlamda güçlü olanlar saldırırken 18’inci asırdan sonrasındaysa sanayinin gelişmesiyle beraber teknik anlamda gücünü elinde bulunduran ülkeler, denetim altına almaya çalışmıştır. Yüzyıllar boyu siyasi zemini darbelerle, silahlı grup çatışmalarıyla dolu olan Afganistan’ı ve halkını, müdahale altında tutmaya çalışmalarından dolayı başarılı ve iyi

⁶ Etrafı ve üstü kapalı ahır türüdür. Çoğunlukla kış aylarında kullanılmaktadır.

yönetilme statüsüne erişme imkânına ulaşamamıştır. Siyaset anlayışında çoğunlukla istikrarsız bir çizgide ve gelişmişliğin sergilenemediği bir toplumsal yaşamda hayatın her safhasında insanlar her türlü tehlikeyle, kısıtlamalarla karşı karşıya gelmiştir. (Ertürk, 2022, s. 63). 2001 yılında ABD'nin 11 Eylül Saldırıları'nı gerekçe göstererek Afganistan'ı işgal etmesi, ülkede yıllarca sürecektir bir iç çatışmaya neden olmuştur. Bir yandan Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD); diğer taraftan da Taliban'ın neden olduğu çatışmalar, 2021 yılının ikinci yarısına kadar devam etmiş ve bu zaman diliminde ülke içinde veya dışında olmak üzere milyonlarca Afgan yerinden olmak zorunda kalmıştır. ABD-Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (NATO) ülkeden askeri güçlerini çekmesiyle ilerleyişini hızlandıran Taliban, 2021 senesinin Ağustos ayında ülkenin tamamında kontrolü sağlamıştır. Baskı ve şiddete maruz kalma korkusuyla ülkeden kaçmak isteyenlerin sayısı artmıştır. Dünyanın birçok ülkesine dağılan Afganların tercih ettiği ülkelerden biri de Türkiye olmuştur (Işığışık ve Kariman, 2022, s. 456). Türkiye düzensiz göçmenlerin bir kısmı tarafından transit bir ülke diğer kısmı tarafından ise hedef ülke olarak görülmektedir. Türkiye'ye gelen Afgan düzensiz göçmenler, ilk olarak Türkiye'yi gelişmiş Batı ülkelerine ulaşmak için bir aşama olarak görmüştür. Bunun yanında özellikle son yıllarda Türkiye'ye gelen ve enformel sektörde çeşitli biçimlerde çalışma piyasasına katılan Afgan düzensiz göçmenler, Türkiye'de uzun süre kalmak istemekte ancak yasal olmayan yollarla giriş yapmış olmaları sebebiyle ikamet izni alamadıkları için uluslararası koruma başvurusu yapmaktadırlar (Alakuş ve Uzan, 2020, s. 98).

Olur ilçesinde, çobanlık yapan Afgan göçmenler bulunmaktadır. Afgan göçmenler, genel olarak çobanlık mesleğine yönelmektedir. Olur ilçesinde, çobanlık mesleğini icra eden Afgan göçmenler, Türkiye'ye geliş sebeplerini ve durumlarını şu şekilde ifade etmektedir:

Ülkemize olanlardan, savaşlardan dolayı Türkiye'ye geldim (KK.12).

Afganistan'dan işsizlik dolayısıyla geldim (KK.11).

Ekonomiden dolayı okuyamadım. İran'dan Türkiye'ye geldim. Zordaydık. Ekmek parası için ve güvenlik sorunlarından dolayı Türkiye'ye geldik (KK.13).

Ülkeyi bırakmak zorunda kaldık. Türkiye'ye 2019 yılında geldim. Türkiye'ye ekonomi ve savaş sebebiyle geldim. Burada sadece çobanlık yaptım (KK.16).

Genel olarak geliş sebepleri; ekonomik, güvenlik ve Afganistan'da yaşanan iç karışıklık olarak görünmektedir. Afgan çobanların Türkiye'de yapılabilecek birkaç meslekten biri olarak gördükleri çobanlığın icra edilmesiyle ilgili görüşleri ise şu şekildedir:

Türkiye, başka ülkelere göre bizim için daha rahat. Dilini öğrenmek kolay oluyor. Hazara Türküyüm. İki ülkenin çobanlığı, yeme içmesi arasında fark yok. Tek fark, ekonomik olarak buranın daha iyi olmasıdır. Geleceğim için iyi bir yer. Memnunum buradan (KK.11).

Türkiye, gelişim açısından Afganistan'dan daha iyi duruyor. Çobanlık, Türkiye'de daha rahat çünkü mera farkı oluyor. Afganistan'da daha dağlık, kıraç yerler var. Burası daha yeşil (KK.12).

Afganistan'da koyunlarım vardı, buraya geldiğimde de koyunculuk yapmaya devam ettim. Türkiye'de nakit ücretle ödeme yapılmaktadır. Nakit ücret verildikçe biz de sadık oluyoruz. Ücretimiz verilmezse, oyalarsa sürü sahibi o işten çıkıyoruz. Bize iyi davrananla da yıllarca kalıyoruz. Türkiye'de koyun sayısı fazla ve her gün yabani hayvanlara rastlıyorum. Türkiye'ye çalışmaya geldim ve mecburen çobanlık yapıyorum. Başka mesleğim var ama Türkiye'de kimlik durumumuz geçiciliğinden dolayı bana iş vermezler (KK.13).

Çobanlık, Afgan göçmenler için mecburi yapılabilecek bir meslek alanı olarak görülmektedir. Afgan göçmenlerin Türkiye'de çobanlığa bakış açısı ise genel olarak olumlu görünmektedir.

Afgan çobanların talepleri, barınma ve diğer ihtiyaçlarına dönük hayvan sahiplerinin ve Afgan çobanların ifadeler şöyledir:

Barınması kışın evde, yazın ise yaylada barınakta kalmaktadır. Kışın kaldığı evde; çamaşır makinesi, bulaşık makinesi, banyosu, tuvaleti hepsi var (KK.8).

Yazın çadırda, kışın evde barınıyorlar. Bizimle aynı evde kalıyorlar. Sürünün başına gelen Afgan çoban, köy evinde dış odada kalıyor. Tamamen evin içine girmiyor ama bizimle aynı evde, dış odada kalıyor. Bize gelenlerin aşırı bir talebi de olmadı. Göz görüyor yani, monta veya ayakkabıya ihtiyacı varsa alıyorsun (KK.4).

Farklı ev açıyoruz. Kendi evime sokmuyorum. Onun yeri farklı bizimki farklı. Yemeğini yapıp veriyoruz. Kışın verdiğimiz evde kalıyor (KK.9).

Kaldıkları yer de beton şeklinde bir kulübe tarzında yaptık. Çadırda filan kaldırmıyoruz. Onlar açısından bir mağduriyet göremiyorum (KK.5).

Yemesi, içmesi, giyimi, faturası, ısınması, telefon faturası da bize aittir. Çıplak maaşları 28.000 TL, 30.000 TL veya 35.000 TL'den başlıyor, fakat diğer giderleriyle 45.000 TL'yi buhuyor. Aylık imzaya Erzurum merkeze gittiğinde de harçlığı bize aittir. İmzaya gidiyorlar, biz de böyle günlerde onları idare ediyoruz (KK.3, KK.4, KK.5, KK.6, KK.7, KK.8, KK.9, KK.10).

Yeme içme durumu patronum malzemeyi getiriyor, ben de kendi yeme içmemi kendim yapıyorum (KK.16).

Yeme içme, giyme, fatura ne varsa sürü sahibi karşılıyor. Şu anda yayladayım ama ihtiyaçlarım karşılanıyor. Başkaları daha önce gelip bakmış ve kaçmış. 30.000 TL aylık ücret alıyorum (KK.13).

Özel talep olarak Afganlardan ziyade İranlılar daha talepkâr oluyor. "Canım, bugün sucuk çekti" diyor. Götürmezsen olmuyor, sonuçta adama malını emanet etmişsin. Afganlılarla ilgili tek olumsuz yaşadığım şey, bir sabah uyandım ve kaçmış (KK.9).

Özel başka bir talebi olmadı. Hepsini de rica ile isterdi (KK.10).

Afgan çobanların ihtiyaçları, hayvan sahipleri tarafından karşılanmaktadır. Ülkelerinde yaşanan siyasi kaos ve güvenlik endişesinden ötürü Afgan çobanların Türkiye'yi güvenli bir liman olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Hem Afgan çobanlar hem de sürü sahipleriyle yapılan görüşmelerde sürecin karşılıklı memnuniyetle sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Hayvan sahipleri açısından Afgan çobanların tek olumsuz yönü ise aniden başka şehirlere kaçmalarıdır.

2. Olur İlçesi Çobanlık Halk Bilgisi

Çoban; hemen her toplumun yaşadığı sosyolojik dönemlerde tabiat bilgisini taşıma, yönlendirme, yardımcı olma, koruma gibi özellikleriyle sosyal açıdan kendisine oldukça büyük bir yer edinmiştir. Mitik anlatılardan destanlara, masallardan halk hikâyelerine, efsanelerden modern anlatılara kadar barındırdığı kimi özelliklerle mutlaka bir yaşama alanı bulmuştur. Toplumda çoban, genel olarak hayvan sürülerinin peşinden giden ve onların güvenliğini sağlayarak karınlarını doyurmalarına olanak tanıyan kişi olarak bilinir. Tüm bu görevlerini derin tecrübesi ve birtakım bilgilere hâkim olması sayesinde gerçekleştirir (Bulut, 2014, s. 2).

Bu tecrübe ve bilgiler çobanlık halk bilgisi etrafında toplanmaktadır. Çobanlık mesleğine dair halk bilgisi, icra edilen ortama göre farklılık gösterebilmektedir. Olur ilçesinde de bu durum geçerlidir.

2.1. Çoban Yiyecek ve İçecekleri

Dünyanın her yerinde farklı yemek kültürleri, farklı yemek alışkanlıkları vardır. Her ülkede, her bölgede farklı yemekler farklı malzeme ve yapım teknikleri ile ortaya çıkmıştır. Yemeklerin çeşitlenmesinde ve gelişmesinde coğrafi özelliklerin, geçmişten gelen alışkanlıkların, inançların, örf ve adetlerin etkisi olmuştur (Ulular, 2006, s. 105).

Dolayısıyla gündelik hayat içerisinde salt bir fizyolojik ihtiyacı giderdiği düşünülen yeme içme çok yönlü bir kültürel olaydır (Kırmızı, 2022, s. 607). Meslek gruplarının oluşturduğu halk bilgisinde de bu durum geçerlidir. Olur, Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan, hayvancılığın aktif şekilde sürdürüldüğü bir ilçedir. Olur'da hayvancılığa bağlı bir meslek olarak sürdürülen çobanlık, yemek kültürünü de kendi coğrafyasından beslenerek oluşturmaktadır. Olur ilçesinde, çobanların yiyecek ve içecekleri şu şekildedir:

Cadı Bazlaması: Mısır unuyla yapılan bir hamur işidir.

Kara değirmende⁷ öğütülen mısır unuyla yapılır. Kara ocaklarda⁸ saç üzerinde iki taraflı pişerdi. Annem davarcıga koyardı. Tulum peyniri ve suyla yerdik (KK.3).

Çay: Çobanın soğuk kırsal alanda sıklıkla tercih ettiği içeceklerden birisidir. Üstü kulplu tek çaydanlık kullanılarak “kara demlik” ile çay demlenmektedir.

Çiçekler: Çoban, tabiatın okuyucusudur. Tabiatta bulunan bitkiler gerek şifa gerekse bir yiyecek görevi görür.

Aslında biz dağa çıktık mı koyun da peşimizden gelir. Diyelim ki kaç çeşit çiçek var bu alanda? Atıyorum, yüz çeşit çiçek var. Hepsinden birer ikişer tane koparıp yeriz, ama hayvanın basmadığı yerden alırız. Bu çiçekler ilaçtır. Ben, kendim mide hastalığı geçirdim. O dağlarda, o çiçekleri yedikçe iyileştim. Doktor tedaviyi terk etti. Ben kaç dağa çıktımsa, oralardan yedim. Hepsinden birer ikişer tane yedim. Bazen bir koyundan daha fazla çiçek yiyorum. Sarı çiçek, pembe çiçek, mavi çiçek var. Bir çiçek var, aynı şeker gibidir. Ağza aldığında sanırsın ki bir şeker ağzına atmışsın. Katmer şekli gibidir, ortasını bir bıçakla yontuyorum. Onda bir lezzet var, bir gör! Ondan da çok yedim, “Çamurlu” diyoruz (KK.15).

Ekmek ve Peynir: Çoban, yaylım esnasında evinden veya barınağından kolaylıkla temin ettiği ekmek ve peynir ikilisini tüketmektedir. Ekmek ve peynir; doyurucu, kolay temin edilebilen ve taşımada hafif gıdalardır.

Yiyecek olarak, peynir ve ekmeğimiz vardı. Sabah köyden çıktıysak ana, eş, kız neyse verirdi ya da hayvan sahibi verirdi (KK.17). Eskiden çoban kalkardı, ekmek peynir koyardı. Şimdi ise çoban,

⁷ Su değirmenine “kara değirmen” de denmektedir.

⁸ Yaylada yapılan bir ocak türüdür.

Şekil-2: Ekmek, peynir ve su

kalktığı zaman çayını, şekerini, demliğini ve odununu⁹ alır (KK.1). Genellikle varsa ekmek ve peynir tüketilirdi. Çantamızda peynir olurdu, ekmek olmazdı; ekmek olurdu, peynir olmazdı (KK.3). Ekmek ve peynir alınabilir. Bir çoban aç kaldığında kendi ekmek pişirir. Önceden çoban, ekmek pişirmeyi bilmek zorundaydı. Şimdi ise fırından alır, eve söyler. Ulaşım kolay. Göç öncesi, “ağırlık”¹⁰ denen ihtiyaçlar yaylaya götürülürdü. Tuz, odunu atarlardı. Bir bölgeye gidecekse tuz, un, odununu naklederdi (KK.8).

Kaymaklı: Kaymak, tuz, su ve unun yoğrulmasıyla elde edilen hamur tandıra götürülür. Tandırda bir yüzüne yumurta sürülerek elle tandıra vurulur.

Eskiden kaymaklı yapılırdı, şimdi de poğaça yapıyorlar (KK.8).

Mantar Yemekleri: Kuzugöbeği mantarı, kurt mantarı, çaşur mantarı veya çayır mantarı gibi mantar çeşitlerinden yemekleri yapılmaktadır. Mantarın közlenmesi, kaymakla kavrulması şeklinde tüketilmektedir. Mantardan faydalanırlar (Kuzugöbeği mantarı) (KK.8). Çaşur mantarı dediğimiz bir mantar var. Hayatta yemeyiz, yiyecek varmış. Lezzeti ekşi geldiğinden yemeyiz. Kurt mantarı var; tıpkı kuzu eti gibidir, içi kırmızı ve kahverengi olur. Kurt mantarını yeriz. Şu sıralar (haziran ortası) tam yetişme zamanıdır (KK.15). Sezonunda mantar sote gibi, fırında mantar gibi şeyleri yapar ve yeriz (KK.2).

Pancar Yemekleri: Yayla kısmında önceden otlardan çorba da yapılırdı. Pancarlar vardı. Kurutulurdu. Kışın tüketilirdi (KK.8). “Gözüayaklarında” dediğimiz pancara benzeyen bir bitki var, evelik var, bunları da yeriz (KK.15).

⁹ Olur ilçesindeki bazı yaylalarda ormanlık alan olmadığı için odun alınmaktadır.

¹⁰ Ağırlık; tuz, un ve odunun yaylaya insan göçünden önce götürülmesine denmektedir.

Olur ilçesi, coğrafyası itibarıyla hem hayvansal gıdaların hem de bitkisel ürünlerin tüketildiği bir bölgedir. Bölgede mantar veya pancar türleriyle yapılan yemekler ve hamur işi, çobanların sofrasında yerini almaktadır. Hayvansal gıdaların yoğun tüketiminden ve kolayca bulunabilmesinden dolayı ekmek ve peynir çobanın çantasında yer tutmaktadır.

2.2. Çobanlıkta Kullanılan Eşyalar

Türk kültüründe çobanlık derin kültürel geçmişi olan bir meslektir. Çobanın birinci vazifesi büyük ölçüde hayvanları ehlileştirmek, sayılarını artırmak ve dış tehlikelerden korumaktır. Her meslekte olduğu gibi çobanlığın icrasında da kendine has araç-gereçlere ihtiyaç duyulur (Çoban, 2015, s. 19).

Olur ilçesinde çobanların araç-gereçleri ise şunlardır:

Çaydanlık: Çoban, sıcak içecek ihtiyacını genellikle çayla karşılamaktadır. Bu bakımdan çobanın yanında demliği de bulunur.

Kara demlik¹¹ alırız. Alüminyum, tek demliktir (KK.3).

Çubuk: Çobanın hayvanları ayırma ve yönlendirme aletlerinden birisidir.

Çubuğu genelde koyun, keçi otlatanlar kullanılır. Hayvanlar sıcakta korneş olup kafalarını birbirinin eteğine sokarlar, çubukla müdahale edilirken çubukla inceden dokunursun, canını acıtmaz. Daha ince, yumuşak ve esnek olur (KK.18). Korneş olduğunda hayvanlar, çubukla ayırırdık (KK.3).

Davarcık: Genelde genç hayvan veya oğlakların derisinden yapılır. Deri yumuşatılır. Deriyi, arka bölgeden açıp soyarlar. Deriyi bir bütün olarak çıkartırlar. Yumuşatılan deri tamamen kuruyunca tüyden temizlenir. Genç oğlak derisinden olan bu davarcığı alt tarafından dikerler. Ağız tarafı açık kalır. Belden kayış takılarak omuzdan atılıp çobana eziyet etmeden kullanılmıştır. Davarcığa 24-48 saatlik ekmek koyulur. 7-8 veya 10 kg'lık ekmek de konur. Dışarıda çobanlık yapanlar, sürüyü uzun günler yayacak olanlar, yolda olanlar bu davarcığı kullanır. Deride yumuşak ekmek olur. Atı, eşeği olmayan çobanlar kullanır (KK.18). Davarcığımız vardı. Keçi derisinden yapılırdı, ekmeği koyardık yumuşak kalırdı. Sadece ekmek için kullanılırdı, yağmur işlemezdi. Davarcık, deriden yapıp işlemeleri kol kısmından dikilirdi. Bel kısmından giysilerin altına bağlanırdı. Kemer şeklinde bağlanırdı. Sırta da bağlanırdı. Islanmaması için giysi altından bağlanırdı (KK.8, KK.17). Çobanlık yaparken belimize bağlardık. Modern çobanlar bilmiyor (KK.3).

Günümüzde çobanlar, sırt çantasını kullanmaktadır. Davarcık, sırt çantası ile benzerlik taşımaktadır.

Değnek: Çobanın kırsalda fiziksel bir dayanak olarak kullandığı ve sürüye müdahale etme gibi amaçlarla kullandığı bir alettir.

Değnek, çobanın yardımcısıdır. Yürürken yere koyar, kayalıkta yamaçta değneğe dayanır. Hayvanlara tehlikede müdahale etmeye yardımcıdır. Hayvanlara yabani bir hayvan geldiğinde çoban

¹¹ Demliğin is tutmasından dolayı denmektedir.

değnekle müdahale eder. Cop kullanımına benzer. Çobanın boyuna göre 1 metreye kadar kullanır. Kısa insanlar, 70-80 cm civarında kullanır. İnsan boyuna göre değnek ayarlanır. Değnek, meşe olarak da bilinen pelit ağacı, kızılçık, ayva ağacı, vişne, her yörede yetişen bu tür ağaçlardan değnek olur (KK.18). Meyveli ağaçtan değnek yapılırdı. Daha makbuldü. Hayvana vurması için değil, çobanın kendi dengesini yamaçta veya yürürken kullanması için çok amaçlı yapılırdı. Daha güçlü ve sağlam olması lazım. Kızılçık, vişne, tartağandan (dağdağan) yapılırdı. Alıç ve tavşan elması renginden dolayı özellikle tercih edilirdi. Tavşan elması kırmızı, alıçtan olanlar dişbudaktan bir de karayemişden olan sarı ve desenli olurdu. Kabukları ateşte kızartılınca renk ve desen verirdi. Değnek, kabukları kaldırıldıktan sonra kızartılırdı (KK.8). Sağlam bir değneğimiz vardı. Önceden, meyve ağacı yoktu pelit, meşe ağacından yapılırdı (KK.17).

Kaval: Çoban, kavalı sürüyü yönlendirme ve rahatlatma amacıyla kullanılmaktadır. Olur ilçesinde çobanın kaval kullanımı ise gittikçe azalmaktadır.

Kaval, hayvanlar suya götürülürken veya onları rahatlatma için kullanılırdı. Babam kaval çalardı. Müzikle vaktini geçirmek, hayvanları müzikle otarmak veya suya götüreceği zaman ısıklık veya kavalla götürürdü. Şimdi yine kaval çalanlar var. Bir müzik aleti olarak çalınıyor (KK.8).

Muhtar Çakmağı: Çobanın yakacak ihtiyacına yönelik kullandığı bir gereçtir.

Muhtar çakmakları, uzun ömürlü bir eşyadır. Kibrit veya normal çakmak dağın başındaki adama nasıl dayansın? Çakmak, gazla doldurulurdu ve uzun süre dayanırdı (KK.18). Gaz yağı ve pamukla doldurulurdu. Pamuk içinde bulunur. Bitecek bir şey değildi. Bitmez, sağlamdır (KK.3).

Tütün Tabakası: Çobanın kırsalda kullandığı aletlerden birisidir.

Çobanlar özellikle tütün içerdi. Tütün, ucuz olmasının yanında uğraştırıcıydı. Çoban, vakit geçirmek amacıyla tütün sarardı. Tütünü sardıktan sonra dökülmesin diye de tabaka kullanırdı (K.18). Çobanın en yakın dostu, sigaradır. Gece gündüz vakit geçirir. Şimdiki insanlar, tableti nasıl kullanıyorsa çoban da tesbihi veya sigarası oldu mu vakit geçirebilir (KK.3).

Tesbih: Çobanın kullandığı aksesuarlardan birisidir. İlçede, çobana hediye olarak da verilmektedir.

Çoban, gece veya gündüz yaylımdayken canı sıkıldığında vakit geçsin diye yanında taşırdı (KK.18).

Tezek: Tezek, çobanın yakacak olarak kullandığı sığır mayısının kurumuş hâlidir. Çoban, yaylımdayken yerde bulduğu kurutulmuş tezekleri toplar ve yakacak olarak kullanır.

Tezekler, çobanın yakacağıdır. Ateş yakarken yaban tezeklerinden seçer. Çalı, filan da varsa o tezekler yeter. Ekmek ısıtır, sigara yakar, ısınır, oyalanır. Gündüzden toplar o tezekleri ve bir poşetle taşır. Beş adet tezek yeter artar bile (KK.18).

İlçede çobanın kullandığı eşyalar, kırsalda mesleğini icra ederken kolaylık sağlamaktadır.

2.2.1. Hayvan Eşyaları

Hayvan eşyalarından bazıları çobanın çantasında yer alırken bazıları da hayvanların üzerinde yer almaktadır. Çobanların yanlarında çeşitli amaçlarla taşıdığı eşyalar şunlardır:

Bıçak: Koyun hastalansa mundar olmaması için keseriz. Helal kesim yapabilmek için bıçak gereklidir (KK.2).

Kırklık: Koyunu kırmak içindir. Her çobanda bulunur. Olmazsa olmazdır. Çalıya takılır, kuyruğunu temizlersin. Kuaföre girip çıkmış gibi olur (KK.2).

Bıçak ve kırklık, hayvanların yaşadıkları ani durumlara müdahale etmek amacıyla taşınmaktadır. Hayvanların kırsalda hem kendileri açısından hem de çobana kolaylık açısından taşıdıkları ziller bulunmaktadır. Ziller şu şekildedir:

Zil: Zil sadece süs değildir. Aynı zamanda kulağa hoş gelmesi değil, gece hayvanların ses yaptığı biri materyal olduğu için kurt geldiği zaman çoban uyanabilir (KK.8).

Dango: Güçlü tekelere büyük zil takarlar, ismi de “dango”dur (KK.18). Köpek zilin ses tonu farklı, koyununki farklıdır. Koyuna da zil takılır. Derede sürü bölmesi olduğu zaman fark edilmesi için bağlanır. Dango, biraz daha büyük, yüksek ve yavaş çalar. Öncülere dango takılır. Geride kalan ve hayvanları bölen koyunlar var. Bu koyunlara, “acıze” denir. Bunlara dango veya zil takılır belli olsun diye. Zilleri durumlara göre belirlersin. Engebeli arazide dango çok önemlidir. Koyunları sayarsın belli bir kısmına takarsın ve bu da sürünün gidişatında belirleyici olur. İneklerde de bu zille özellikle dango kullanılır. Gece kapıya çoban götürür. Merada inek gelmezse ona zil takılır. Danalar dumanda kaybolunca zil sesiyle gidip onu bulursun. (KK.8). Şimdilerde “çan” denilen, hayvanların boynunda ses yapan bir takıdır. Sürüyü onlar olmazsa bulamazsın. Yılan, kurt o sestten uzaklaşır (KK.3).

Hıthıt: Hıthıt, dangodan bir ufak ve orta boydur; daha seri ve kısık sesle çalar. Hıthıt tembellere takılır (K.8). Orta boy zilleri koyunlara ve keçilere takarlar. Sürüdeki en yaramaz hayvanlar zil için seçilir. Sürüden ayrıldığı zaman ses gelsin diye takılır (KK.18).

Köpek Zili: Köpeğe de zil bağlanırdı. Köpeğin nerde olduğu bilinirdi. Gece karanlık olduğunda, sürünün hangi kolunda kaldığı belli olurdu. Yayladaki sis ve dumanda köpeği bulabilmek için zil de takılırdı. Şimdi de aynı zil takılır (KK.8).

Kullanılan ziller, hayvanların yapısına ve çeşidine göre değişiklik göstermektedir. Zil çeşitleri, sürüyü yönlendirme ve güvende tutma konusunda alternatif bir çözüm sunmaktadır.

Hayvanların üzerinde taşıdığı diğer eşyalar ise şu şekildedir:

Eyer: Çobanın ata binerken rahat oturmak için kullandığı gereçtir.

Çoban, çok yorulduğunda ata biner. Eyer daha yumuşak ya onu kullanır (KK.18).

Gem: Atın ağzına takılan ve atı yönlendirme amaçlı kullanılan bir nesnedir.

Yönlendirme için kullanır. Gem hayvanın ağzında olur, gem ne tarafa çevrilirse at o tarafa gider. Arabadaki direksiyon görevi görür (KK.18).

Gih/Giğ: Atın sırtına konulan semer türüdür.

Gih yapılırken dört tane eğri ağaç birbirine geçirilir. Yumuşak sergilerin üstüne konurdu. Atın da alta keçe üstüne eyer konur (KK.8).

Heybe: Eşek aracılığıyla yük taşımak için kullanılan eşyadır.

Eşeğin sırtına heybe konur. Çoban eşyalarını koymak için kullanır (KK.18).

Köpek Tasmaı (Hışt): Delici ve sivri uçları bulunan köpek tasma çeşididir.

Genelde bizim buralarda tasma ayrı bir öneme sahiptir. “Hışt” denir. Demirciler özellikle bu tasmayı yapar. 10 cm uzunluğu, genişliği 45 cm olacak şekilde ve nal büyüklüğündedir. Kenarlarına, köpeğin boynundan dış tarafına gelecek şekilde 4 tane delici ve sivri çivi yaparlar. Sivri ve delici çivileri boynuna biriktirirler. Köpeğin boynunun kalınlığının genişliğinde ve boynunu kaplayacak şekilde yaparlar. Sonra aynı takı takarlar ya aynı öyle takılır. Köpek için bu tasma, zırh ve çelik yelek gibi olur. Köpekler, yabancı hayvanlar ve kendi aralarında boğuştuğunda birbirlerinin boynundan tutarlar. Bu nedenle köpeğin boynuna takılır. Köpek biriyle savaşa girdiği zaman köpeği herhangi bir hayvan boğamaz (KK.3, KK.18). Köpek tasmaına “hışt” derler. Bazı yörelere göre de ismi değişir. Başka köpeklerle boğuştuğunda boyun kısmında sivri demirler boğulmasını engeller. Karşıdaki canlıya da zarar verir (KK.8).

Küpe: Hayvanların sayılarının kayıt altına alınması amacıyla takılan nesnedir.

Küpe takılır. Yaylaya çıkarken büyükbaş ve küçükbaşlarda özellikle kullanılırdı (KK.8).

Palan: At sırtına konan bir semer türüdür.

Atın sırtında durur. Kıl keçesinden yapılır. Eyerin görevini yapan, yorganın kısaltılmış hayvana göre olan eşyasıdır (KK.2, KK.3).

Semer: At, eşek veya katırın sırtına yerleştirilerek kullanılan nesnedir. Semer, hayvanlar aracılığıyla yük taşımaya da yardımcı olan bir eşyadır.

Hayvanın sırtında, alt bölümünde çulu olur, çulun üzerine semer veya “gıh” konur. Bunu birkaç yerden bağlarlar. Bir ipi, hayvanın ön ayakların arkasında karnının altına denk gelecek şekilde ve arka kalçalarının üstünden kuyruğunun altından gelecek şekilde bağlarlar. Bu şekilde hayvanın üzerindeki yük düşmez. Hayvanın geniş ve dar yerlerinden bağlanır. Tam göğüs kafesinden gıha bağlanır (KK.18).

Yular: Hayvanları yönlendirmek amacıyla kullanılan eşyadır.

Yularla da eşeği yönlendirme, tutma ve çekme amaçlı kullanılır (KK.18).

Olur ilçesinde hayvan eşyaları; sürüyü yönlendirme, güvenlik, aniden gelişebilecek olaylara müdahale etme ve çobanın eşya veya azıklarını yükleme amacıyla kullanılmaktadır.

2.3. Çoban Giysileri

Türklerin, sürülerinin belli kişiler tarafından idare edilmesi zorunluluğu nedeniyle çobana olan ihtiyacı, ona verilen değeri de beraberinde getirmiştir. Çobanların da sürülerıyla birlikte açık havada kalmaları ve her türlü iklim şartlarıyla karşılaşmaları nedeniyle bu iklim şartlarına uygun giysilerinin olması kaçınılmaz olmuştur (Begiç ve Öz, 2020, s. 110).

Olur ilçesinde çobanların tercih ettiği giysiler ise şunlardır:

Çizme: Sarı veya siyah renkli, dizlere kadar gelebilen ve su geçirmez yapıda olan plastik bir çizme türüdür.

Yağmurlu, çamurlu havalarda genel olarak kullanılır. Sarı, siyah plastik çizmelerdir (KK.3, KK.2, KK.14).

İngiliz Külötu: Belden aşağı genişleyip paça kısmında daralan yün bir pantolon çeşididir.

İngiliz külötu yaptırır, giyerdik (KK.17). İngiliz külötu, koyun yününden yapılır. Terzi dikerdi. Şimdiki terziler onu yapamaz. Tezgâhta yapılır. Yağmur geçirmez, soğuk geçirmez, üşütmez. Ata binildiğinde daha çok giyilirdi (KK.3).

Kara Lastik: Hammaddesi plastik olan ve kırsalda daha çok tercih edilen bir ayakkabı türüdür.

Ayağımızda ayakkabı yoktu, kara lastikle hayvanlara giderdik (KK.3). Kara lastik, ayakkabı, çizme, bot giyilir (KK.18).

Keçe: “Kepenek” olarak da bilinen ve keçeden yapılan kolsuz çoban giysisidir. Keçe, dayanıklı yapısıyla çobanı sert hava koşullarına karşı korumaktadır. “Aba” olarak kullanılan eşya, keçedir (KK.18). *Sırtta keçe alınırdı. Kuzu yününden yapılır. Omuz üzerine atılan kolsuz ayak kısmına kadar uzanırdı. Keçede desenler olurdu. Yünleri sıcak suya koyarlar. Ot kökü, ceviz kabuklarından, ot köklerinden çeşitli desenler veya çiçek desenleri de bu keçenin üstüne işlenirdi (KK.8). Keçe yapıyorlardı, “çoban keçesi” diye de bilinirdi. Hayvan otlanırken veya gece yatarken onun üstüne yatarlardı. O zamanlar (1980’ler) eşek yoktu. Keçe ıslanınca vücudumuz taşıyamazdı. Ekmeğimizi filan anca taşırdık. Keçeyi taşın üstüne bırakırdık kurusun diye akşam dönüp alırdık (KK.17).*

Papak: Dayanıklı, uzun ömürlü ve soğuğa karşı koruyucu özelliğiyle bilinen şapka türüdür. *Koyun yününden papak yapılırdı. Kafkas yöresinde takılan şapkalara benzerdi. Yünlüydü ve gözlerinin önüne kadar da inerdi. Hava çok soğuk ise boğaza kadar inerdi. Arka kısmını uzun yaparak örerdik. Kuzu derisinden de yapılır, yünden de yapılanları vardı. Daha yaşlı kesim hâlâ kullanır (KK.8).*

Şal Pantolon: Şal pantolon, eski ismiyle “Malakes” (Şalpazarı) köyünde ve çevresinde yapılan bir pantolon türüdür. Günümüzde üretilmemektedir.

Şal pantolon yaptırır, giyerdik. Bezi dokunurdu sonra onu terzilere diktirirdik (KK.17).

Yağmurluk: Vücudu yağıştan koruyan, su geçirmez özelliği olan giysidir.

Yağmurluk kullanılırdı (KK.8, KK.17, KK.18).

Yün Çorap: Ayak sıcaklığını koruyan ve yünden yapılan el örmesi çoraplardır.

Üşümek için yün çorap giyilirdi (KK.3, KK.18).

Olur ilçesinde çobanların kullandığı giysiler, genellikle kalın ve koruyucu niteliktedir. Olur'un Doğu Karadeniz bölgesinde bir ilçe olmasından dolayı çobanlar tarafından coğrafi koşullara uygun kıyafet ve ayakkabı tercih edildiği görülmektedir.

2.4. Çoban Meteorolojisi

Çobanlık, hava koşullarına sıkı sıkıya bağlı bir meslektir (İleri, 2011, s. 19). Özellikle açık alanda yapılan, zamanın ve meteorolojik koşulların takip edilmesi gereken bir meslektir. Meteorolojik koşullar ve zamanla ilgili bilgi gerek teknolojik gerekse geleneksel bilgi ile elde edilmektedir. Olur ilçesinde çoban meteorolojisi ile ilgili inanış ve uygulamalar şu şekildedir:

Saatin yoksa gölgeye bakarsın. Gölge kısaldığı zaman öğle, uzarsa akşamdır. Sağında farklı, solunda farklı anlama gelir. Çoban kendi bilgisine ve yerine göre yorumlar (KK.8).

Bakıyordun ki gün aşmak üzere, tahminen saati ayarlayıp gidiyordun (KK.17).

Çoban, zamanı sürünün doyma saatine göre anlardı. Sürü, üç saatte doyuyorsa ve sabah altıda otlamaya başlamışsa o anda saatin sabah dokuz civarında olduğunu bilirdi. Kendi acıkma ve susamasından, yürüdüğü yolda yorulmasından zamanı anlardı (KK.18).

Eskiden nadiren cep radyosu olan çobanlar olurdu. Onları dinlerdik. Hangisinde radyo varsa hava durumunu ona sorardık. Güneş aşırı kızgınlık yaparsa, mevsim normalleri 20 derece ise güneş daha fazla ısı veriyorsa buna "kızgınlık" deriz. Bu da akşam yağmur yağacağını habercisidir. Bunu iyi bir çoban tahmin edebilir. Bu da hava tahmin raporu gibi tutar. İllaki tutar. Yağmаса bile gökyüzünde bir değişiklik hissedilir. Bizim burada belli dağlar var; Akbayır'ın üzerinde dumanı var ama hava açıktır veya Karacababa'da duman var. Bunlar yüksek dağlar ve her köyden görünür. Mesela Sarıbabada duman var bugün, bana göre yüzde yüz yağmur vardır. Bugün ot biçeceksem, hava açıksa Sarıbabada ama Karacababa'da duman varsa yağmur geliyor demektir. Bu yaşıma kadar olmadığını görmedim. Dağda dumana bakarak hava durumunu belirlerim. Hem hava durumunu kendi bilgimden hem de meteoroloji gündeminden faydalanıp günlük işlerimi görüyorum (KK.18).

Büyüklerim "Bulut batıya gittiği zaman, Gürcistan'ın Batum batımızdadır" derdi. "Bulut giderse Batum'a, sen kalk git yatıma. Bulut giderse Muş'a sen kalk git işe" denirdi. Bu da Muş'un güneye kalmasından kaynaklıdır. Büyük bir tecrübedir, büyüklerimizden öğrendik. İllaki Batum'a doğru bulut giderse yağar, Muş'a giderse hava açılır (KK.18).

İnce bulutlar sabahleyin oluşmuşsa o gün havanın yağacağı düşünülür (KK.8).

Yeniay çok parlak olduğu zaman o ay kurak geçer. Fazla yağmur yağmayacağını habercisidir (KK.18).

İlkbaharda da köpeklerin, kedilerin otlaması, ekin yemesi hayra alamet görmezlermiş ve o yıl kurak geçermiş (KK.18).

Bayır meyvelerinden alıç (gurgat), yabani muşmula, tavşan elması, kuşburnu, lilik (dağ çileği), kızamık meyvesinin bol olduğu yıllar, o yıl kışın erken geleceğinin habercisidir. Kış ağır geçer ve kış yağışı fazladır (KK.8, KK.18).

Göçmen kuşları, kılkuş, turnaların ve kazların geçişiyle bilinir. "Turnalar geldi, bahar geldi. Turnalar gitti, kış geliyor". İbibik de farklı zamanda gider. İbibik geldi mi biraz daha hava ısınır. Kılkuş ilk gelir ardına ibibik, ardına bıldırcın gelir. Otların içinden bıldırcın çıktığında "Bıldırcın gelmiş havalar ısınacak" dersin. "Bugün ibibik öttü", "Guguk (kukku) öttü" ötüşüne göre değişir ve

ötüşleri baharı müjdelere ya da mevsimi müjdelere. Bahar ortasında ibibik, guguk ötüşü duyulur. Mevsimlerin değişme zamanlarının gelişini gösterir ve her çoban bunu bilir (KK.8).

Ormanlarda, orman olan bölgede eskilerimiz derdi “Ağaçlar sarardı, renk değiştirdi. Koyunları içeri alma zamanımız geldi”. Bunu hâlâ görürüz. Kavaklardan anılar (KK.8).

Gece yıldızlardan, aydan görülür. Ülker yıldız ve kulaklı yıldız var. 9-10 yıldızdan oluşan bir gruptur. Dört tane kare şeklindedir. Biri kepçe kulaklıdır. Bunlardan da gece yatarken gökyüzüne bakabilirsiniz. Ülker yıldızı görüldüğünde o gecenin sert geçişi olurmuş. Ülker yemiştir hayvanın derisinde dökülme olur. Dağın yönüne göre o yıldızdan korunması gerek. İnanışta Ülker yıldızı da görünen bir şey olmasa da “Ülker vurmuştur” diye inanılır. İnançsal bir oluşum vardır. Kutup yıldızı kullanılır ve çoban, her zaman takip eder (KK.8).

Güneş, gökyüzünde ortaya doğru gelince “öğle” dersin. Güneş, ortadan çeyrek uzaklaşınca da “ikindi” dersin. Güneş, öğleyle doğunun ortasına geldiğinde “Saat, 10.00 oldu” diyorduk. Yıldızlar da burada aynı işlevi görür. Kuyruklu yıldız çıktığında diğer çoban uyandırılır. Havayı, gökyüzünü bölüyorlar. Uzun gecelerde zamanlama için faydalanırlar (KK.18).

Orta ay, yarım ay, tam ay, hilal, dolunay bunlardan ayın başladığı veya bittiği anlaşılır. Yeni ayda da yeni bir aya girişi ve tarihi anlar. Aya bakılırdı, mart ayı veya nisan ayıysa fırtınaların oluşumlarını bilirlerdi. Örneğin filizkırın olurdu. Önceden internet yoktu, hesaplardı (KK.8).

Camuşkıran, mayıs aylarında, bahar aylarında fırtınaların geçtiği zamanlardır. Mesela camuşını çıkartır ama merada hava sert olunca camuşlar kırılır. Camuşkıran hesabından sonra hayvanlar dışarı çıkartılır (KK.8).

Kuzey, Güney ve Sam, güze doğru gelir. Mera kurutur. Güzün geldiği anlaşılır. Kibleden estiği zaman yağmur yağacak denir. Durduğu coğrafyaya göre güneşte de aynı, güneş de farklı yerlerde güz geldi mi dağın soluna doğru kayar. Güneş ışığı gelip ormandan aştığında bahar ayında aynı dağdan başka yerden, güzün başka yerinden aşar. Güneşten, günlerin uzanıp kısalmamasından da faydalanılır (KK.8).

Süt mayıs, ayın 15’i geçmeden yaylaya gidemezsiniz. Mayısta hayvanın sütü, otu çoğalır ama fırtına olur. Sütler bollaşır. Süt ve ot açısından en bolluklu gündür, hayvanlar kolayca doyar (KK.8).

Gündönümünde (güz ekinoksu) hayvanlar biraz daha aşağı doğru alınır. Burada oluşan havalar için temkinliyiz. Kendi coğrafyamızda olanlara göre hareket ederiz. İstanbul’dakine, İzmir’e göre değildir. Rusya’ya sert dağlar, Karadeniz’e yakınlık olduğu için gündönümü kullanılır. Eylül ekinoksunda (23 Eylül) bir haftalık hesap var. Bunda da tedbirini alırsın, dağlara kar vurur (KK.8).

18-22 Haziran’a (yaz gündönümünden önceki hafta) “hesaplar” denir. Hava değişir, aniden soğuk olur. Kar atabilir, koyun kuzu kırılmaz, koyun ve kuzu seçimi de hesaptan sonra yapılır. Koyunun yününü alırsan hayvanlar aniden zarar görürler (KK.8).

Yazın genelde sığırlarda “sineklemeye” (pızık etme) hareketi var. Kuyruğunu diker ve her yöne koşar. O günü, o hayvanlar çok fazla koşuyorsa, görülmemiş hareketler yaparsa ve durdurmak mümkün değilse afet vardır. Deprem, sel gibi bir afet olur illaki. Çünkü sığır sinekleme hareketinde 200-300 metre sonra geri gelir. Gelmediğinde ve döndürülemez şekilde kaçtığında afet habercisidir. Deli gibi hareket etmesinden anlaşılır (KK.18).

Zehirli ottan çok hayvan ölmüştür. Bu ot, yaylalarda yetişir. Bu zehirli ota da “kar çiçeği” denir. Ağustosun sonu eylül ayının başında “kar çiçeği” çıkmaya başlar ve halk bunu fark ettikten sonra büyükbaşlar yayladan köye göçer. Küçükbaş yese de etkilemediğinden dolayı köye geç gidebilir. Bazen kasımın 15-20 arasında bazen de kar yağana kadar da yüksek rakımlarda durabilir (KK.1).

“Kocakarı yaylaya gider” derlerdi. O bir hesap zamanıdır. Martın on yedisidir. Çok soğuk geçer. Ona göre koyunu içeri alır (KK.3, KK.2). İlçede, kocakarı efsanesi bulunmaktadır. Bu süreçte geçen bir efsanevi olaydır. Kocakarı ve oğlunun yaşadığı olay ele alınmaktadır.

“Abril beşi” dediğimiz nisanın beşinde bir hesap vardır. Çok soğuktur. Aşağı yukarı 3-5 gün soğuk ederdi. Bu hesabı takip eder, bittiği zaman mısır ekerdik (KK.3).

Yarım aya bakınca ayın ortasına geldiğimizi düşünürdük (KK.3).

Hilal de “Bu, ay bitiyor” diye değerlendirilirdi (KK.3, KK.2).

Olur ilçesinde çobanlık mesleği icra edilirken gök cisimlerinden, hayvan davranışlarından ve mevsimsel hareketlilikten faydalandığı görülmektedir. Faydalanılan bu öğeler, çobanın zamanı ölçmesini ve hava koşullarına göre mesleği icra etmesini sağlamaktadır. Çobanların meteorolojik

bilgisinin bir kısmı geleneksel bilgi birikimi iken bir kısmı da kendi tecrübeleriyle ilgilidir. Teknolojik olarak kullanılan cihazlar da çobana meteorolojik yönden yardımcı olmaktadır.

2.5. Halk İnanışları

Halkbilimi, belli bir toplumun eski dinlerinden miras alıp kendi çağının şartlarına uygulayarak yaşattığı yeni dininde, yaşam şartlarının gerektirdiğinde yeni biçimler, yeni içerikler ve anlatışlarla oluşturduğu inanışlarla ilgilenir (Boratav, 1984, s. 7). Halk inanışları, halkın çevresindeki birçok faktörden etkilenmektedir. Yaşamın her alanında etkili olabilen bu inanışlar, meslekler etrafında da oluşmaktadır. Çalışmada ele alınan Olur ilçesi örneğinde ise çobanlık mesleğiyle ilgili halk inanışları şu şekildedir:

Çobanın elinin sürüye uğurlu veya uğursuzluk getirdiğine inanılmaktadır (KK.8).

Hız. Musa'dan dolayı peygamber mesleği olarak inanıldığından kutsal görürler (KK.8).

Olur'da alkızına¹² inanılır. Gece atın üstüne binip atı yorarmış. Atın yelelerini bağlarmış (KK.8).

"Cinli dere" Olur merkezin doğu kısmıdır. Bu isimler derelere verilir. "Canavur yaylası" ismi de yaylada canavarın yaşadığı inancından gelirdi (KK.8).

Çoban ıssız yerde kaldığında kuş sesleri, birbirine karışan sesler rüzgârla beraber melodi şeklinde kulağına gelir ama tabii doğadan gelir. Öten kuşlara, çay sesine derler ki "Cin vardır burada". Hatta, çoban ay ışığının altındayken gölgesini görürse arkasında cin vardır diye de düşünür (KK.8).

Anne hayvan silahla vurulursa veya avlanırsa uğursuzluk gelir (KK.8).

"Kurt büzüğü mi var sende?". Büzük, canlının herhangi bir organına denir. Organ kesilip çantaya koyulmuş. Halk, kurt dişisinin organını kurutup cüzdanına koyar. İnançtır bu. Şansı yaver gidene de denir. Bir yere gizli gider ama kimse anlamaz, bu tip insanlara da denir. Zenginleştirir ve para getirdiğini de söylerler. Uyanık kişilere de denir. Olur'da hâlâ cüzdana büzik koyan en az elli kişi vardır (KK.8).

Keçi, bir peygamber tarafından "Seni bir avcı kurşununa gelesin, sahipsiz kalasın" diye bedduaya maruz kalmış. Keçinin kovaya vurup sütü dökmesi ve fırar etmesi uğursuzluk getirir. Avcının vurması da uğursuzluk getirir (KK.8).

Keklik ötmesi, kekliğin gagasının kırmızı olması Hız. Hasan ve Hız. Hüseyin'in kanının bulaştığına inanılır. Alevi köylerinde bir inançtır. Tavşanı yemez, kekliği vurmaz. Tavşanlara "Hasan Hüseyin'in kedisi" denir. Bu yüzden yemezler, vurmazlar (KK.8).

Özellikle keçinin ve diğer canlılardan yavruları olanların avlanmasının avcıya kaza benzeri uğursuzlar getireceğine inanılır (KK.18).

Olur ilçesinde halkın çoban ve tabiata dair inanışları; uğur-uğursuzluk, çeşitli doğaüstü varlıklar ve dinsel faktörler üzerine gelişmiştir.

2.6. Hayvan Hastalıkları ve Geleneksel Tedavi Yöntemleri

Hayvanların sağlığını koruma, hastalıklarını sağaltma yolları da insanlarda olduğu gibi, 1) tümüyle akılcı yöntemler, 2) tümüyle büyüklük işlemler, 3) büyüklük ve akılcı katışık işlemlerdir (Boratav, 1984, s. 129). Boratav'ın tasnifine göre Olur ilçesinde hayvan hastalıkları ve geleneksel tedavi yöntemleri şu şekildedir:

¹² Diğer bölgelerde "Alkarısı" olarak tabir edilen varlık, yörede "Alkızı" şeklinde isimlendirilmektedir.

Genelde yaylada “Şap” hastalığı olur. “Tabak” veya “aksak” da deriz. Şarbon, bulaşıcı ve tehlikeli bir hastalıktır (KK.1).

Delibaş Hastalığı: En yaygın hastalıklardan biridir. Tedavisi de göz önündeki damardan kan almaktır. Burnuna ve ağzına da veterinerin verdiği ilaçlar kullanılır (KK.2).

Brusella: Brussella hastalığı var. Yakalanmamak için eldiven takmak gerekiyor ama bu bölgede pek eldiven kullanılmıyor (KK.1).

Yanıkara: Yanıkara rahatsızlığının da ilacını yapıp veriyoruz. Yanıkaranın yaşandığı yeri yarıp tuz, tereyağı, karabiber karıştırılarak o bölgeye tepilir ve son olarak da yara dağlanır (KK.1, KK.18).

Şişme: Hayvan şişmesi, nisan, mayıs ve haziran aylarında sabahları aç karnına hayvanlarda şişme olur. Bu da soğuk ve çiseleyen havalarda olan bir durumdur (KK.1). Hayvan, şişme olduğu zaman, kulaktan kan alırdık, Enjektör veya kimse yoktu. Hayvan iyi oldu oldu, olmadıysa “yanıkara veya şarbon oldu” denip geçiyorlar (KK.17).

Zehirlenme: Kar çiçeğinden dolayı zehirlenmeler olur. Bunların dışında hayvanlar fitrat olarak zehirli çiçekleri, otları ayırırlar. Zehirlenme, binde bir olan bir durumdur. (KK.1). Zehirlenmede büyükbaş ölür küçükbaş etkilenmez. Abutara, zil gibi zehirli soğanlı aynı zamanda ilaç olarak kullanılan bir bitkidir. Bu da Canavur Yaylası gibi yüksek bölgelerde görülmektedir. Güze doğru çiçek çıkar, ilkbaharda da çıkar. Songüz’e doğru çiçeği kalır (KK.8).

Yabancı Maddelere Bağlı Oluşan Sindirim Rahatsızlıkları: Kendir, ip, küçük tel, çivi yiyen hayvanları çok iyi ve usta çobanlar fark ederler. Fark edilmesi şöyledir: Yokuşa güzel yürürler ama yeniş aşağı yürüyemezler. Nefes darlığı çekerler. Nefes zor alıp veriyorlar, öyle alışı. Nefes borusunda, mide bölgesinde takılır. Mıknatıs atarak demir çıkartılır fakat mıknatıs o işkembede ömür boyunca kalır. Poşet veya balya ipi yerse o hayvan için yapılacak bir şey yok (KK.1). Metal veya yabancı madde yediğinde mıknatıs indirilir (KK.8).

Kurtlanma: “Etek altı kurtlanma” Hemşin ve Top Kuyruk’ta (Akkaraman ve Morkaraman) görülür. Tedavi yönteminde kireç kullanılır. Yeni nesil ilacı da ivomek ve spreydir (KK.2).

Hayvan Isırılmaları: Yılan ve akrep ısırmasında hayvanı ısırırsa ölür. Keçi kılı veya üzerlik tütsüsüyle kokusal uzaklaştırma yapılırdı (KK.1). Yılan vurduğu zaman, “kan alma” dediğimiz yöntemi uygularız. Üzerimizde ip varsa koldan ayaktan vurduğu için iple o bölge sıkılır ve bıçakla kan alınır (KK.2). Zehri çıkartsın diye çamurla yoğurt karıştırılarak sürülür (KK.14).

Keneye kül dökme, kırkma yapılırdı. Zehirli otlar küle karıştırılıp küle dökülürdü. Ardıç ağacının acı tohumlarını tuz katıp yedirirlerdi. İç parazit olarak kullanılırdı (KK.8).

Kurt ısırması, ateşle dağlanır, çam pisinden yağla yakılırdı. Bugün yok bunlar öncedendi. Veteriner ve tıbbi ilaçlar etkili olduğundan şimdilerde kullanılmıyor (KK.8).

Enfeksiyon ve Yaralanmalar: *Ağza sirke, çam pisi tereyağı, motor yağı, ayaklara yanmış yağ genel olarak yaralanmalara bağlı hastalıklara kullanılmaktadır (KK.1). Sirke ağız enfeksiyon ve yarasına kullanılır (KK.8). Abutara bitkisinin soğanı da yara kurtlarında ezilerek kullanılır. Yara kabuklarının kalkması için katran kullanılırdı. Yanmış yağ, araba motorundaki yağlar yaraların sağılması için kullanılırdı (KK.8).*

Hora: *Ciğer hastalığı ve susuzluğa bağlı olarak ortaya çıkar. Yüz bölgesinde oluşan beyaz kepeklenmedir. Bir nevi hayvanın hararetlenmesiyle oluşur. Sürüye de yayılabilir (KK.2). Yanmış yağ kullanırız (KK.14, KK.2).*

Darbe: *Hayvanın darbesi varsa tuz sarılırdı (KK.8).*

Şişlik: *Şişlikte tuz ıslatılıp sarılırdı (KK.8).*

Çıban: *Otlardan, çam pislerinden hayvanın çıbanında soğanı haşlayıp çekerlerdi. Mesela hayvanın yarasına yağla eritilip dökülür, antibiyotik görevi görürdü (KK.8).*

Lea: *Olmazsa olmaz ilaçlardandır. Antibiyotiktir (KK.14).*

Takviye: *Meşe palamudunu toplayıp hayvana yedirirler, çok da vitaminlidir. Şimdi değil de eskilerde verilirdi (KK.1).*

İlaçlarda genellikle tereyağı, çam pisi, göktaş veya katran kullanılır. Önceden göktaş yaygın kullanılırdı, özeldi, zehirli bir taşı. Satılırdı (KK.8).

Şu anda ulaşım gelişti. Arabalar var. Hayvana bir zarar gelse yayladan alıp götürabiliyoruz. Veterinere kolay ulaşabiliyoruz (KK.18).

Boratav'ın tasnifine göre değerlendirildiğinde Olur ilçesinde "tümüyle akılcı yöntemler" uygulandığı sonucuna varılmaktadır. Bu bölgede geleneksel yöntemlere ek olarak veteriner ilaçları da temin edilip kullanılmaktadır.

2.7. Çobanlıkta Halk Hukuku

Halk hukukunun yazılı hukuk karşısında bazı ayırıcı özellikleri vardır. Bu özellikler; sözlü olması, ihtiyaç ve gereksinimler sonucunda oluşması, yazılı olmayan toplumsal bir sözleşmeyle kabul edilmesi ve her ne kadar yazılı hukuk olsa da halk hukukunun mutlaka bir şekilde yaşamasıdır (Sevindik, 2018, s. 32).

Bu durum, geleneksel mesleklerden biri olan çobanlıkta da devam etmektedir. Olur ilçesinde çobanlıkta halk hukuku ise şu şekildedir:

2.7.1. Çoban Tutma

Çoban tutma, belli bir bölgedeki hanelerin hayvanları için ortak bir çoban tutulmasıdır. Olur ilçesinde çoban tutma ile ilgili durum zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır:

Önceden ihaleyle çoban tutulurdu. Diyelim ki bir ailede genç üç çocuk vardı, babanın da ihtiyacı var. Hepimizin de ihtiyacı vardı. İhale için 3-5 kişi toplanırdık, muhtar okulda seçim yapılacağını duyururdu. Ben, kendi köyümde nisanın 10-15'inden kasımın 25'ine kadar hayvan otlatmışım. Hem de çok ucuz tarifeyle otlattım. Bir kod¹³ buğdaya öküz malının içinde at otardım (KK.3).

Çobanlık yaptığımız zaman küçük bir para alırdık. 20 kg buğday alırdık, bugünle karşılaştığımız zaman altı aylık dönemde çok az bir para. Bir inek, bir teneke buğdaydı. Kışlığımızı alıp, yiyorduk. Çocukla, anayla, babayla, gelecek misafirle yiyorduk (KK.17).

Toplu büyükbaşın ortak bir çobanı olur. Herkesin hayvanına göre ücret bölünür. On hayvanı olan on hayvan parası verir, elli hayvanı olan elli hayvan parası verir. Koyun da aynıdır, büyükbaş da aynıdır. Zorlukları çoktur (KK.1).

Olur'da yerli çoban kültürü bitti. Benim tanıdığım kendi sürüsü dışında başkasının hayvanına bakan bir çoban yok. Mesela bizim köyde (Olgun köyü) çocukluğumdan hatırladığım, sadece koyun sürüsüne beş ortak çoban tutulduğunu hatırlıyorum. Daha öncesine baktığın zaman insanlar; arpa, buğday gibi karşılıklarla çobanlık yapardı. Şimdi öyle bir durum ki hayvanın varsa kendin güdeceksin (KK.6).

Geçmiş dönemlerde çoban tutma, ihale ile gerçekleştirilmiştir. Ücret olarak buğday, arpa gibi gıdalara karşılık çalışılmıştır. Günümüzde ise hayvan adedine göre ücret belirlenmektedir. Aynı zamanda günümüzde sürüye göre çoban tutma azalmıştır. Bu durum, hayvan sahiplerinin şahsi çoban tutmaya yönelmelerine sebep olmuştur.

2.7.2. Çobana Yemek Yedirme

Hayvan sahipleri, çobana belli bir sırayla yemek yedirip hediyeler vererek ağırlarlar.

Köy halkı, çobanına sırayla yemek yedirir. O gün, çantasına hediye konur (sigara, bıçak, tesbih, çakmak) sürüye giderken verilir (KK.8, KK.18).

2.7.3. Zarar Ödeme

Zarar ödeme, sürünün sorumluluğunu taşıyan çobanın hayvanlara zarar gelmesi hâlinde zararı tahsil etmesidir.

“Senin hayvanına zarar getirmem” veya Kur'an kitabına yemin etme şeklinde yeminler vardı. Yemin içme, hayvana zarar gelirse edilir. Kendisinden zarar gelmediğinde de yemin içer. Çoban emanete önem verir. Kurda kaptırırsa oturup ağlar ne yapacağını bilemez. Yemin içme de burada devreye girer. “Emaneti sana teslim ettik, telef ettik” şeklinde konuşulmaması içindir. Dikkatli olması lazım hayvandan sorumlu. Hayvan taşınmazsa, sığırsa, büyükse bir emaresini götürebilir veya bir resmini çekebilir. Hayvandan bir emare bulunmamışsa, sahibin zararı varsa tahsil eder. Çoban tutarken ödemeli tuttuyorsa ödeyebilir. Kesim kesilmişse öder (KK.8).

Hayvan öldüyse veya ayağı kırıldıysa genelde iki kişiydik, biri gidip haber verirdi. Hayvan sahibi ya götürürdü veya götüremeyecek durumdaysa bırakırdı. Çok kötü durumda değildiyse adam götürüp keserdi. Götürürken de öküz arabasına bindirirdi. Ya kesecekti, ya satacağı ya da iyileştirip sürüye katacağı. Mal sahibi hayvana zarar gelse katı tepki vermezdi. En kötü çoban bile mala bir şey olsun istemezdi (KK.17).

¹³ Buğdayı veya tahıl ürünlerini ölçmek için kullanılan bir ölçektir.

Olur ilçesinde çobanın hayvanlara verdiği herhangi bir zarar varsa, çoban ödeme yapmaktadır. Çoban, sürüdeki canlılara zarar gelmesi durumunda herhangi bir aşırı tepki ile karşılaşmamaktadır.

2.8. Kurtağzı Bağlama

Kurt Ağzı bağlanması çoğunlukla ilgili dualar eşliğince bıçak ağzı kapatılarak yapılır (Kalafat, 2006, s. 276). Olur ilçesinde de bu büyüsel uygulama ilgili bulgular şu şekildedir:

Mal bayırda, ormanda kaldıysa kurtağzı bağlama yapmaya giderlerdi. Nasıl bir şeydi bilmiyorum. Kurt yemesin diye bağladıklarını söylerlerdi (KK.17).

Evden bıçak ve ip alınır. Dualar okunarak bıçak bağlanırdı. Herkes bağlayamaz. Duası vardı. Duası nasıldır, bilmiyorum. Bağlayan kişi duayı bilirdi, onu çağırırlardı. Hayvan bulunca bağlamayı bozuyorlardı (KK.8).

Kurtağzı bağlamaya rastladım. Birkaç defa köyde kurtağzı bağlama yaptırarak, faydasını da gördük (KK.1).

Olur ilçesinde bu büyüsel uygulamaya inanıldığı ve yaptırıldığı görülmektedir.

2.9. Çoban ve Hayvan Barınakları

Çobanın kırsalda mesleğini icra ederken bir barınağa ihtiyacı vardır. Olur ilçesinde çobanın barınma ihtiyacını gören barınaklar şu şekildedir:

Kulapa/Külüppa: Çoban kulübesine, “Kulapa” denir (KK.8).

Karavan: *Traktörün arkasına karavanı takarsın, koyun sürünü de getirirsin, kalırsın. Koyun sürüsü, karavanı tanır, ışık da veriyor. Işığı görünce canlanmazlar daha onlar (KK.15).*

Hayvanların zorlu hava şartlarına uygun biçimde barınması ve güvende kalması için yapılan barınaklar şu şekildedir:

Ağıl: *Hayvanların koyulduğu barınağa denir (KK.8). Ağıl dediğin, etrafı kapalı, çevrilidir. Tel veya çitle çevrilerek yapılan bir hayvan barınak alanıdır. Hayvanların hapsedildiği ve yağmur çamur olduğunda kımıldayamadıkları bir alandır (KK.1). Üstü açık, etrafı kapalı barınaktır. Yazın veya gündüz hayvan koyulur (KK.18).*

Ahır: *Her tarafı kapalı, genelde kış aylarında kullanılan hayvan barınağıdır (KK.18).*

Köm/Kom: *Kışlık hayvan barınağıdır (KK.8). Küçükbaşların kaldığı, içinde hiçbir şey olmayan üstü kapalı barınaktır (KK.18).*

Kara Arhaç/Arkaç: *Merada herhangi bir düzlüğe kurulur. Avantajı ise hayvanlar yağış olduğunda gelince çamura bulanmaz. Hayvan, etrafı çevrili bir alana sıkışmadığı için yağmur veya başka durumlarda yandaki çimenliğe, yeşillığe*

gidebilir. Çoban, genellikle sürüyü hep yayların dışında tutar. Genelde tosun çobanları, kara arhaç/arkaç kullanır (KK.1, KK.18).

Kardaval/Gartaval: *Üstü kapalı, etrafı açık ve telle çevrilidir. Hayvanları, güneşten ve yağmurdan korumak için kullanılır (KK.18).*

İlçede kullanılan hayvan barınakları; güvenlik ve hava koşullarına göre şekillenmiştir.

2.10. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanların İsimlendirilmesi ve Sınıflandırılması

Davarlar esas olarak cinsiyetlerine ve fiziki özelliklerine göre adlandırılırlar. Cinsiyetlerine göre adlandırılırken yaşları, fiziki özelliklerine göre adlandırılırken renkleri ve baş kısımları ile ilgili bir kısım unsurlar dikkate alınır (Gökşen, 2007, s. 136). Olur ilçesinde büyükbaş ve küçükbaş hayvanların isimlendirilmesi ve sınıflandırılmasında yaş, cins, renk, cinsiyet gibi özelliklerin dikkate alındığı görülmektedir.

Olur ilçesinde büyükbaş hayvanların isimlendirilmesi ve tasnifi şu şekildedir:

Mor kırmızı inekler var ama şu anda kaybolmak üzeredir. Bu tür sadece Kekikli köyünde bulunmaktadır. Bizim ana ırkımızdır. Koruma altındadır. Montofon, Simental ve Şavrela en çok tercih edilen inek türleridir. En çok, simental görülür. Alnı beyaz olanına kaşka/kaşha denir. “Kolik inek”, boynuzu olmayan ineklere deriz. Burnu ağzı sarımsı olanlara “mireş” denir. “Alaca inek”, alaca renkli olana deriz. “Boz inek” bizde de olurdu (KK.8).

Dana: 0-1 yaş arasındaki sığırlara denmektedir.

Erkek Dana: 0-1 yaş arasındaki erkek sığırlara denmektedir.

Mozik: 1-2 yaş arası dişi sığırlara denmektedir.

Erkek Mozik: 1-2 yaş arasındaki erkek sığırlara denmektedir.

Düğe/Düve: 3 yaşındaki sığırlara denmektedir. “Bir doğmuş inek” denir. İlk doğumunu gerçekleştirir. 4 yaşındakine de “iki doğmuş inek” denmektedir. Bu şekilde her yaşta bir sayı artarak devam eder.

Doğar Tosun/Tosun: 3 yaşındaki erkek sığırlara denir. 4 yaşında “toprak” denir. 5 yaşında “iki toprak” denir ve iki topraktan sonra “öküz” denir (KK.18).

Kısır İnek: *Karnı boş olana deriz (KK.18).*

Gebe Düğe/Gebe İnek: *Gebelik sürecine giren hayvana denir (KK.18).*

Olur ilçesinde küçükbaş hayvanların isimlendirilmesi ve tasnifi şu şekildedir:

Morkaraman, Akkaraman koyunları vardır. Hemşin koyunu (herik) Artvin bölgesine aittir ama komşuluktan dolayı bizlerde de vardır (KK.8).

Kuzu: Yeni doğan koyuna denir. 0-6 ay arasındır.

Şişek: 1-2 yaş arasındaki koyuna denmektedir.

Ögeç/Ogeç: 1-2 yaş arasındaki erkek koyuna denmektedir.

Toklu: 6-12 ay arasındaki koyuna denmektedir.

Erkek Toklu: 6-12 ay arasındaki erkek koyuna denmektedir.

Koyun: 2 yaşından büyük küçükbaş denmektedir.

Koç: 2 yaşından büyük olan erkek küçükbaş denmektedir.

Katımlık Koç: 2 yaşındaki koça, “bir katımlık koç” denmektedir. Her sene katımlığa karşı yaş da artar, 3 yaşındaki koç da “iki katımlık koç” şeklinde devam eder.

Gıdık: 0-6 ay arasındaki keçiye denmektedir.

Erkek Gıdık: 0-6 ay arasındaki erkek keçiye denmektedir.

Korut: 6 ay ile 1 yaş arasındaki keçilere denmektedir.

Erkek Korut: 6 ay ile 1 yaş arasındaki erkek keçilere denmektedir.

Çebiç: 1-2 yaşına kadar olan keçidir. Erkeğine “koşot” denmektedir.

Koşot: 1-2 yaşına kadar olan erkek keçilere denmektedir.

Keçi: İki yaşından sonraki keçilere denmektedir.

Teke: İki yaşından sonraki erkek keçilere denmektedir. 2 yaşındaki “bir katımlık teke”, 3 yaşındaki de “iki katımlık teke” şeklinde devam eder.

2.11. Çobanlıkta Kullanılan Mesleki Terimler

“Meslektaş olarak adlandırılan insanlar mesleklerini icra edebilmek ve kendi aralarında sağlıklı bir iletişim kurmak amacıyla bazı sözcükler üretirler ki buna terim denir” (Deniz vd., 2016, s.206). Olur ilçesinde çobanlık mesleğinin icrasında kullanılan mesleki terimler ise şu şekildedir:

Haylama: “Haylama” dediğimiz seslenme köpeklere yapılır (KK.8). Haylamayı, çoban başlattırır. “Hadi tut, hadi hadi” diye başlatır. Köpeği, bir bölgenin üzerine uyarlamak için haylama yapar (KK.18).

Islık: Çoban genelde koyunlara ıslık sesi çıkartır (KK.1). Hayvanları, müzikle otarmak veya suya götüreceği zaman ıslık veya kavalla götürür. Çobanın acil durum ıslığı vardır. Acil durumlarda, çağırdığında hayvan ürküp toplanır. Uzun uzun ve hızlı hızlı bir ıslıktır. Suyu götürme ıslığı ayırdır, kısa kısa çalınır. Islık çalınır ve anlamı da “Su burada, su burada” demektir. Su içtiği zaman su ıslığı çalınır. Hayvan bilir ki o ıslık çalınırsa orda su vardır. Kızma ıslığı vardır. Kızdığı zaman da kısa

ama sert bir şekilde ıslık çalar. Kızma ıslığı, hayvan yönünü çevirme için kullanılır. Rahatlama ıslığı vardır, hayvanın ot bulup rahatladığı zaman çalar. O zaman da daha ağır ağır yayılırlar. Kaval da aynı, suya götürülürken rahatlatma için kullanılırdı. ıslık da türkü şeklinde kaval gibi çalınır. Şimdiki zamanda internetten de kaval sesi veya ıslık dinleten bulunuyor (KK.8).

İğdiş Etme: *Tosunları bazen de kısırlaştırırlar bu da “iğdiş etme”dir. Kağnya koşmak için iğdiş ederlerdi ki çiftleşmek için uyarılıp kaçmasın (KK.18).*

Kayırmak: *Hayvanın özellikle içeride doyurulmasına denir (KK.1).*

Nal Çakma: *Genelde ilkbahardan sonbahara kadar olan vakitte gerçekleştirilir. Öküzler koşulursa kışın da nallanır. Yoksa ayakları sakat olur, tutmaz ve tırnakları parçalanır. Atlar da kışın binilirse kışın nallanır. Eşekler de yük yüklenir, koşulursa nallanır; koşulmazsa yazın, nallanmaya gerek yoktur (KK.18).*

Otarmak: *Hayvan otlatmaya denir (KK.1).*

Öğür Etme: *Çiftleşme zamanı gelince çiftleşmeye veya kızgınlık dönemindeki sürecine denir. Dişi sığırın gebe kalma zamanıdır (KK.18).*

Seslenmeler: *İneklere seslenirken “Pij pij” dersin. Koyunlara “Mee”, “Ho ho!”, kuzulara “Be”, danalara ise “Puçi puçi” dersin. Zaten köpeklerin ismi bellidir, seslendiğin zaman gelirler (KK.1).*

Sonuç

Çoban kültürünü incelemek amacıyla seçilen Olur ilçesinde ek gelir için veya ihtiyaçlardan dolayı tarım kollarıyla ilgilenilmektedir. Tarım kollarından biri olan hayvancılığa bağlı bir şekilde icra edilen çobanlık mesleği, kendi içerisinde dönüşerek varlığını devam ettirmektedir.

İlçenin temel geçim kaynağı olarak karşımıza çıkan hayvancılık alanında yerli çoban bulamama sorunu göze çarpmaktadır. Yerli çoban eksikliği, Merkez Yeşilbağlar Mahallesi hariç, ilçe genelinde söz konusu sorun görülmektedir. Bu durum, meslekte kullanılan geleneksel yöntemleri, halk bilgisini ve icra şeklini geçici olarak tutulan veya yabancı uyruklu olan çobanlarla sürdürülmeye çalışılmasına yol açmaktadır.

Çobanlığın zor bir meslek olduğu ve meslekte görülen zorlukların zaman içinde iletişim ve ulaşım araçlarıyla kolaylaştığı kaynak kişiler tarafından vurgulanmaktadır. Mesleğin gelişiminde ve dönüşümünde etkin olan teknoloji, halk arasında çobana yeni bir sıfat eklemiştir: “modern çoban”.

Teknoloji ile kırsalda yaşantının kolaylaşması, çobanlık mesleğinde dönüşümü tetiklemiştir. Yemek ihtiyacı, sürü sahiplerinin desteği ile kolayca giderilmektedir. Mera alanlarında barınmak için açık alan veya küçük kulübe kullanımı, yerini traktörlere bağlı bir şekilde kullanılan karavanlara bırakmıştır. Günümüzde çoban ihtiyacının ilçe dışından karşılanmasından dolayı yazın çeşitli barınaklar, kışın ise ayrı bir ev veya oda verilmektedir. Aynı zamanda, kırsalda yaşanan hayvan yaralanmaları, hastalıkları, gebelik durumları, kaybolmaları ve ölüm gibi durumlarda ulaşım problemleri çekilmemektedir. Ulaşım araçlarının telefon yardımıyla istenmesi veya ulaşım araçlarına sahip olunması; çobanın öküz arabası, at veya eşekle haber ulaştırması veya hayvanın taşınma zorunluluğunu ortadan kaldırmıştır. Hayvan sağlığında “modern çoban”, geleneksel yöntemlere ilaveten veteriner ilaçlarını da kullanmaktadır. Geleneksel olarak kullanılan ve hayvanlarla iletişim aracı olan ısıklık ve kaval artık yerini müzik listelerine bırakmaktadır. Yörede geleneksel olarak kullanılan davarcık ise yerini sırt çantasına bırakmıştır. Kara lastik ve çarığın yerini ise iş ayakkabısı, spor ayakkabı ve çizme almıştır. Çoban keçesinin yerini ise mont, kaban veya yağmurluk almıştır. İlçede tabiat bilgisine ek olarak meteoroloji gündeminden faydalanma da görülmüştür. Günümüzde, kolektif olarak tercih edilen giysi ve araç gereçler, kırsalda mesleğini sürdüren çobanın “modern” şeklinde nitelendirilmesine de yol açmıştır.

Sonuç olarak ilçede çoban kültürü, teknolojiyle ve sosyal koşullarla birlikte bir metamorfoz aşamasındadır. İlçenin yerli çoban eksikliğini yabancı çobanlarla gidermeye çalışması, halk bilgisinin tümüyle aktarımını engellerken Afganlar başta olmak üzere yabancı uyruklu çobanların bilgisi de kültürel ekolojiye eklenmektedir. Yerli çoban bulma zorluğunun yaşanması, çoban kültürünün aynı zenginlikte yaşatılmasını engelleyebilir. Çobanlığın kırsalda sürdürülen bir meslek olması dolayısıyla çeşitli zorlukları bulunmaktadır. Bu bakımdan, iletişim ve ulaşım araçları çobana büyük bir katkı sağlamaktadır. Aynı şekilde, barınma ve yeme içme ihtiyaçlarının sürü sahipleri tarafından özenle giderilmesi kırsalda çobanın yaşamına konfor katabilmektedir. Bu çeşitli avantajların yanında pek tabii oluşan dezavantajlar da bulunmaktadır; teknolojinin çoban ve tabiat bağına zayıflatma ihtimali vardır. “Modern çoban”, sosyalleşme ve iletişim ihtiyacını telefonla giderirken tabiat ile kurduğu ilişki zayıflayabilir. Bu bağlamda Olur ilçesi çoban folkloru açısından araştırmacılara önemli veriler sunacak bir bölge olarak bu çalışmada detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Kaynakça

- Akın, E. (2018). *Talip Apaydın'ın romanlarında halk bilimi unsurları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Siirt: Siirt Üniversitesi.
- Akpınar Külekçi, E., Bulut, Y. ve Sezen, İ. (2020). Oltu ve olur (Erzurum) ilçeleri yayla turizmi potansiyelinin coğrafi bilgi sistemiyle belirlenmesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 291-302.
- Alakuş, E. ve Uzan, Y. (2020). İnsan ticaretine konu olma potansiyeli bakımından Türkiye'nin Afgan düzensiz göçmen gerçeği. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 92-117.
- Bayat, F. (2011). Türk mitolojik düşüncesinde çobanlık, E. Naskali (Ed.), *Çoban Kitabı* (165-185). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Begic, H. ve Öz, C. (2020). Türk kültüründe çobanlık ve çoban giysisi – kepenek, çoban kürkü. *Türkoloji*, (102), 105-124.
- Boratav, P. (1984). *100 soruda Türk folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Bulut, B. (2014). *Türk halk kültüründe çoban*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kars: Kafkas Üniversitesi.
- Çağbayır, Y. (2007). *Yazıtlarından günümüze Türkiye Türkçesinin söz varlığı Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Çoban, V. (2015). *Türk halk kültüründe çobanlık*. Yüksek Lisans Tezi. Elâzığ: Fırat Üniversitesi.
- Çelebi, K. (1145). *Kitab-ı Cihannümâ li-Kâtib Çelebi*. İstanbul: İbrahim Müteferrika Matbaası.
- Deniz, K., Alkol, N. ve Öğretmeni, T. (2016). Mesleki dilin söz varlığı ve terim, *Milli Eğitim Dergisi*, 45(210), 201-214.
- Ertürk, H. (2022). Taliban yönetimindeki afgan medyası. Afganistan'da taliban yönetiminin küresel ve bölgesel etkileri, Çevrimiçi Ulusal Kongre, Bildiri Kitapçığı, 60-73.
- Gökşen, C. (2007). Sandal köyü tarsus ve çevresinde keçilere verilen adlar ve davarcılıkla ilgili bazı uygulamalar, *Millî Folklor*, 19(76), 134-148.
- Gökyay, O. Ş. (2006). *Dede Korkut hikâyeleri*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Gündoğdu, H. (1991). Çataksu (tavusker)'da halk sanatı tarzında süslenmiş bir Osmanlı dönemi camii, *Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri* (5-7 Mart 1990, Konya), 85-96. Ankara.
- Himoğlu, M. (2015). *Tarihe mühür vuran şehir Erzurum*. Erzurum: Fener Yayınları.

- Işığışok, Ö. ve Kariman, S. (2022). Afganistan’da yaşanan göç hareketleri ve Türkiye’deki Afganların durumunun incelenmesi, *Journal of Crises and Political Research*, 6(2), 455-486.
- İleri, C. (2011). Eskişehir’de Çobanlık, E. Naskali (Ed.), *Çoban Kitabı*, 15-47, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Kalafat, Y. (2006). Türk Halklarında Kurt Ağzı Bağlama İnancı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(20), 273-280.
- Karaca Z., Can H., Yarbaşı Y., Özdemir S. ve Gül Oral F. (2018). *Erzurum ili sosyo-ekonomik profili 2018*. Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Keleş, İ. (2024). Doğu Karadeniz bölgesi tarım kültüründe tarım ürünlerini yabani hayvanlardan korumak için yapılan geleneksel uygulamalar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 17(46), 541-561. <https://doi.org/10.12981/mahder.1470659>
- Kırmızı, Ö. (2016). *Erdemli halk kültürü*. Mersin: Mersin Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kırmızı, Ö. (2022). “Bir tören ve toplumsallaşma yemeği olarak tirit”, Halk Gastronomisi içinde (Ed. M. Aça vd.), s. 605-616, İstanbul: Motif Vakfı Yayınları.
- Koday, S. (2013). Olur'un turizm bakımından önemi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (22).
- Kunos, I. (1978). *Türk halk edebiyatı*. Yay. Hzl. T. Gülensoy, İstanbul: Tercüman Yayını.
- Koyuncu, M. (2012). Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin anahtarı ‘çoban’, *2012 Yılı Hayvancılık Grubu Bölge Bilgi Alışveriş Toplantısı Bildirileri* (17-20 Eylül 2012).
- Polat Üzümcü, T., Alyakut, Ö. ve Fereli, S. (2017). Gastronomik ürünlerin coğrafi işaretleme açısından değerlendirilmesi: Erzurum-olur örneği. *Reserach Journal of Agricultural Sciences*, 10(2), 44-53.
- Ögel, B. (1971a). *Türk kültürünün gelişme çağları I*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, B. (1971b). *Türk kültürünün gelişme çağları II*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sevindik, A. (2018). Köy odalarından hareketle bir orta Anadolu köyünün halk hukuku algısı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (39), 27-48. <https://doi.org/10.21497/sefad.443331>
- Ulular, A. B. (2006). Konya’da geleneksel konutta mutfak. (Yüksek Lisans Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi.

Elektronik Kaynaklar

URL-1: <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 14.10.2024.

URL-2: <https://www.olur.bel.tr/ilcemiz-Ilcemizin-Cografyasi> Erişim: 10.12.2024.

Kaynak Kişiler

- KK.1. Bekir YILDIRIM, 1974, Olur, Ortaokul, Çiftçi, Merkez Yeşilbağlar Mahallesi, Evli,
- KK.2. Yasin ÖZÇELİK, 1987, Olur, Lise, Çiftçi, Boğazgören Mahallesi, Evli,
- KK.3. Cafer ÖZÇELİK, 1969, Olur, İlköğretim, Çiftçi, Boğazgören Mahallesi, Evli,
- KK.4. Bilgin YILDIRIM, 1992, Olur, Lisans, Çiftçi, Merkez Yeşilbağlar Mahallesi, Bekâr,
- KK.5. Ercan VARALAN, 1991, Olur, Lise, İtfaiyeci, Çiftçi, Ekinlik Mahallesi, Evli,
- KK.6. Bülent ALBAYRAK, 1986, Olur, Lise, İtfaiyeci, Çiftçi, Olgun Mahallesi, Bekâr,
- KK.7. Fatih ALBAYRAK, 1983, Olur, Lisans, İtfaiyeci, Çiftçi, Olgun Mahallesi, Evli,
- KK.8. Fehmi YILDIRIM, 1967, Olur, Ortaokul, Emekli, Aktepe Mahallesi, Evli,
- KK.9. Kemalettin ÖZDEMİR, 1974, Lise, Çiftçi, Sarıbaşak Mahallesi, Evli,
- KK.10. Canay YILDIRIM, 1969, Olur, Ortaokul, Çiftçi, Ilıkaynak Mahallesi, Evli,
- KK.11. Nedim AMİRİ, 1998, Mezar-ı Şerif, Lise, Çoban, Erzurum, Bekâr,
- KK.12. Seyfullah HÜSEYİNİ, 2001, Samangan, Ortaokul, Çoban, Erzurum, Bekâr,
- KK.13. Samih AMİRİ, 1996, Mezar-ı Şerif, Çoban, Erzurum, Bekâr,
- KK.14. Uğur ÖZÇELİK, 1993, Olur, Ortaokul, Çiftçi, Boğazgören Mahallesi, Evli,
- KK.15. Reis Yıldırım, 1965, Olur, Ortaokul, Çiftçi, Merkez Yeşilbağlar Mahallesi, Evli,
- KK.16. Mustafa REZZAKOĞLU, 2002, Mezar-i Şerif, İlkokul, Çoban, Erzurum, Bekâr,
- KK.17. Selahattin YILDIRIM, 1960, Olur, Okuryazar, Çiftçi, Etimesgut, Evli,
- KK.18. Halil KORKU, Şenkaya, 1963, Olur, Ortaokul, Emekli Memur, Çiftçi, Evli,

Timur Dönemi Seramik Örnekleri (Taşkent Emir Timur Müzesi)*

Sevgi KURTYEMEZ** & Eyüp POLAT***

Öz: Bu çalışmada, Taşkent Emir Timur Müzesi'nde sergilenen ve Timur dönemine tarihlendirilen 10 adet seramik tabak incelenmiştir. Söz konusu figürlü seramik tabaklar sanatsal özellikleri ve dönemin kültürel hayatı hakkında bilgi vermesi bakımından oldukça önemlidir. İncelenen eserler, Timur dönemi günlük hayatta kullanılan tabakların zanaatkarlık anlayışı ve estetik yaklaşımlarını ortaya koymaktadır. Çalışma, figürlü seramik örneklerinin sanatsal değerlerini, dönemsel üretim tekniklerini ve bezeme unsurlarını detaylı biçimde ele alarak bu eserlerin tarihi belge niteliğine vurgu yapmaktadır. Çalışmada, incelenen eserler yalnızca estetik açıdan değil, aynı zamanda 14-16. yüzyıl Orta Asya'daki Türk toplumlarının kültürel yapısı, ticaret ilişkileri ve sembolik değerlerini yansıtmaları bakımından da önem taşımaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan eserler, figürlü seramik sanatının gelişimi ile ilgili literatüre müze verileri üzerinden somut örnekler sunması ve Türk-İslam sanatının süreklilik gösteren yönlerini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Taşkent Emir Timur Müzesi'nde sergilenen 10 adet seramik tabak bu bağlamda incelenmiştir. İncelenen örneklerde bitkisel ve geometrik motiflerin yanı sıra hayvansal figürlerin de karşımıza çıkması gerek İslam Öncesi Türk Sanatı ve gerekse İslami Dönem Türk Sanat anlayışının Timur dönemi sanatı içerisinde devam ettiğinin en belirgin kanıtı niteliğindedir. Çalışma boyunca nitel yöntem benimsenmiş olup müze incelemeleri ve görsel analizler yoluyla eserlere ilişkin veriler, sanat tarihi biliminin kendine has yöntem ve teknikleriyle toplanmıştır. İncelenen eserlerdeki motifkompozisyonları, renk kullanımı, teknik özellikler ve ikonografik öğeler belirlenerek çalışmada detaylı bir şekilde tanımlanmıştır. Elde edilen bulgular, dönemin sanat anlayışında bitkisel ve geometrik motiflerin yanında hayvan figürlerinin de önemli bir yer tuttuğunu ve bu eserlerin aynı zamanda kültürel etkileşimlerin izlerini taşıdığını ortaya koymaktadır. Emir Timur Müzesi'nde yer alan figürlü seramik tabaklar, yalnızca birer sanat eseri değil, aynı zamanda dönemin kültürel, ekonomik ve estetik dinamiklerini yansıtan birer tarihi belge niteliğindedir.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Türk sanatı, Özbekistan-Taşkent, Emir Timur Müzesi, figürlü seramik, çini.

Timurid Period Ceramic Samples (Tashkent Emir Timur Museum)

Abstract: In this study, ten ceramic plates exhibited at the Amir Timur Museum in Tashkent and dated to the Timurid period have been examined. These figurative ceramic plates are of great importance in terms of their

* Bu makale, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, “Özbekistan Taşkent Müzelerinde Yer Alan Eserler (Seramik-Ahşap-Kumaş)” adlı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi, sevgi.kurtyemez@gmail.com / <https://orcid.org/0009-0005-4642-9173>

*** Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, epolat@erciyes.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0003-4050-0520>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 20-06-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 05-08-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI:10.59305/ijvuts.1724063

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Kurtyemez, S., Polat, E. (2025). Timur Dönemi Seramik Örnekleri (Taşkent Emir Timur Müzesi), Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (2), 274-294. <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1724063>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

Yazar Katkıları	Araştırmanın Tasarımı	Yazar-1 (%75) - Yazar-2 (%25)
	Veri Toplanması	Yazar-1 (%75) - Yazar-2 (%25)
	Araştırma - Veri Analizi - Doğrulama	Yazar-1 (%75) - Yazar-2 (%25)
	Makalenin Yazımı	Yazar-1 (%100) - Yazar-2 (%0)
	Metnin Geliştirilmesi ve Tashihi	Yazar-1 (%75) - Yazar-2 (%25)

artistic features and the insight they provide into the cultural life of the period. The examined works reveal the craftsmanship and aesthetic approaches of the plates used in everyday life during the Timurid era. By analyzing the artistic value, period-specific production techniques, and decorative elements of the figurative ceramics in detail, the study emphasizes the historical document-like quality of these artifacts.

The examined objects are significant not only from an aesthetic perspective but also for reflecting the cultural structure, trade relations, and symbolic values of Turkic societies in Central Asia between the 14th and 16th centuries. The ceramic plates that form the subject of this study are of particular importance as they offer concrete examples based on museum data for the development of figurative ceramic art and shed light on the enduring features of Turkish-Islamic art. Within this context, the ten ceramic plates exhibited at the Amir Timur Museum in Tashkent have been examined. In the analyzed examples, the presence of animal figures alongside vegetal and geometric motifs clearly demonstrates the continuity of both pre-Islamic Turkic art and Islamic-period Turkic artistic traditions within Timurid art. A qualitative method was adopted throughout the study, and data regarding the artifacts were collected through museum observations and visual analyses using the unique methods and techniques of art history. The compositional structures of the motifs, use of color, technical features, and iconographic elements found in the examined pieces have been identified and described in detail. The findings reveal that animal figures held an important place in the art of the period alongside vegetal and geometric motifs, and that these works also bear traces of cultural interactions. The figurative ceramic plates exhibited in the Amir Timur Museum are not merely works of art; they are also historical documents that reflect the cultural, economic, and aesthetic dynamics of their time.

Keywords: Central Asian Turkic Art, Uzbekistan–Tashkent, Amir Timur Museum, figurative ceramics, tilework.

Giriş

Seramik, insanlık tarihi boyunca hem günlük yaşamda kullanılan bir araç hem de estetik bir ifade biçimi olarak önemli bir yer tutmuştur. Türk kültüründe ise bu malzeme, yalnızca işlevsel amaçlarla değil, aynı zamanda sanatsal bir anlatım dili olarak da değerlendirilmiştir. Özellikle el yapımı seramik tabaklar, üzerlerindeki desenler, motifler ve renklerle sadece dönemin sanat anlayışını değil, aynı zamanda kültürel kimliğini ve dünyaya bakışını da yansıtır. Bu tabaklar, hem sofralarda kullanılmış hem de sosyal yaşamın önemli bir parçası olarak misafir ağırlama gibi geleneksel ritüellerde yer almıştır.

El sanatları geleneği içerisinde üretilen seramik tabaklar, zanaatkârların kişisel dokunuşlarını eserlere yansıtarak estetik ve kültürel bir zenginlik sunar. Türk İslam kültürünün oluştuğu ve Anadolu'ya kadar ulaştığı süreç içerisinde hiç kuşkusuz Özbekistan önemli bir konuma sahiptir (Polat, 2022, s. 30). Seramiklere işlenen motifler, binlerce yıllık tarih boyunca Orta Asya'nın coğrafi konumu, etnik çeşitliliği ve kültürel etkileşimleriyle şekillenmiştir. Kullanılan bu motifler de genellikle doğadan, tarihten, mitolojiden ve dinî inançlardan esinlenilir. Seramiklerde, ahşap süslemelerde, kumaşlarda ve mimaride sıkça görülür. “İkat” (Буктевич, 2004, s. 120) desenleri, Emir Timur döneminde kullanılan motiflerinin en karakteristik olanıdır. Bu desenler, geleneksel el dokuma teknikleriyle oluşturulur ve karmaşık geometrik desenlerin renkli bir uyumunu sunar. İkat desenleri, binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Orta Asya'nın tekstil sanatında büyük bir öneme sahiptir ve her desen, bölgenin kültürel ve tarihî zenginliğini yansıtır. Gül ve yaprak motifleri, Orta Asya motiflerinin diğer önemli bir kısmını oluşturur. Doğanın güzelliklerini ve bereketini temsil eden gül motifleri, genellikle çiçek desenleriyle süslenmiş yapraklarla birlikte kullanılır. Kullanılan motifler, genellikle el işçiliğiyle detaylandırılarak tekstil ürünlerinde,

seramiklerde ve ahşap oymacılığında görülür. Hayvan figürleri de sıkça görülen unsurlardan biridir. Eserlerde hayvan motiflerine oldukça sık yer verilmekle birlikte hayvanlara yüklenen semboller geçmişe dayalı bir anlam ifade ederken modern çağa ayak uydurulup yeni motiflere de yer verilmiştir. “Somut olmayan kültürel mirasın bir parçası olan eski Türklerin yaşam biçimleri ve felsefelerini yansıtan bu motifler, günümüzde de birçok seramik sanatçısına ilham kaynağı olmaktadır” (Şahin, 2022). Yılan, at, kartal, geyik, keçi gibi figürler Orta Asya'nın doğal çevresiyle olan yakın ilişkisini yansıtır. Av hayvanları; at, geyik, tavşan, keçi gibi hayvanlar bu grubu oluşturmaktadır. "Türklerle ilgili birçok efsane, destan ve hikâyede at, sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır (Çoruhlu, 2000, s. 141). Kuşlar, çinilerde genel kuş formlarının yanı sıra en yaygın olarak tavus kuşu, kartal, leylek, güvercin, balıkçıl ve ördek figürlerine rastlanmaktadır. Kuş figürleri genellikle hayat ağacı ile birlikte resmedilmişlerdir. Hayat ağacının etrafında karşılıklı veya sırt sırta vermiş kuşlar bulunan çiniler oldukça yaygındır. “Kuvvet ve kudreti simgeleyen kuş motifinin Anadolu sembolizminde ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır. Kuş özlemi anlatır, haber beklentisinin ifadesidir. Kuş figürünün ölümü temsil ettiği ve ruha refakat ettiği de söylenmektedir” (Büyükçanga, 2006, s. 27). Dağ keçisi, en erken örneklerde bir av hayvanı olarak konar-göçer Orta Asya Türk topluluklarının sanatında görülmektedir (Arslan ve Şen, 2023, s. 15). "Türkler etraflarında gördüklerini açık, stilize edilmiş ve doğadan uzaklaşmış motiflere çevirmişlerdir. Motifler daima tek hayvanın, tek çiçeğin stilize edilmiş neredeyse soyut biçimleridir" (Şahin, 2015, s. 20). Bu figürler genellikle mitolojik veya sembolik anlamlar taşır ve genellikle tekstil ürünlerinde, halılarda ve tabaklarda görülür.

Geleneksel geometrik desenler, Orta Asya motiflerinin temelini oluşturan önemli unsurlardan biridir. Kareler, üçgenler, çaprazlar ve zigzaglar gibi motifler, genellikle simetri ve düzenin ifadesi olarak kullanılır. Bu desenler, genellikle bir araya getirilerek karmaşık ve göz alıcı desenler oluşturmak için kullanılır. Bu araştırmanın temel amacı, Taşkent Emir Timur Müzesi'nde yer alan 14 ve 16. yüzyıla ait figürlü seramik tabaklar üzerinden motif, renk ve süsleme anlayışını incelemektir. Söz konusu eserler, sadece görsel güzellikleriyle değil, taşıdıkları kültürel mirasla da dikkat çeker. Bu çalışmada, özellikle tabakların üzerindeki motiflerin kökeni, sembolik anlamları ve bu anlamların zamanla nasıl evrildiği ele alınacaktır. Aynı zamanda, bu motiflerin sadece bulundukları dönemi değil, daha sonraki dönemleri ve başka kültürel çevreleri nasıl etkilediği üzerinde de durulacaktır. Böylece seramik sanatının kültürel bir taşıyıcı ve aktarıcı rolü ortaya konulacaktır.

Çalışma, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. Çünkü bugüne kadar seramik sanatı üzerine yapılan çalışmalar genellikle teknik analizlerle sınırlı kalmış, özellikle

figürlü seramik örneklerinin kültürel bağlamda ayrıntılı bir şekilde ele alınmasına yeterince yer verilmemiştir.

Bu araştırma, belirli bir koleksiyona “Taşkent Emir Timur Müzesindeki figürlü seramik tabaklara” odaklanarak, bu eksikliği gidermeyi hedeflemektedir. Seramikler üzerindeki motiflerin hangi kültürel kökenlerden beslendiği, hangi anlamları taşıdığı ve bu anlamların daha sonraki dönemlerde nasıl devam ettiği, çalışmanın ana odak noktasıdır. Böylece, sanat tarihi açısından hem özgün hem de kültürler arası etkileşimi gözler önüne seren bir bakış açısı sunulacaktır.

1. Timur Dönemi Sanatı

Timur’un hayatının ilk dönemlerine dair kayıtlar kaynaklarda fazlaca yer almasa da onun 1370 yılında Çağatay Hanlığı’nın Mâverâünnehir kolunda iktidarı ele geçirdiği ve devletini kurduğu bilinmektedir (Yezdi, 2019, s. 211). O, 25 Şâban 736 (Nisan 1336) Salı günü On iki Hayvanlı Türk Takvimi’ne göre Sıçan yılında Keş (Şehr-i Sebz— Yeşil Şehir) yakınlarındaki Hoca Ilgar köyünde doğmuş olup babasının adı Turagay, annesinin adı Tekina Hatun idi. 1360 yılına gelinceye kadarki hayatına dair hiçbir şey söylenmemektedir (Aka, 2022). Emir Timur (1336-1405), Türk-Moğol kökenli büyük bir devlet adamı ve askerî stratejist olarak Orta Asya tarihinde derin izler bırakmıştır. Sert ve disiplinli kişiliğiyle tanınan Timur, askerî dehası sayesinde Timurlular Devleti’ni kısa sürede geniş bir coğrafyaya yaymıştır. Timur’un askerî dehası, düzenlediği birçok başarılı sefer ve kazandığı zaferlerle tarihe damga vurmuştur. 1398 yılında düzenlediği Delhi Seferi’nde, Delhi Sultanlığı’nı mağlup ederek Hindistan’daki zenginlikleri ele geçirmiştir (Yüksel, 2009). 1391 ve 1395 yıllarındaki Altın Orda Seferleri’nde Toktamış Han’ı yenerek Altın Orda Devleti’nin gücünü kırmış ve kuzey ticaret yolları üzerinde kontrol sağlamıştır. Timur’un en önemli zaferlerinden biri, 1402 yılında Yıldırım Bayezid’e karşı kazandığı Ankara Savaşı’dır; bu zafer Osmanlı İmparatorluğu’nu Fetret Devri’ne sokmuştur (Saburi, 2012, s. 638). Ayrıca, 1380’lerde düzenlediği İran ve Mezopotamya Seferleri ile İlhanlıların eski topraklarını fethederek bölgedeki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Bu zaferler, Timur’un hem siyasi hem de askerî sahnede ne kadar etkili bir lider olduğunu ortaya koymaktadır. Doğuya düzenlediği son seferinde 18 Şubat 1405 tarihinde 69 yaşlarında vefat etmiştir (Aka, 2022, s. 34).

Emir Timur dönemi, Orta Asya’nın sanat ve kültür tarihinde önemli bir dönemdir. 14 ve 15. yüzyıllarda Timur İmparatorluğu’nun hüküm sürdüğü bu dönem, çeşitli sanat dallarında büyük bir gelişmeyi işaret eder.

Emir Timur’un başkenti olan Semerkant, o dönemde sanatın ve mimarinin merkezi hâline gelmiştir. Şehir, birçok görkemli yapı ve anıtle süslendi. Timur’un liderliği altında, sanatçılar ve

zanaatkârlar, çeşitli disiplinlerde ustalıklarını sergileyerek birçok eser yarattılar. Özellikle figüratif seramik ve çini sanatı, Timur döneminde büyük bir gelişim gösterdi. Emir Timur'un sarayları ve camileri, muhteşem çini işçiliği ve figüratif seramiklerle süslenmişti. Bu eserler, o dönemin sanatının en önemli örneklerindendir ve bugün hâlâ bu dönemin sanatsal zenginliğini yansıtmaktadır.

Emir Timur'un sanata ve kültüre olan desteği, Orta Asya'nın sanat tarihinde izler bırakmıştır (Rtveladze ve Islomov, 2005). Mimaride ve sanatta, Semerkant başta olmak üzere Timur'un yönetimindeki şehirlerde birçok yapı inşa edilmiştir. Bunlar arasında Gur-i Emir Türbesi, Bibi-Hanım Camii ve Şeh-i Zindeh Külliyesi gibi yapılar dönemin mimari başyapıtlarıdır. Bu eserler, karmaşık geometrik desenlerle süslenmiş, ince işçilikle yapılmış ve çeşitli renklerdeki taşlarla süslenmiştir.

Seramik sanatı da Emir Timur döneminde büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Özellikle Taşkent, seramik üretimi açısından öne çıkan bir merkez olmuştur. Renkli desenleri ve ince işçiliğiyle Taşkent seramikleri, dönemin önemli sanat eserlerindendir. Çeşitli geometrik desenler, bitki motifleri ve hatta kaligrafi, seramiklerin süslemelerinde sıkça kullanılmıştır. Kuş, yılan, yılan yolu, kuş zinciri gibi hayvan süslemelerine de sıkça yer verilmiştir. Renkli çamurların ustaca kullanımıyla üretilen bu seramikler, hem görsel açıdan etkileyici hem de teknik açıdan ustalık gerektiren eserlerdir.

Türk İslam edebiyatı da Emir Timur döneminde önemli bir gelişme göstermiştir. Divan edebiyatı ve halk edebiyatı alanlarında birçok önemli şair yetişmiştir. Mir Ali Şîr Nevayî gibi şairler, dönemin edebî figürlerindendir. Onların eserleri, dönemin estetik ve kültürel anlayışını yansıtırken aynı zamanda dilin ve edebiyatın gelişimine de katkı sağlamıştır. El sanatları da Emir Timur döneminde önemli bir yere sahiptir. Ahşap oymacılığı, metal işçiliği, minyatür sanatı gibi alanlarda önemli eserler üretilmiştir. Kitap süsleme sanatı da döneminde büyük bir ivme kazanmıştır. İncelikle işlenmiş desenler ve altın varaklarla süslenmiş kitaplar, dönemin sanatının bir yansımasıdır. Müzik ve dans da Emir Timur döneminin sanat alanında önemli bir yer tutmuştur. Saraylarda icra edilen çeşitli enstrümanlarla müzik performansları ve dans gösterileri, dönemin sanatsal yaşamının vazgeçilmez bir parçasını oluşturmuştur. Bu gösteriler, sanatın ve kültürün bir araya geldiği ve toplumsal bağların güçlendiği ortamlar sunmuştur. Bu farklı sanat dalları, Emir Timur döneminin zengin kültürel mirasının birer parçasını oluşturur.

2. Türk Seramik Sanatı

Türk seramik sanatı, Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan tarihî süreç içinde farklı kültürlerden etkilenerek gelişmiş, teknik ve estetik açıdan zenginleşmiştir. "Samsat, İslam öncesi Türk seramik ve çini tarihini aydınlatan önemli bir üretim merkezi olarak bilinmesi, 1939 yılında

Dörner ve Naumann tarafından yapılan ilk arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkmıştır” (Özgüç, 2009). Bu eserler hem İslam seramiklerinin hem de Türk seramik ve çini sanatının daha iyi anlaşılmasını sağlaması bakımından önemli görülmüştür (Öney, 1982). Samanilerin dillere destan başkenti Afrazyab'da (eski Semerkand) sonra Karahanlıların da kullandığı ve geliştirdiği görkemli saraydan bugüne ancak bazı nefis oymalı alçı duvar kaplama panoları, fresk (duvar resmi) parçaları, lüks seramikler kalmıştır. "Afrazyab seramikleri", Çin ile Müslüman Orta Asya gelenekleri arasındaki ortama yakışan, ikisinin karması bir üslupta, çok ünlü ve ilginç bir sanat eserleri grubu oluşturmıştır (Arık, 2000, s. 8). İlk örnekleri, Göktürkler ve Uygurlar döneminde pişmiş toprak ve kilden yapılmış günlük kullanım kapları olarak görülmüştür. Uygurların yerleşik hayata geçmesiyle birlikte seramik üretimi gelişmiş, Bezeklik ve Turfan kazılarında sırlı seramik örnekleri bulunmuştur. Karahanlılar ve Gazneliler döneminde sırlama teknikleri ilerlemiş, mavi, yeşil ve kahverengi tonlarında üretilen seramikler öne çıkmıştır. Minai tekniği ile çok renkli süslemeler, lüster tekniği ile altın yaldızlı efektler elde edilmiştir. Büyük Selçuklular döneminde, İran ve Orta Asya etkisiyle seramik sanatında büyük gelişmeler yaşanmış, sgraffito (kazıma) tekniği yaygınlaşmış, Rey ve Kaşan gibi merkezlerde çok renkli ve figürlü seramikler üretilmiştir. “Anadolu Selçuklu döneminde ise çini süslemeleri mimaride büyük önem kazanmış, Konya, Sivas ve Kayseri gibi merkezlerde üretilen mozaik çini ve sırlı tuğlalar cami, medrese ve saraylarda kullanılmıştır. Selçuklu dönemi, Türk seramik sanatının gelişiminde önemli bir aşamadır. Selçuklu hükümdarları, seramik sanatını desteklemiş ve bu sanat dalı büyük bir ilerleme kaydetmiştir” (Ünal, 2010, s. 48). Çini sanatının en parlak dönemi, Selçuklularla başlamıştır. Bu dönemde, Kubadabad Sarayı ve Alâeddin Camii gibi yapılar, hem mimarisiyle hem de seramik süslemeleriyle dikkat çeker. Selçuklu çinileri; geometrik desen, palmet ve rumi motiflerle bezeli, çok renkli, zarif ve ince işçilikle yapılmıştır. Geometrik desenler, bu dönemin karakteristik özelliğidir ve İslam sanatının soyut süsleme anlayışını yansıtır. Selçuklu döneminde çinilerde mavi, yeşil ve turkuaz tonları ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Bunun yanında, seramiklerde kûfi yazı ve çini arabeskleri gibi İslami motifler de yer almıştır. Bu teknikler, sonraki Osmanlı dönemi çini sanatını etkilemiş ve birçok yönden gelişmesine zemin hazırlamıştır. Selçuklu ve Osmanlı çini sanatı, teknik ve yapılış tarzı bakımından birbirine benzer. Bununla birlikte lüster tekniği Selçuklu çağına özgüdür. Lüster çinilerin renklendirilmesinde şu karakterler açıkça ayırt edilmektedir: Bir kısmı kızılımsı kahverengi kiminde sır altında kobalt mavisi kullanılan bir grup oluşturuyor. Diğer bir grup ise daha çok Kaşan lüsterleri kalitesinde, altın sarısı, düzgün işlenmiş temiz örneklerden oluşmaktadır (Arık, 2000, s. 114).

Selçuklu Devleti'nin yıkılmasının ardından beylikler döneminde Kütahya ve İznik gibi şehirlerde seramik üretimi devam etmiş, Osmanlı döneminde bu merkezler büyük bir gelişim göstermiştir.

Osmanlı seramik sanatının en parlak dönemi 15 ve 16. yüzyıllarda İznik'te başlamış, ilk olarak mavi-beyaz seramikler üretilmiş, 16. yüzyılda renk paleti genişleyerek mercan kırmızısı ve parlak yeşil tonları eklenmiştir. İznik'te yapılan kazılardan anlaşıldığına göre, ilk Osmanlı keramikleri kırmızı hamurlu olup, hafif kabartma beyaz astar slip dekoru ile hazırlandıktan sonra renkli sıra batırılıp ikinci defa fırınlanıyordu. İznik'te bundan sonra ikinci devir olarak yine kırmızı hamurlu, yakın zamana kadar "Milet İşi" diye tanınan keramik üslubunun ortaya çıktığı, kazılar sonunda anlaşılmıştır. Bunlar, sıraltı tekniği ile yapılmış olup beyaz astar üzerine renkli dekorlar yapıldıktan sonra, şeffaf kurşun sırla kaplanmaktadır. Laciverte bakan koyu kobalt mavisi hâkim renk olup açık mavi, firuze, mor ve yeşil renkler de kullanılmıştır. XV. yüzyıl sonuna doğru, İznik'te kaba, kırmızı hamurlu keramikler yerine beyaz sert hamurlu, porselene benzer mavi-beyaz keramiklerle yepyeni, şahane bir üslup başlar. XVI. yüzyılın ortalarında bol sayıda görülen değişik süslemeli çok zengin keramiklerle, İznik keramik sanatının dördüncü devri başlar (Aslanapa, 1989, s. 872-874).

Lale, sümbül, hatayi ve rumi motifleriyle süslenen İznik çinileri, Rüstem Paşa Camisi ve Süleymaniye Camisi gibi önemli Osmanlı yapılarında kullanılmıştır. 17. yüzyılın sonlarına doğru İznik atölyeleri kapanmış, seramik üretimi Kütahya'ya kaymıştır. İznik çinileri, renkli glazürleri ve karmaşık desenleriyle dikkat çekerken Kütahya seramikleri genellikle mavi ve beyaz renklerdeki desenleriyle bilinir (Artan, 1998). Kütahya seramikleri, İznik çinilerine göre daha yumuşak tonlar içeren sarı, turuncu ve mavi renkleriyle dikkat çekmiştir. 18 ve 19. yüzyıllarda Çanakkale seramikleri öne çıkmış, kabartmalı desenler, rölyef figürler ve yeşil, kahverengi gibi toprak tonlarının hâkim olduğu vazolar, sürahiler ve tabaklar üretilmiştir. Türk seramik sanatı, geleneksel mirası modernleştiren ve zamanla değişen bir sanat dalıdır (Sümer, 2002). Cumhuriyet döneminde, sanayi tipi üretime geçilmiş ve geleneksel seramik sanatının modern sanatla birleştiği yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemde seramik eğitimi akademik düzeye taşınmış, sanatçılar geleneksel İznik, Kütahya ve Çanakkale seramiklerini çağdaş yaklaşımlarla yorumlamıştır. Hamiye Çolakoğlu, Sadi Diren ve İsmail Yiğit gibi sanatçılar, modern Türk seramik sanatının öncülerinden olmuş, geleneksel motifleri çağdaş formlarla birleştiren eserler üretmişlerdir. Günümüzde Türk seramik sanatı, hem geleneksel üretim teknikleriyle devam etmekte hem de çağdaş sanatçılar tarafından yeni estetik anlayışlarla şekillendirilmektedir. Özellikle İstanbul, Kütahya ve İzmir'de seramik üretimi hâlâ sürmekte, seramik sanatçıları uluslararası platformlarda eserlerini sergilemektedir.

3. Emir Timur Dönemi Seramik Sanatı

Timur dönemi sanatının tarihçesi, Orta Asya'nın binlerce yıllık geçmişine dayanır ve bölgenin zengin kültürel dokusunun önemli bir parçasını oluşturur. Orta Asya, tarih boyunca çeşitli

medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarının kavşağı olmuştur. Tarih boyunca önemli ticaret yollarının kesişme noktasında bulunan Taşkent, hâliyle her cazibe merkezi gibi çatışmaların, savaşların ve mücadelelerin hayli fazla yaşandığı bir bölge oldu (Barthold, 1979, s. 279). Bu bölgenin tarihî ve coğrafi konumu, seramik sanatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Timur dönemi seramik sanatının kökenleri, bölgedeki eski medeniyetlere kadar uzanır. İpek Yolu'nun etkisiyle Orta Asya'nın farklı kültürleri arasında kültürel alışveriş ve etkileşim yaşanmıştır. Bu dönemde seramik sanatı, hem işlevsel hem de dekoratif amaçlar için kullanılmıştır. Özellikle İslam'ın Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte, İslam öncesi döneme ait desenler ve motifler İslam sanatının etkisiyle birleştirilmiş ve karakteristik Timur dönemi seramiklerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur.

Orta Asya'nın tarihi boyunca, Timur dönemi seramik sanatı çeşitli dönemlerde farklı kültürel ve siyasi etkiler altında kalmıştır (Sarianidi, 1985, s. 47). Büyük İslam Medeniyeti döneminde, seramik sanatı daha da gelişmiş ve İslam estetiğinin etkisi altında yeni tarzlar ortaya çıkmıştır. Özellikle İran, Türk, Moğol ve diğer Orta Asya kültürlerinin etkileşimiyle seramik sanatı zengin bir çeşitlilik kazanmıştır (Chiu, 2009, s. 120). Emir Timur döneminde (1370-1405) ise bu sanatın önemli bir aşamaya ulaştığını söylemek mümkündür. Timur'un hükümdarlığı sırasında Özbekistan, Orta Asya'nın sanat ve kültür merkezi hâline gelmiş, seramik sanatı da bu dönemde gelişim göstermiştir. Timur'un başkenti olan Semerkant, mimari eserlerin yanı sıra el sanatları ve zanaatkarlar için de bir merkez hâline gelmiştir. Seramik sanatındaki zenginlik, mimaride kullanılan çinilerden günlük yaşamda kullanılan seramik kaplara kadar geniş bir yelpazede kendini göstermiştir. Bu dönemde seramik eserlerde kullanılan renkler, desenler ve teknikler dikkat çekicidir. Seramik ürünlerde sıklıkla görülen **turkuaz, kobalt mavisi ve zümrüt yeşili** gibi renkler, bu dönemin sanatının en belirgin özelliklerinden biridir. Özellikle mimaride kullanılan çini süslemeleri, Timur'un inşa ettirdiği medrese, cami ve türbelerde önemli bir yer tutmuştur. Bu yapılar, hem teknik olarak ileri hem de estetik olarak son derece zariftir. Örneğin, **Gur Emir Türbesi ve Bibi Hanım Cami**, Timur dönemine ait çini süslemelerinin en güzel örneklerindendir. Emir Timur döneminde seramik üretimi, hem fonksiyonel hem de dekoratif amaçlarla yapılmıştır. Özellikle **lüster tekniği** ile yapılan seramikler bu dönemin en dikkat çeken ürünleri arasındadır. Lüster tekniği, metal oksitlerin kullanımı ile seramiklere parlak ve metalik bir görünüm kazandırmıştır. Ayrıca seramiklerde kullanılan geometrik ve bitkisel motifler, İslam sanatının soyut süsleme anlayışını yansıtmaktadır (Gazimzyanov, 2008, s. 103).

Sanatın diğer bazı alanlarında olduğu gibi çini ve seramiklerde de hayvanların tasvirlerinin en önemli sebebi, İslam öncesi Türk (ve buna paralel olarak Moğol) dini veya dinlerinden gelen hayvanlara ilişkin inançların ve sembolizmin hâlâ büyük ölçüde yaşıyor olmasıdır. Timurlu devri

Orta Asya'sı hem eski inanışların hem de İslamiyet'in getirdiği yaşantı tarzının bir arada yaşandığı ilginç bir devirdir (Çoruhlu, 2007, s. 280).

Bu dönemde yapılan seramiklerde hayvan figürlerine nadir de olsa rastlanabilir. İslam sanatında insan ve hayvan figürlerinin kullanımında çekinceler olsa da yerel etkiler ve zanaatkârların yaratıcılığı bu figürlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle kuş figürleri ve mitolojik yaratıklar, dönemin seramiklerinde yer bulmuştur. Timur dönemi seramik sanatının modern dönemi, Sovyet dönemi ve sonrasında önemli değişimlere uğramıştır. Sovyetler Birliği döneminde, sanatın ideolojik amaçlar doğrultusunda şekillendirilmesi nedeniyle geleneksel sanat formları bazı sınırlamalarla karşılaşmıştır. Ancak Sovyet döneminin sona ermesiyle birlikte, Özbekistan ve diğer Orta Asya ülkelerinde seramik sanatı yeniden canlanmış ve geleneksel tekniklerin yanı sıra modern yaklaşımlarla da geliştirilmiştir. Timur dönemi seramikleri, geleneksel olarak el şekillendirme, döküm ve dekoratif süsleme gibi tekniklerle üretilir. Özellikle mavi, yeşil ve sarı gibi canlı renklerin kullanıldığı seramikler, karakteristik geometrik desenler, bitki motifleri ve hayvan figürleriyle süslenir. Bu desenler genellikle İslam sanatının etkisi altında olup sanatçıların kişisel yaratıcılıklarını yansıtır (Şahin, 2022, s. 13).

Malzeme olarak kilin kullanılması, Özbekistan'ın topraklarında bol miktarda bulunan ve işlenmesi kolay olan bir kaynak olmasıyla uyumludur. Seramikler genellikle geleneksel fırınlarda pişirilir ve sonrasında geleneksel sırlarla renklendirilir. Bu süreçte elde edilen ürünler, günlük yaşamın çeşitli alanlarında kullanılır; çanak-çömlek, mutfak gereçleri, süs eşyaları ve dekoratif objeler gibi çeşitli amaçlar için üretilir.

4. Timur Dönemi Geleneksel Seramik Üretimi

Geleneksel seramik üretimi, doğal malzemelerin özenle seçilip belirli oranlarda karıştırılmasıyla gerçekleştirilen, köklü bir geçmişe sahip sanatsal ve teknik bir süreçtir. Bu üretimde temel malzeme olan çömlek kil, plastisitesi sayesinde kolayca şekillendirilebilir ve işlenebilirken, ateşe dayanıklı kil seramiğin yüksek sıcaklıklara karşı direncini artırır. Kuvars ve beyaz kuvars kum ise seramik ürünlerin parlaklığını ve estetik görünümünü güçlendiren önemli bileşenler arasında yer alır. Kullanılan ham maddelerin kalitesi, nihai ürünlerin dayanıklılığı, estetik özellikleri ve fonksiyonelliği üzerinde doğrudan etkili olup geleneksel seramik ustaları malzeme seçiminde büyük bir titizlik gösterir (O'zbekiston Davlat San'at Muzeyining Noyob Xazinası, 2019).

Seramik üretim süreci, bir dizi teknik aşamadan oluşur. İlk olarak, malzemeler homojen bir yapı elde edilene kadar temizlenir, öğütülür ve yoğrulur. Şekillendirme aşamasında kil, ya çömlekçi çarkında döndürülerek ya da tamamen elle biçimlendirilerek istenen forma kavuşturulur. Özellikle büyük kapların alt kısımları çarkta şekillendirilirken üst bölümleri elle tamamlanır ve duvarlar katman katman oluşturularak dikkatlice birleştirilir. Şekillendirilen ürünlerin kontrollü

bir şekilde kurutulması, çatlama veya deformasyon riskini azaltmak açısından kritik öneme sahiptir. Kurutma işleminin ardından, seramikler yüzeylerine uygulanan sır ve dekoratif desenlerle estetik açıdan zenginleştirilir. Bu aşama, ürünlerin görselliğini ve koruyucu özelliklerini artırarak son hâline ulaşmasını sağlar.

Son aşamada ise sırlanmış ve dekore edilmiş seramikler belirli sıcaklıklarda özel fırınlarda pişirilerek sertleştirilir ve dayanıklılığı artırılır. Geleneksel seramik üretiminde özellikle elle şekillendirme tekniği, yüksek düzeyde ustalık ve deneyim gerektiren, zaman alıcı ancak sanatsal değeri büyük bir yöntemdir. Binlerce yıldır kuşaktan kuşağa aktarılan bu teknik, seramik sanatının yaşatılmasını ve geliştirilmesini sağlamaktadır. Her aşamada titiz bir işçilik ve bilgi birikimi gerektiren bu süreç, seramik üretiminin hem teknik hem de sanatsal boyutunu bir araya getiren önemli bir zanaat olarak günümüze kadar ulaşmasını sağlamıştır (Keramika Uzbekistana v mirovoy kollektsii, 2022).

5. Emir Timur Dönemi Figürlü Seramik Örnekleri

Örnek-1:

Fotoğraf :1 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No:1 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 39x45 cm boyutlarında olan bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin 1. Kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi-beyaz çinili olan bu seramik tabak, iki bordürden meydana gelmektedir. Tabakın merkezinde altı kollu bir yıldız vardır. Yıldızın ortasında ise daire içinde on tane stilize edilmiş yaprağa yer verilmiştir. Yaprakların ortasında ise küçük bir daire göze çarpar. Yıldızların birleşim noktalarından çizgilerle oluşturulmuş altı adet güneş yer almaktadır. Sekiz kollu yıldız, sultanın tebaasına, kendisinin göksel bir sıfatla hükmettiğini sembolik olarak anlatmıştır (Şen, 2025). Güneş figürünün üstünde yer alan bordürün altında ve üstünde ince iki şeride yer verilmiştir ve bu şeritlerin arasında stilize edilmiş yılan motifi (Rakhimov, 2006, s. 3) yer almaktadır. Üstündeki geniş bordürde ise kolları yaprak biçiminde altı tane hayvana benzeyen kompozisyon devam etmektedir.

Örnek-2:

Fotoğraf :2 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No:2 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 36x43 cm boyutlarında olan bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin 2. kat sergi salonunda yer almaktadır. Seramik tabak mavi-beyaz çinilidir. Tabağın merkezinde sekiz tane kuş figürü göze çarpmaktadır. Bu kuşların aralarında stilize edilmiş yapraklar vardır. Kuşların gagaları ve kuyruk kısımları sivrilmiştir. Kuşların bulunduğu orta kısım dokuzgen olarak birleştirilmiştir. Bu dokuzgen parçanın her bir köşesinde mavi yaprak ve siyah dallar yer alır. Merkezden sonraki bordürün içerisi mavi çini ile sınırlandırılmıştır. İçleri ise bir sıra mavi bordür içerisinde stilize edilmiş kuş figürleri ile karşımıza çıkmaktadır. En üst bordürde ise Moragi (Rakhimov, 2006, s. 5) (yılan yolu) motifi karşımıza çıkmaktadır.

Örnek-3:

Fotoğraf:3 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No:3 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 47x45 cm boyutlarında olan bu seramik tabak, Emir Timur Müzesinin 1. Kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi-beyaz çinili olan bu seramik tabağın merkezinde Özbek sanatına ait bir motif olan ikat deseni (Буктевич, 2004) bulunmaktadır. Merkezdeki ikat desenlerinin üstünde altı tane Chashmi mor (Rakhimov, 2006, s. 118- 125) (yılan gözü) motifi göze çarpar. Merkezde daire formu görünmektedir. Düzgün olmayan dörtgenler mavi renktedirler. İçlerinde ince siyah çizgilerle ortasındaki siyah benek birleşip örümcek ağı oluşturmaktadır. Ortasındaki daire mavi renklidir. Dairenin çevresinde altı tane Chashmi mor (Rakhimov, 2006, s. 118- 125) (yılan gözü) motifi yer almaktadır. Merkezin üstündeki bordürde Qushzanjira (Rakhimov, 2006,

s. 125) (kuş zinciri) motifi yer almaktadır. En üst sıra bordürde ise Moragi (Rakhimov, 2006) (yılan yolu) motifi bulunmaktadır.

Örnek-4:

Fotoğraf:4 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No:4 (S.KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 40x40 cm boyutlarındaki bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin 1. Kat sergi salonunda yer almaktadır. Özbek sanatında sıkça kullanılan hayvan motifleri bu tabakta da karşımıza çıkmaktadır. Lüster tekniği kullanılarak yapılan bu çini seramik tabağın tam ortasında kırmızı gagalı yeşil bir kuş bulunmaktadır. Kuşun kanatlarında üç yapraklı stilize edilmiş çiçekler karşımıza çıkmaktadır. Kuşun gagası gibi çiçeklerin ortasındaki daireler kırmızıdır. Kanat kısmının ortası beyazla ayrılmış, o beyazlıklar ince şerit hâlinde yeşil çizgiler ve noktalarla bezenmiştir. Kuşun gövdesi beyazla ayrılmış bir daireden meydana gelmektedir. Dairenin ortası birbirine çapraz çizgilerle doldurulmuştur. Kuşun kanat kısmı yeşil renkle başlamış ortasında beyaz bir kısım ayrılmıştır. İnce ve kalın yeşil çizgilerle bezenmiş, kanat kısmının uç kısmı ise beyazlı kırmızılı küçük dairelerle doldurulmuştur. Alt kısımlarındaki minik beyaz üçgenlerle de son bulmuştur. Kuşun bacakları ve ayakları yeşildir. Ayağının sağ alt tarafında kanatlarında olduğu gibi üç yapraklı ve ortası kırmızılı çiçek vardır. Bu çiçeğin tam çaprazında yani kuşun kafasının arkasında da üç yapraklı çanaklı bir çiçek yer almaktadır. Çiçekler, yeşil noktalı bir zeminin üstüne yapılmıştır. Bu yeşil noktalı kısımlardan kanatların uç kısımları ve alt bölümleri de eşit olmayan çizgilerle sınırlandırılmıştır.

Örnek-5:

Fotoğraf: 5 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No: 5 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 43x45 cm boyutlarındaki seramik bu tabak, Emir Timur Müzesi'nin giriş kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi-beyaz çinili bu tabağın merkezinde dala konmuş bir serçe vardır. Serçenin kafası, kanatları ve kuyruğu gövdesinden daha koyu mavi renktedir. Gövdesi daha açık mavi tonlardadır. Sivri bir gagası ve küçük siyah nokta şeklinde gözleri vardır. Kanatlarının ve kuyruğunun çizgileri açık mavilerle belirgin hâle getirilmiştir. Yapraklar ve dallar koyu mavi renktedir. Yaprakların her biri dala tutuşturulmuş şekilde konumlandırılmıştır. Yapraklar ince ve uzun formudur. Zeytin ağacı yapraklarını anımsatmaktadır. Dalların ve kuşun etrafı iki ince çizgi ile sınırlandırılmıştır. Tabağın en dış bordüründe mavi çizgi ile şerit oluşturulmuştur. Bu şeritlerin içi birbirine geçen çizgi motifleri ile son bulmaktadır.

Örnek-6:

Fotoğraf: 5 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No: 5 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 40x40 boyutundaki bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin 1. Kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi-beyaz çinili bu tabağın merkezinde dala konmuş iki tane kuş figürü vardır. Kuşlar mavi renkte olup sağ taraftaki büyük, sol taraftaki kuş ise daha küçüktür. Kuşların tam ortalarında topraktan çıkarken tasvir edilen çiçekler serbestçe yerleştirilmiştir. Tabağın bordür kısmı geniş şekilde tasarlanmış, ağız kısmı ise büyük boyutlu rumi motifler ve helezonik kıvrımlarla oluşturulmuştur. Ortalarında yine topraktan çıkarken tasvir edilen tanımlanamayan çiçek tasvirleri dikkat çekmektedir.

Örnek-7:

Fotoğraf: 7 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No: 7 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 50x50 cm ölçülerindeki bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin giriş kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi-beyaz çinili bu tabağın merkezinde yer alan dairede Sari mor (Rakhimov, 2006) (yılan başları) yer almaktadır. Hepsi ince birer çizgi ile ortada birleştirilmiştir. Merkezin etrafında dört tane büyük, dört tane de küçük ikat desenleri vardır. Büyük olanlar kendi içlerinde, beyaz olan kısımlar maviliklerle dilimlenerek oluşturulmuş. Diğer küçük olanlar ise mavinin içerisinde daha açık bir mavi ile şekil oluşturmuştur. Merkez kısmın bir üstündeki bordürde şakayık tarzı hatayi grubu çiçekleri düzensiz şekilde yer almaktadır. Düzensiz şekilde yerleştirilen bu çiçekler halk tarafından yapıldığını düşündürmektedir. En üstteki bordürde ise yarım daire şeklinde içlerinde Moragi (yılan yolu) motifine benzeyen şekiller ve aralarında yılan başları karşımıza çıkar. Üç tane yarım daireli yılan motifleri ve aralarda altışar tane yılan başları bir düzen oluşturmuştur.

Örnek-8:

Fotoğraf: 8 (S. KURTYEMEZ 2023)

Çizim No: 8 (S. KURTYEMEZ 2024)

Tanımı: 35x40 cm boyutlarındaki bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin 1. kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi-beyaz çinili bu seramik tabağın merkezinde mavi renkte bir daire bulunmaktadır. Dairenin etrafında damla şeklinde altı tane şekil yer almaktadır. Bu ortadaki mavilik su birikintisi formunda verilmiştir. Damlalar ise üstlerinde yer alan buluttan aşağıya doğru akar biçimde betimlenmiştir. Bulutların aralarındaki o altı şekilde ise salyangoza benzeyen bir figür ve bir balık sıralanmıştır. Merkezin üst kısmında yer alan bordürde Qushzanjira (kuş zinciri) motifi yer almaktadır. En üst sıra bordürde ise Moragi (yılan yolu) motifi bulunmaktadır.

Örnek-9:

Fotoğraf: 9 (Sevgi KURTYEMEZ-2023)

Çizim No: 9 (Sevgi KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 47x51 boyutundaki bu seramik tabak, Emir Timur Müzesinin 1. kat sergi salonunda yer almaktadır. Mavi–beyaz çinili bu tabağın tam merkezinde beyaz zemin üzerine sekiz kollu mavi bir yaprak vardır. Yaprakların her bir kol ucundan ince ince dallar bulunmaktadır. Dalların uçlarında ise stilize edilmiş laleyi anımsatan çiçekler göze çarpar. Merkezin üstündeki bordürde karşımıza ikat deseninde oluşturulmuş zincir motifi çıkmaktadır. Boşluklar mavi çini ile bezenmiştir. En üstteki bordürde zikzak motifi vardır. Zikzakların içerisi beyaz bırakılmış ve mavi çizgilerle doldurulmuştur.

Örnek-10:

Fotoğraf: 10 (S. KURTYEMEZ-2023)

Çizim No: 10 (S. KURTYEMEZ-2024)

Tanımı: 50x40 cm boyutunda ve 13 cm derinliğinde olan bu seramik tabak, Emir Timur Müzesi'nin giriş kat sergi salonunda yer almaktadır. Lüster tekniğinde yapılan bu seramik tabağın merkezini yeşil ve siyahlı yapraklar doldurmaktadır. Orta bordür beyaz bırakılmıştır. En üst bordür ise iki tane yeşil şerit ile ayrılmıştır. Orta kısmı ise yeşil yapraklar ve yılan başları ile bezenmiştir. Her iki yaprağın kesişiminde bir yılan kafası vardır. Kenar kısmı da mavi çini ile kaplanmıştır.

Değerlendirme

Emir Timur dönemi, Orta Asya'nın sanat ve kültür tarihinde belirgin bir dönem olarak ortaya çıkmıştır. “14 ve 15. yüzyıllarda Timur İmparatorluğu'nun egemen olduğu bu dönem, çeşitli sanat dallarında büyük bir gelişmeyi işaret etmiştir” (Pugachenkova, 1960, s. 266). Özellikle Semerkant, Timur'un başkenti olarak sanatın ve mimarinin merkezi hâline gelmiştir. Timur liderliğinde sanatçılar ve zanaatkarlar, çeşitli disiplinlerde ustalıklarını sergileyerek birçok eserler yaratmışlardır. Özellikle Taşkent, seramik üretimi açısından öne çıkan bir merkez olmuş ve renkli desenleri ve ince işçiliğiyle Taşkent seramikleri, dönemin önemli sanat eserlerindendir.

Çalışmada, Timur dönemine ait 10 adet seramik tabak incelenmiştir. Hem fonksiyonel hem de estetik açıdan değerli olan tabaklar, ev işleri ve yemek hazırlığı gibi günlük faaliyetlerin ayrılmaz bir parçasını oluşturur. Seramik tabaklar, hem gündelik kullanımda hem de sanat eseri olarak büyük bir öneme sahiptir. Süslemeler, bu tabakların estetik ve kültürel değerini belirleyen kritik unsurlardan biridir, çünkü her bir süsleme, o toplumun derin kültürel mirasını ve sanatsal estetiğini yansıtır. İncelemiş olduğumuz tabakların hepsi sır üstü çini ile kaplanmıştır. Geneli mavi beyaz çinili olup bazılarında lüster tekniği kullanılmıştır. Süsleme olarak yoğun bir şekilde hayvan motifleri, bitkisel ve geometrik figürleri kullanılmıştır. Kullanılan motiflerin arasında Özbek sanatına ait ikat desenini seramiklerde sıkça görmekteyiz. Bir kabın süslemeli bordürlerini oluşturdukları anlaşılan seramik parçalarındaki bu figürler, çoğu zaman hareket hâlindeki canlı bir sahneyi tasvir eder şekilde işlenmiştir. Bu desenler genellikle İslam sanatının etkisi altında olup sanatçıların kişisel yaratıcılıklarını yansıtır (Arslan ve Şen, 2023, s. 15).

Seramiklerin yanı sıra tekstilde de bu motif sıkça kullanılmaktadır. Hayvan figürleri arasında Mor (yılan), Moragi (yılan yolu), Chashmi mor (yılan gözü), Sari mor (yılan kafaları), Qush (kuş), Qushbarg (kuşkanadı), Qushzanjira (kuş zinciri) motifi sıkça kullanılmıştır (Rakhimov, 2006, s. 17).

Genellikle mavi-beyaz çinili olan bu tabakların aralarında lüster tekniği kullanılarak yapılmış tabaklarda vardır. Tabakların hepsi 14 ve 16. yy. arasında yapılmıştır.

Timur dönemi seramik sanatında sıkça görülen motifler, ülkenin zengin kültürel mirasının bir yansımasıdır. Çini kullanımı sadece seramiklerde sınırlı kalmayıp mimaride de karşımıza çıkmaktadır. Çiçek motifleri, özellikle Şah-i Zinde Anıt Mezarlık Kompleksi ve Gur-Emir Türbesi gibi önemli tarihi yapıların duvar süslemelerinde ve çini işlemelerinde sıklıkla görülür. Bu motifler, doğanın güzelliklerini ve yaşamın bereketini simgeler, aynı zamanda estetik bir zenginlik katarken ruhsal bir derinlik de sunarlar. Geometrik desenler, özellikle Şer-Dor Medresesi ve Tilla-Kari Medresesi gibi yapıların mimarisinde görülür. Bu desenler, düzeni, dengeyi ve evrensel bir uyumu temsil ederken yapıların estetiğini vurgularlar. Hayvan figürleri,

örneğin Büyük Kraliyet Sarayı'nda, yapıların süslemelerinde ve iç mekânlarında yer alır. Sıklıkla yılan, kuş ve bu figürler, doğanın gücünü ve güzelliğini yansıtarak yapıların karakterini ve önemini vurgularlar. Bitki motifleri ise Abdulkasim Medresesi ve Ulug Beg Medresesi gibi yapıların dekorasyonunda belirginleşir. Bu motifler, yaşamın devamlılığını ve doğanın döngüsünü sembolize eder.

Özbek motifleri, Orta Asya'nın zengin kültürel mirasının ve sanatsal geleneğinin önemli bir parçasını oluşturur. Binlerce yıllık tarih boyunca Orta Asya'nın çeşitli kültürlerin etkileşimi ve zengin coğrafi yapısı, motiflerin çeşitliliğini ve derinliğini artırmıştır. İkat desenleri, gül ve yaprak motifleri, geleneksel geometrik desenler, Orta Asya'nın kültürel ve sanatsal kimliğini yansıtan önemli unsurlardır. Temellerini Orta Asya Türk sanatından alan Anadolu'daki Türk mimarisi plan, süsleme, malzeme gibi belli başlı temel özellikleri coğrafi etkiler bağlamında bazı değişikliklerle yaşatmaya çalışmıştır (Polat, 2020, s. 502).

Türk çini sanatı ve Taşkent seramikleri, zengin tarihsel, kültürel miraslara sahip olup, kendine özgü estetik özellikler ve tekniklerle dikkat çeker. Motifler ve desenler açısından, Türk çini sanatı lale, karanfil ve gül gibi bitkisel motiflerle karakterize edilirken İznik çinilerinde bu motifler sıkça görülür; Taşkent seramik sanatı ise karmaşık geometrik desenler ve stilize edilmiş bitkisel motiflerle öne çıkar. Örneğin, İznik çinilerinde lale ve karanfil motifleri sıkça görülürken Taşkent seramiklerinde mavi ve beyaz renklerin hâkim olduğu karmaşık geometrik desenler yaygındır.

Renk kullanımı bakımından, Türk çini sanatında mavi, beyaz, turkuaz ve kırmızı renkler yaygın olup Sultanahmet Camisi'nde kullanılan İznik çinileri bu renklerin uyumunu sergilerken Taşkent seramiklerinde parlak ve canlı renkler (mavi, turkuaz, yeşil, sarı) tercih edilir, Taşkent seramiklerinde mavi ve beyazın hâkimiyeti görülse de zaman zaman yeşil ve sarı renkler de eklenir. Teknik ve uygulama alanları açısından, Türk çini sanatı seramik üzerine sırlama ve boyama teknikleri kullanılarak cami, saray ve türbeler gibi mimari yapıların iç ve dış süslemelerinde yoğun olarak kullanılır, Topkapı Sarayı'ndaki çini süslemeler bu sanatın güzel örneklerindendir. Taşkent seramik sanatı ise sırlama ve boyama teknikleriyle ev eşyaları, dekoratif tabaklar, vazolar ve mimari süslemeler gibi çeşitli alanlarda kullanılır.

Örneğin, Taşkent'teki Khazratimam Kompleksi'nin süslemeleri Taşkent seramik sanatının güzel bir örneğidir. Bu seramiklerde genellikle mavi ve turkuaz tonları hâkimdir ve karmaşık geometrik desenler kullanılır. Riştan seramiklerinde mavi ve beyazın hâkimiyeti görülse de zaman zaman yeşil ve sarı renkler de eklenir. Teknik ve uygulama alanları açısından, Türk çini sanatı seramik üzerine sırlama ve boyama teknikleri kullanılarak cami, saray ve türbeler gibi mimari yapıların iç ve dış süslemelerinde yoğun olarak kullanılır, Topkapı Sarayı'ndaki çini süslemeler bu sanatın güzel örneklerindendir. Özbekistan seramik sanatı ise sırlama ve boyama teknikleriyle, özellikle

Riştan bölgesinde, ev eşyaları, dekoratif tabaklar, vazolar ve mimari süslemeler gibi çeşitli alanlarda kullanılır; Semerkant'taki Registan Meydanı'ndaki medreseler bu sanatın mimari süslemelerdeki en güzel örneklerindendir. Özetle Türk çini sanatı mimari süslemelerde ve seramiklerde daha belirgin olup İznik çinileri bu sanatın karakteristik örneklerindendir, Taşkent seramik sanatı ise hem dekoratif ev eşyalarında hem de mimari süslemelerde geniş bir yelpazede kendini gösterir ve Khazratimam Kompleksi'nin seramik süslemeleri bu sanatın önemli örneklerini oluşturur. Her iki sanat formu da kendi kültürel ve tarihi bağlamlarında büyük öneme sahiptir.

Sonuç

Orta Asya, tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve İpek Yolu gibi önemli ticaret yollarının kavşağı olmuştur. Bu bölgenin tarihî ve coğrafi konumu, seramik sanatının gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. İpek Yolu'nun etkisiyle Orta Asya'nın farklı kültürleri arasında kültürel alışveriş ve etkileşim yaşanmıştır. 14 ve 15. yüzyılda Emir Timur'un hükümdarlığı döneminde sanat daha da gelişmiştir. Yalnızca seramik sanatı değil sanatın her dalında eserler meydana gelmiştir. Mimari yapıların üzerindeki motiflerin seramiklerde ve minyatürlerde de karşımıza çıkması bütün sanat dallarının da birbiri ile etkileşimde olduğunu göstermektedir. Bu dönemde seramik sanatı, hem işlevsel hem de dekoratif amaçlar için kullanılmıştır. Özellikle İslam'ın Orta Asya'ya yayılmasıyla birlikte, İslam öncesi döneme ait desenler ve motifler İslam sanatının etkisiyle birleştirilmiş ve karakteristik Timur dönemi seramiklerinin oluşumuna katkıda bulunmuştur. Orta Asya'nın tarihi boyunca, Timur dönemi seramik sanatı çeşitli dönemlerde farklı kültürel ve siyasi etkiler altında kalmıştır. Büyük İslam medeniyeti döneminde, seramik sanatı daha da gelişmiş ve İslam estetiğinin etkisi altında yeni tarzlar ortaya çıkmıştır. Özellikle İran, Türk, Moğol ve diğer Orta Asya kültürlerinin etkileşimiyle seramik sanatı zengin bir çeşitlilik kazanmıştır.

Timur dönemi seramikleri, geleneksel olarak el şekillendirme, döküm ve dekoratif süsleme gibi tekniklerle üretilir. Özellikle mavi, yeşil ve sarı gibi canlı renklerin kullanıldığı seramikler, karakteristik geometrik desenler, bitki motifleri ve hayvan figürleriyle süslenir. Malzeme olarak kilin kullanılması, Özbekistan'ın topraklarında bol miktarda bulunan ve işlenmesi kolay olan bir kaynak olmasıyla uyumludur. Seramikler genellikle geleneksel fırınlarda pişirilir ve sonrasında geleneksel sırlarla renklendirilir. Bu süreçte elde edilen ürünler, günlük yaşamın çeşitli alanlarında kullanılır; çanak çömlek, mutfak gereçleri, süs eşyaları ve dekoratif objeler gibi çeşitli amaçlar için üretilir. İncelemiş olduğumuz seramik tabaklar 14-16. yüzyıllar arasına aittir. Seramiklerde kullanılan süslemelerin çoğunluğu bitkisel, geometrik ve hayvan figürleridir. Geometrik süslemelerde sıkça ikat desenine rastlanmıştır. Bitkisel süslemelerde ağaç dalları,

Çiçekler, rumiler ve palmetler oldukça yoğun kullanılmıştır. Hayvan motifi içeren tabaklarda ise sıklıkla Mor (yılan) ve Qush (kuş) motifleri karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda av hayvanları, hayvan mücadele sahnelerini de Orta Asya Türk sanatında oldukça fazla görmekteyiz. Stilize edilē şekli her kültür içerisinde değişime uğramış olsa da Türk sanatında yeri oldukça fazladır. Bu motifler yalnızca seramiklerde değil, Emir Timur döneminde yapılan mimari eserlerde de görülmektedir.

Tabakların süslemesi simetri gze alınmaksızın gelişi güzel ustanın kendi isteğine göre yapılmıştır. Bu da halk tarafından ve halk için yapıldığı düşündürmektedir. Saray işi olmadığı apaçık bellidir.

Tabaklarda genellikle canlı renkler kullanılmıştır. Merkeze figür yerleştirilmiş çevresi bordürler ile sınırlandırılmıştır. Bordürlerin ileri ise kuş zincirleri, yılan yolu ve zikzaklar ile doldurulmuştur. Özbekistan'ın seramik geleneği, bu el yapımı ürünler aracılığıyla hem turistik alanda hem de ticarete kültürel mirasını sürdürmeye devam etmektedir.

Kaynakça

- Aka, İ. (2012). Timur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Aka, İ. (2022). Turan Sultanı Timur. Ankara: *Altınordu Yayınları*.
- Arık, R. (2000). Kubad-Abad Selçuklu Saray ve Çinileri. İstanbul: *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Artan, T. (1998). Osmanlı Çini ve Seramik Sanatı. İstanbul: *Yapı Kredi Yayınları*.
- Arslan, M., & Şen, A. (2023). Ani'nin Dağ Keçisi Figürlü Sırsız Seramikleri. *Art-Sanat*, (19), 1–25.
- Aslanapa, O. (1989). Türk Keramik Sanatı Turkish Pottery In Anatolia (Cilt 5). İstanbul: *Eren Yayıncılık*.
- Barthold, W. (1979). Taşkent. *İslam Ansiklopedisi*, 12(1). İstanbul: *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*.
- Büyükçanga, H. H. (2006). *Anadolu Selçuklu Seramiklerinde Figürlerin Dili ve Resim Eğitimi Açısından İncelenmesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Буктевич, Л. М. (2004). История Орнамента [Ornament History]. Moskova: *Gumanitarny Izdatelsky Tsentr*.
- Chiu, A. (2009). *Ceramics Of Central Asia*. Londra: *Thames & Hudson*.
- Çoruhlu, Y. (1995). Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi (Kozmolojik, Mitolojik, Astrolojik, Dini ve Edebi Tasavvurlara Göre). İstanbul: *Seyran Yayınevi*.
- Çoruhlu, Y. (2007). Timurlu Çini ve Keramik Sanatında Hayvan Figürleri. Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası: Uluslararası Sempozyumu (s. 271–306). İstanbul: *İstanbul Üniversitesi Yayınları*.
- Gazimzyanov, A. H. (2008). *Islamic Art And Architecture Of Central Asia: The Early Period*. Taşkent: *Fan*.
- İnan, A. (1986). Tarih ve Bugün Şamanizm: Materyaller ve Araştırmalar (3. Baskı). Ankara: *Türk Tarih Kurumu Basımevi*.
- Muhommad, A. (2008). Amir Temur Solnomasi. Taşkent: *Alişer Navoi Nomidagi Özbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti*.
- Oyal Ömer. (2013). Keçi “Zanlı, Kurban Cefakâr”. İstanbul: *Yapı Kredi Yayınları*.

- Öney, G. (2001). Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Çini Sanatı. İstanbul: *İş Bankası Kültür Yayınları*.
- Özgüç, N. (1983). Samsat Kazıları. V. Kazı Sonuçları Toplantısı (s. 117–387). Ankara: T.C. *Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü*.
- Polat, E. (2020). *Özbekistan Hiva Şehri İçhan-Kala Mimari Anıtları (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Polat, E. (2022). İçan-Kala Mescitleri. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 8(18), 432–466.
- Pugachenkova, G. A. (1960). Taşkent. Taşkent: *Özbek SSC Bilimler Akademisi Yayınevi*.
- Rakhimov, M. K. (2006). Artistic Ceramics Of Uzbekistan. Taşkent: *Fan*.
- Rtveladze, E., & Islomov, Ö. (2009). Tashkent 2200. Taşkent: *Özbekistan*.
- Şahin, S. (2022). Timur Dönemi Seramiklerinde Somut Olmayan Kültürel Mirasa Yansıyan Hayvan Motifleri. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm, Ekonomi ve Kültürel Miras Sempozyumu*, Denizli.
- Şen, A. (2025). Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Anlam ve Sembol. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 74, 84–93. <https://doi.org/10.55590/literatureandhumanities.1533552>
- Sümer, F. (2002). Selçuklu Çini ve Seramik Sanatı. İstanbul: *Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları*.
- “Keramika Uzbekistana V Mirovoy Kollektii.” (2022). Taşkent.
- “O‘zbekiston Davlat San’at Muzeyining Noyob Xazinası.” (2019). Taşkent.
- Yezdi, Ş. A. (2019). Zafernâme (D. A. Batur, Çev.). İstanbul: *Selenge Yayınları*.
- Yüksel, M. Ş. (2009). Arap Kaynaklarının Emir Timur Tarihi Araştırmalarındaki Yeri. Tarihselden Moderne Özbekistan: *Timur Dönemi ve Sonrası Kaynak Araştırmaları Sempozyumu*, 13–17 Temmuz, Ankara.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Coğrafyası

Dursun Can EYÜBOĞLU¹

Öz: Dede Korkut Destanları, Korkut bilimi, içerisinde nüshalar, varyantlar, yazmalar, derlemeler, kitaplar, makaleler, tezler, bildiriler, yazılar olan; tarih, arkeoloji, coğrafya, dil bilimi, edebiyat, halk bilimi, etnografya, antropoloji, paleografya, psikoloji, sosyoloji gibi birçok bilim dalıyla ilişkili geniş bir alandır. Dede Korkut'ta geçen kişilere, özelliklerine, topluma, hayvan ve bitkilere, canlılara, doğaya, yiyecek-içeceklerle, giyim-kuşama, dile, kültüre, sanata, ekonomiye, sosyal ilişkilere, inanışlara, gelenek-göreneklere bakıldığında belirli veya belirsiz olarak temelde Orta Asya, geniş Avrasya coğrafyası görülmektedir. Dede Korkut coğrafyası, Tanrı Dağları, Sirderya-Talas-Çu-İli kıyıları, Hazar-Aral-Balkaş-Baykal gölleri, Altaylar-Ötüken, Karadeniz'den-Kafkasya'dan-Hazar'dan Gobi'ye-Sarı Irmak'a uzanan geniş coğrafyayı içermektedir. Dede Korkut Kitabı'ndaki üçüncü boy Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'dur. Boyun konusu, bir gencin kahramanlık gösterip ad alması, evlenmesi, tutsak düşmesi, başkasının eşine talip olması, kahramanın kurtulup evine, yurduna dönmesi, ailesiyle, eşiyle mutlu bir hayat sürmesidir. Bu boy Dede Korkut'ta çok kişinin adının geçtiği boylardan biridir. Boyun başkahramanı Bamsı Beyrek'tir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda tarihî-coğrafi-edebî-kültürel olarak başlıca iki coğrafi tabaka bulunmaktadır: Alt Coğrafya ve Üst Coğrafya. Boyun Bamsı Beyrek adlı bir Türkmenistan varyantının ve çok sayıda rivayet varyantının olması, Orta Asya'da geniş yayılım gösteren varyantı Alpamış ve destandan türemiş Kozi Körpeş-Bayan Sulu, Aşık Garip, Şahsenem-Garip, Boz Oğlan-Yusuf Ahmet, Sayatlı Hemra, Şah Kasım, Dengiboz gibi birçok varyantının olması, boyda geçen birçok yer adı, boyun Oğuzların Hazar'ın batısına, Anadolu-Azerbaycan'a göçlerinden önceye, Orta Asya'da bulundukları 10-11. yüzyıllardan daha eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Destanın çeşitli motifleri, kaynaklara geçen ve yaşayan varyantları, ilişkili sözlü kültür ürünleri geniş bir coğrafyada görülmektedir. Bu boy Dede Korkut'ta çok yer adının geçtiği boylardan biridir. Boydaki coğrafya açıktır. Batı Göktürk coğrafyasıdır. Bu coğrafyada Aladağlar, Karadağlar/Karacuk, Türkistan, Demirkapı, Garcistan, Amuderya, Bayburd Hisarı/Baybövürt Kalesi yer almaktadır. Boyda ayrıca Rum Eli/İstanbul'dan, Tana Sazı'ndan bahsedilmiştir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Aladağ, Amit Suyu, Avnik Kalası, Bam Bam Depe, Bayburd Hisarı, Demirkapı, Dış Oğuz/Taş Oğuz, Gürcistan, İç Oğuz, İstanbul, Karadağ/Karacuk, Oğuz/Oğuz Eli, Rum/Rum Eli, Tana Sazı, Türkistan yer adları geçmektedir. Bu çalışmada Dede Korkut'taki Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun coğrafyası incelenmiştir. Anlatıda geçen coğrafyanın çok geniş bir alanı kapsadığı, Orta Asya/Avrasya coğrafyasıyla ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dede Korkut, Bamsı Beyrek, Banu Çiçek, Destan, Coğrafya.

The Geography of The Tribe of Bamsi Beyrek, Son of Kam Böri

Abstract: The Dede Korkut Epics, Korkutology is a wide field that includes copies, variants, manuscripts, compilations, books, articles, theses, reports, writings; and is related to many branches of science such as history, archaeology, geography, linguistics, literature, folklore, ethnography, anthropology, paleography, psychology, sociology. When we look at the people mentioned in Dede Korkut, their characteristics, society, animals and plants, living things, nature, food and drinks, clothing, language, culture, art, economy, social relations, beliefs, traditions and customs, we see, whether clearly or indistinctly, the geography of Central Asia, the wider Eurasia. The geography of Dede Korkut includes the Tanrı Mountains, the shores of Sirderya-Talas-Cu-İli, the Caspian-Aral-

¹Araştırmacı Yazar, Şair. Türkiye-İstanbul. Email: dursuncaneyuboglu@gmail.com. Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-4163-0976>.

Balkas-Baikal lakes, the Altays-Otügen, the vast geography extending from the Black Sea-Caucasus-Caspian to the Gobi-Yellow River. The third epic in the Book of Dede Korkut is The Tribe of Bamsi Beyrek, son of Kam Bori. The subject of the epic is a young man who shows heroism and gets a name, gets married, is captured, someone wanting his wife, the hero is saved, returns to his home, country, and lives a happy life with his family, wife. This epic is one of the epics in which many people's names are mentioned in Dede Korkut. The protagonist of the epic is Bamsi Beyrek. There are two main geographical layers in The Tribe of Bamsi Beyrek, son of Kam Bori, in terms of historical-geographical-literary-cultural aspects: Lower Geography and Upper Geography. The existence of a Turkmenistan variant of the epic called Bamsim Birek and numerous narration variants, the variant Alpamis that is widely spread in Central Asia and many variants derived from the epic such as Kozi Korpes-Bayan Sulu, Asik Garip, Sahsenem-Garip, Boz Oglan-Yusuf Ahmet, Sayatli Hemra, Sah Kasim, Dengiboz, many place names in the epic indicate that the epic belongs to a history older than the 10th-11th centuries when the Oghuzs were in Central Asia, before their migration to the west of the Caspian Sea, to Anatolia-Azerbaijan. The various motifs of the epic, its variants that are recorded in sources and living, related oral culture products are seen in a wide geography. This epic is one of the epics in which many place names are mentioned in Dede Korkut. The geography of the epic is clear. It is the geography of the Western Gokturks. In this geography, there are Aladaglar, Karadaglar/Karacuk, Turkistan, Demirkapi, Garcistan, Amuderya, Bayburd Hisari/Baybovurt Kalesi. Rum Eli/Istanbul, Tana Sazi are also mentioned in the epic. In The Tribe of Bamsi Beyrek, son of Kam Bori, the place names Aladag, Amit Suyu, Avnik Kalasi, Bam Bam Depe, Bayburd Hisari, Demirkapi, Dis Oguz/Tas Oguz, Gurcistan, Ic Oguz, Istanbul, Karadag/Karacuk, Oguz/Oguz Eli, Rum/Rum Eli, Tana Sazi, Turkistan are mentioned. In this study, the geography of Kam Bori'nin Oglu Bamsi Beyrek Boyu in Dede Korkut was examined. It has been concluded that the geography mentioned in the narrative covers a wide area and is related to the Central Asian/Eurasian geography.

Keywords: Dede Korkut, Bamsi Beyrek, Banu Cicek, Epic, Geography.

Giriş

Türklerin tarih boyunca sahip oldukları dil, edebiyat, kültür değerlerini anlatan birçok metin vardır. Bunlar arasında yer alan Dede Korkut Oğuznameleri'nde Türklerin töreleri, gelenek-görenekleri, gündelik yaşam tarzları, hayat felsefeleri açık, canlı, kapsamlı bir şekilde anlatılmıştır. Dede Korkut metinleri, kendi adının ve ününün ötesinde dil, edebiyat, felsefe, töre değerlerine sahip metinlerdir. Çünkü gündelik yaşamı bütün ayrıntılarıyla anlatırlar, ileri düzeyde metaforik üsluba sahiptirler, derin yapıda büyük semboller ifade eden bir sanat eseridirler. Dede Korkut'ta Türk halk inanışları, kadın-erkek ilişkileri, toplumsal ritüelleri, ad verme geleneği, savaş ve barış kavramları, töreleri, geleneksel törenleri vd. hakkında çok önemli bilgiler vardır. Bu yüzden eser, yalnızca bir dil metni değil, diğer sosyal bilim alanlarında da Türkler hakkında kullanabilecek verilere sahiptir. Dede Korkut'ta Türklüğün derin kökleri görülmektedir. Bunlardan ilk akla gelenlerden kahramanlık, yurt sevgisi, aile, cömertlik, kadın, doğa sevgisi, inanışlar bu metinlerde en dikkat çeken konulardır (Akar, 2019, s. 76-79).

Dede Korkut Destanlarının destan, hikâye, efsane, masal, mit vb. birçok farklı türde birçok varyantı vardır. En bilinenleri, metinlerin keşfedildikleri yerlerin adları olan *Dresden* ve *Vatikan* isimleriyle tanınan iki nüshası olan *Dede Korkut Kitabı*'dır. Eserin bu nüshalardan kopya yoluyla oluşturulmuş bir *Berlin* kopyası da vardır. Destanın bir varyantı ise *Türkmen Halk Nüshası* adını taşıyan Türkmen/Türkmenistan varyantıdır. Destanın bir varyantı da 2019 yılında keşfedilmiş olan *Türkmen Sahra/Günbed* yazmasıdır. Destanın yeni keşfedilmiş olan *Ankara*, *Bursa* yazmaları da vardır. Destanın Türk halklarından ve öteki milletlerden yapılan birçok başka derleme varyantı da vardır. Dede Korkut konusu veya Türk dünyasının çeşitli bölgelerindeki adlarıyla Korkut bilimi, Korkutşinaslık, Korkuttanuv; oldukça geniş bir alanı kapsayan,

içerisinde nüshalar, varyantlar, yazmalar, derlemeler, kitaplar, makaleler, tezler, bildiriler, yazılar vd. olan; tarih, arkeoloji, coğrafya, dil bilimi, edebiyat, halk bilimi, etnografya, antropoloji, paleografya, psikoloji, sosyoloji vd. birçok bilim dallarıyla ilişkisi olan büyük bir alandır. Gelecekte yapılacak yeni çalışmalarla ve keşiflerle, ortaya çıkacak yeni alt bilim dallarıyla ve onlarla ilişkileriyle alanı çok daha büyüyecektir.

Dede Korkut Hikâyeleri, aynı dönemde aynı bölgede yaşayan ve birbirlerine çeşitli şekillerde bağlı olan Oğuz beyleri çevresinde toplanmıştır. Her hikâye, esas olarak bir beyin macerası olsa da öteki beylerin de katıldıkları veya isimlerinin karıştığı bir olaylar silsilesidir. Ön planda beyler olmakla birlikte, beylerin çevresi ve yaşayışı canlandırılırken âdetleri, gelenekleri ve çeşitli yönleriyle Oğuz kavminin yaşamı hikâyelere yansıtılmıştır (Ergin, 1989, s. 24).

Dede Korkut; *Alpamış*, *Kozı Körpeş Bayan Sulu*, *Köroğlu*, *Oğuz Kağan (Oğuzname)*, *Koblandı*, *Ak Köbek* ve daha birçok destan, hikâye, efsane, masal ile ilişkilidir. Dede Korkut, aynı zamanda birçok destan ve hikâyenin oluşmasına da kaynaklık etmiş olup bugün birçok Dede Korkut anlatısı aynı zamanda başka destan, hikâye, efsane, masal adları altında yaşamaya devam etmektedir. Günümüzde Türk dünyasında anlatılan birçok anlatı da aslında Dede Korkut'un isim ve şekil değiştirmiş bir varyantıdır. Bu bakımdan Dede Korkut, Türk destanlarının atasıdır (Eyüboğlu, 2024, s. 104-105).

1. Dede Korkut Coğrafyası

Birçok araştırmacı, Dede Korkut anlatılarının coğrafyası ile ilgili olarak görüşler dile getirmişlerdir. Burada destanı çeşitli yönleri açısından değerlendiren bu görüşlerin bazılarında bahsedilecektir:

Wilhelm Barthold'a göre Oğuzlar, Korkud ve Kazan Beg ile ilgili destanları, *Azerbaycan*, *Kafkasya*, *Anadolu*'nun Türkleşmesi zamanında Selçuklu devrinde, 11-12. asırlarda batıya taşımışlardır (Barthold, 1900, s. 76'dan aktaran Jirmunskiy, 1961b, s. 471). Böylece Barthold Dede Korkut Destanlarının tarihini ve dolayısıyla coğrafyasını *Orta Asya* ile ilişkilendirmektedir.

Pertev Naili Boratav'ın belirttiğine göre Oğuzların Anadolu'ya son büyük göçünden önce, gerek *Azerbaycan*'a gerek *Anadolu* içlerine doğru sızmaları olmuştu. Sonraki devre ait menkıbevi tarihler ile destanlar da bunları uzun bir devir sürmüş bir yayılma ve yerleşme hareketi gibi göstermişlerdir. Selçuklu devri öncesinde yapılmış bu akınlar, destani mihver değiştirme hadisesini, yani gerçekte Oğuzların *Sirderya*'nın kuzeyindeki hatıralarının, sonradan geldikleri *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan*'daki olaylara uygulanmasını kolaylaştırmıştır. Dede Korkut Hikâyelerinin bir kısmında, her birinin ünlü işlerini sayıp belirten destani klişeler hâlinde Oğuz beylerinin adları sıralanır; bu türlü ifadeler, *Şecere-i Terakime*, *Topkapı Oğuznamesi*'nde ve

diğer bazı eski eserlerde de görülen destani klişelerdir. Bunlar, aslında Oğuzların *Sirderya* bölgesindeki yurtlarında ortaya çıkmış ve sonradan Oğuzlarla birlikte *Anadolu-Azerbaycan* yöresine getirilmiş hazır kalıplardır (1958, s. 56). Boratav'ın buradaki tespitleri Dede Korkut'un tarihî coğrafyası hakkında değerli bilgiler içermektedir. *Orta Asya*'daki, geniş *Avrasya* coğrafyasındaki eski Türk yurtlarında ortaya çıkan anlatılar, sonradan Türklerin/Oğuzların göçlerine paralel bir şekilde gelişme göstermiş, yeni tarihî-coğrafi-kültürel unsurları da bünyesine katarak *Anadolu-Azerbaycan-Kafkasya* coğrafyasında mahallileşmiştir. Dede Korkut'taki birçok boyda, özellikle coğrafyayla ilgili olarak birçok yer adında bunun izleri görülmektedir. Kahramanların tanıtımında kullanılan klişe ifadelerde de bununla ilgili izler vardır.

Emin Abid'e göre Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatıların meydana geldiği coğrafi yerler eski *Azerbaycan* sahasının tamamıyla katıldığını göstermektedir: *Mardin kalesi, Bayburt hisarı, Ak Hisar, Trabzon, Garadeniz, Sadlık dağ, Akbaza, Gürcistan ağzı, Göyce denizi, Gence, Demir kapı, Kara Derbend, veya Darvand* vb. Bu yerleri harita üzerinde birbirine bağlayınca, *Doğu Anadolu* olarak adlandırılan eski *Ermenistan ve Karadeniz*'den *Derbend* kentine kadar uzanan bir alan görülmektedir. *Güney Kafkasya* da buraya dâhildir. Her ne kadar belirtilmese de olayların gidişatından *Kuzey İran*'ın da bu sahanın güney eteğini oluşturduğu söylenebilir. Örneğin, *Derbend* ve *Gürcistan*'a kâfirleri yağmalamaya giderken akarsulardan geçildiğinden bahsedilmiştir ki bunlar *Kür* ve *Araz* nehirleri ile kollarıdır (Abid'den aktaran Hüseyinoğlu, 1998, s. 48).

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'in eserinde belirttiğine göre Dede Korkut'ta, yerleşik yabancı bir kavim halkının hâkimi durumunda bulunan veya eskiden beri yerleşik yaşam süren bir ülkenin sınırındaki kent ve kalelere akınlar düzenleyen, savaşçı, tam veya yarı göçebe bir kavim tasvir edilmektedir. Dede Korkut Kitabı, *Güney Kafkasya* ve *Anadolu*'da 15. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzlar arasında ağızdan ağıza aktarılan Oğuz bahadırılıklarına ait destani şekle uymaktadır. Bununla birlikte, bu yiğitlik destanları ve manzumelerin önemli bir kısmı ilk olarak 9-10. yüzyıllarda Oğuzların eski yurdu olan *Sirderya* boylarında ortaya çıkmış ve Selçuklu hanedanının hâkimiyeti altındaki bir kısım Oğuzların *Kuzey İran* eyaletleriyle *güney Kafkasya* ve *Anadolu*'yu ele geçirdikleri 11. yüzyılda *Yakın-Doğu*'ya geçmiştir. Dede Korkut destani hikâyelerinin her biri, Oğuzların iki ayrı tarihî safhasında destan külliyatına katılmış olup bununla birlikte her bir anlatı özellikle *Orta Asya* ve *Yakın Doğu*'ya ait eski tarih ve folklor malzemesinin izlerini taşımaktadır (1961, s. 611-612).

Muharrem Ergin'in eserinde yazdığına göre Dede Korkut'taki coğrafi durum, belirsiz Oğuz ülkesi, Dede Korkut'un kaynağıyla değil, metnin tespitiyle ilgilidir. Bu belirsiz coğrafya, Oğuz

ülkesi olarak gösterilen bu adsız tabiat, Dede Korkut'ta geçen Oğuz illerinin bu bölgede değil, Oğuzların *Orta Asya*'daki eski yurdunda olduğunu göstermektedir. Buradaki sözde Oğuz ülkesinin, ismiyle geçen tek tabiat parçası *Kazılık* dağıdır. Bu dağ da Oğuzların *Sirderya* dolaylarındaki eski yurdundadır. Dede Korkut'ta geçen yer adları ikiye ayrılabilir: birincisi, hikâyelerdeki olayların geçmiş gösterildiği asıl alan içindeki yerler; ikincisi ise olayların geçtiği alan dışında kalan ve çeşitli nedenlerle adları geçen yerler. Dede Korkut'ta Oğuzlar göçebedirler, kaleleri veya kentleri yoktur. Saf bir doğayla iç içe yaşarlar. Hikâyelerin geçmiş gösterildiği alanın ortasında, Oğuzların yaşadıkları, *Oğuz* veya *Oğuz İlleri* olarak adlandırılan, Oğuzların oturdukları bir ülke vardır. Oğuz ülkesi *İç Oğuz* ve *Taş (Dış) Oğuz* olarak adlandırılmaktadır. *İç Oğuz*'a *Üç Ok* ve *Taş Oğuz*'a *Boz Ok* denilmektedir. Dede Korkut Kitabı'na göre Oğuz İlleri, günümüzdeki *Kuzeydoğu Anadolu*'da gibi görülse de ve Oğuz'un sınırından bahsedilmişse de bunların nereler olduğu belirtilmemiştir. Her beyin bir yurdu ve bir ordusu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunların da yerleri ve sınırları belirtilmemiştir. Hikâyelerde ayrıca, hareket alanı dışında kalan, temas edilen yerler de *İstanbul*, *Rum*, *Şam*, *Mekke*, *Medine*, *Türkistan* ile *Türkistan*'daki bazı dağlardır. Bezirgânlar, Beyrek'e armağanlar almak için *İstanbul*'a gelir; Deli Dumrul şöhretinin *Rum*'a, *Şam*'a yayılmasını ister; Uruz ağaca seslenirken onun *Mekke* ile *Medine*'nin kapısı olduğunu söyler; Bayındır Han ile Kazan Han'ın tanıtımlarında *Türkistan*'ın direği olduğu vurgulanır; *Türkistan*'ın bazı dağları da bazı nitelendirme ve seslenmelerde geçer (1989, s. 51-53).

Mehmet Fahrettin Kırzioğlu'nun çalışmasında bahsettiğine göre Dede Korkut Kitabı ile buna benzeyen Oğuzname bölümleri; Selevkoslular'ı *Horasan* ile *İran* ve *Mezopotamya*'dan kovarak büyük bir devlet kuran Arsaklı/Arsakid/Eşkaniyan Hanedanı'nı (M.Ö. 256-M.S. 226) çıkaran Batı Arsaklı veya Küçük Arsaklı (M.Ö. 149-M.S. 429) kolunun atlı göçebe yaşayışlarını anlatan destanlardır. *Oğuz Elleri*'nin başkentleri *Sürmelü* (Armavir/Iğdır-Karakalası) ile *Ağca-Kala* (Erovantaşad/Digor'daki Mireni-Karabağ) idi ve Dede Korkut'taki yer adları, *Mardin* ile *Dağıstan*'daki *Demirkapu* arasındaki coğrafyada yer almaktadır (1963, s. 363). Tofik Hacıyev'in eserinde yazdığına göre Dede Korkut'taki olayların geçtiği coğrafya konusunda, bazen obraz gibi yer adları (*Türkistan*'ın direği, Karacüğün aslanı, Emet suyunun kapları teşbihleri), bazen de Oğuz yiğitlerinin akın yaptığı yerler [Bayburd, Düzmürd, Onik (Avnik), Pasin kaleleri] görülmektedir. *Karacuk*'un *Sirderya* sahilinde dağ adı olduğu söylenmektedir. Oysaki *Azerbaycan*'da da aynı adı taşıyan dağ vardır. Ya da *Emet* suyunun *Dicle* olduğu söylene de bazıları *Amit soyu*, *Ümmet soyu* vb. olarak söylemektedir. *Bayburd*, *Trabzon*, *Onik* (Avnik), *Rum* vs. toponimlerine göre mesken Türkiye'de kabul edilirse bu özünü yansıtmaz, çünkü Oğuzlar bu yerlere sadece akın veya ticaret amacıyla gitmişlerdir (1999, s. 8).

Abdimalik Nisanbayev'in dile getirdiğine göre Dede Korkut Kitabı 15. asırda yazıya geçirilmiş olsa da destanların 7. yüzyılda oluştuğu, aradan yedi asır geçtikten sonra *Kaf Dağı*'nı aşarak Anadolu'ya gelip yerleşen Türk neslinin ata yurduna duyduğu özlem nedeniyle hafızalarında kalmış olan Dede Korkut Destanı'nı yazıya geçirdiği de gerçektir. Dede Korkut Destanı, ata yurttan uzaklara giden Türklerin hafızalarında yedi asır unutulmadan korunmuş ise ata yurdunda adı dillere destan olup efsaneleşmiş olmalı ki gerçekten de böyle olmuştur. Dede Korkut mirası, tüm Türk halklarının 7. yüzyıldan sonraki kültürünün temel taşlarından biri olup Korkut, 8-9. yüzyıllarda *Sırderya* kıyılarında yaşamış bir tarihî şahsiyettir, olasıdır ki bugünkü Türk halklarının parçalanmadan önce doğuda büyük *Çin Seddi*'nden batıda *Derbent* kentine kadar uzanan Ulu Bozkırı yönetmiş olan Türk Hanlığının (Gök-Türk) dağılma döneminde yaşamıştır (2000, s. 4-5).

Fuzuli Bayat'ın belirttiğine göre Dede Korkut Oğuznameleri, her şeyden önce epik düşüncenin bir ürünü olduğundan tarihî olayları kısmen yansıtmış olsa da epik dünyanın mekânı ve zamanı bakımından değerlendirilmelidir. Destanların çoğunda olaylar belli olmayan bir mekânda ve belli olmayan bir zamanda meydana gelmiş, aynı zamanda somut bir şekilde belli olan yer ve kent adları da anılmıştır. Ancak yine de destandaki olayların bu somut coğrafi yerlerle doğrudan doğruya bir ilgisi yoktur, varsa da somut coğrafi adlar da epik mekânın sınırlarına alınmıştır (2016, s. 126-127). Elmeddin Elibeyzade'ye göre Dede Korkut'ta tasvir edilen olayların esas mekânı *Kafkasya* ve *Azerbaycan* arazisidir. Oğuz kahramanları av avlayıp kuş kuşlamak, kız beğenmek, evlenmek gibi amaçlarla *Azerbaycan* sınırlarını aşarak *Gürcistan*'a, *Karadeniz* kıyılarına, *Abhaziya* eline kadar giderler ve yine yurtlarına dönerler. Bu yurt *Azerbaycan*'ın günümüz arazisine tam uygun gelmekte ve biraz da kenarları aşmaktadır. Dede Korkut Kitabı'ndaki anlatılar bu arazide yaşayan halkın-*Azerbaycan* Türklerinin bedii kahramanlık tarihidir ya da bu tarihin parlak bir sayfasıdır (1999, s. 17).

Üçler Bulduk'a göre Türk tarihinin en eski devirlerinden 16. yüzyıl Osmanlısına kadar uzanan tarihî izler, Dede Korkut Destanlarının hangi zamana ait olmasını veya hangi yerde yazıya geçmesini ön plana çıkarmaz, tersine Dede Korkut'ta tasvir edilen olaylar, Türk kültürünün, tarihinin çok geniş bir coğrafyayı, zaman ve mekân kavramının da üstüne çıkarak nasıl birleştirdiğini öne çıkarmaktadır (1997, s. 467). Metin Ekici'nin eserinde belirttiğine göre Türkistan/Türkmen Sahra/Günbed yazmasında, soylamalarda bölge, kent, illerden bahsedilerek âdeti bir Dede Korkut coğrafyası çizilmekte, *Kazakistan*'ın *Mangışlak* bölgesinden, *Kafkasya*, *Rumeli*, *Mısır*'a kadar uzanan coğrafya tanıtılmaktadır ve bazı kentler kültürel hafızadaki unsurlarıyla açıklanmaktadır. Bu durum Oğuz boylarının tarihte doğudan batıya yaşadıkları coğrafyanın genişliğini göstermektedir (2019, s. 23). Erman Artun'a göre Dede Korkut

Hikâyeleri, Türk tarihinin derinliklerinde yatan birçok olayların derin izleriyle örülüdür. Bu izler eski Türk tarihinin birçok destanlaşmış unsurlarıyla Oğuzların önce *Orta Asya* ve *Türkistan* coğrafyasındaki ilk yurtlarında, sonra batıda *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan* sahasında yaşadıkları tarihin geniş yansımaları şeklindedir (2015, s. 26).

Tuğba Akkoyun Koç'a göre Dede Korkut'ta birçok yer adı geçmektedir. Bunların bazıları *Oğuz Eli* olarak adlandırılan yurdun içinde, bazıları düşmanların bulunduğu yerdedir. Olaylara mekân olan yerlerin dışında, soylamalarda yer alan ve hatıralara dem vuran yer adları da görülmektedir. Oğuz'la ilgili yerler: *Karacuk, Kapulu Kara Dervend, Pasın, Türkistan, kâfir serhaddi* (Cızıglar, Aglagan, Gökçe Tag), *Agca Kala Sürmeli, İç Oguz, Taş Oguz, Salahane Kayası, Berde, Gence, Şerüğüz, Dere Şam, Arku Bel, Gün Ortac, Ak Kaya, Ak Saz*. Düşman yerleri ve diğerleri: *Gürcistan, Bayburd, Demür Kapu Dervend, Mardin, Rum eli, Rum, Şam, İstanbul, Abkaza eli, Tırabuzan, Tomanın Kalesi, Sancıdan, Karun eli, Ayasofya*. Dinî yerler: *Mekke, Medine, Arafat*. Dede Korkut'ta İç Oğuz ve Dış Oğuz'un yurdun farklı yerlerinde yaşadıkları açıktır. *Oğuz Eli*'nin konumu tam olarak verilmemiştir. Yer adları (dinî yerler hariç) Oğuzların oturdukları yerlerin çevresinde yer almaktadır (2020, s. 215-216).

Dede Korkut'ta adı geçen yerler üçe ayrılabilir: birincisi, destanların *Orta Asya*'da olduğu döneme ait yerlerdir. Bunlar destanlarda bazen aynen korunmuştur bazen ise üst coğrafyanın da etkisiyle kısmen değişerek kullanılmayı sürdürmüş yerlerdir. Örneğin; *Aladağlar, Karadağlar, Karaçuk, Kazılık Dağı, Gökçe Deniz, Türkistan, Demirkapı*. İkincisi, *Orta Asya*'daki eski yurttaki yer adlarının yeni yurttaki kısmen değişikliğe uğradığı yer adlarıdır. Örneğin; *Amıt suyu, Bayburd, Gürcistan*. Üçüncüsü, destanlara sonradan katılmış yer adlarıdır ki anlatılarda yalnızca birkaç yerde, çoğunlukla da tek bir kez geçen yer adlarıdır. Örneğin; *Umman Denizi, Diyarbekir, Mardin, Berde, Gence, Mekke, Medine* (Eyüboğlu, 2023b, s. 44).

Anadolu-Azerbaycan coğrafyasındaki *Aladağ*'dan daha büyük olan *Ağrı Dağı*'nın, *Karaçuk*'tan daha büyük olan *Kafkas Dağları*'nın, *Gökçe Göl*'den daha büyük olan *Van Gölü*'nün adları Dede Korkut'ta hiç geçmez; *Erzurum, Van, Tiflis, Erivan, Tebriz* gibi bölgenin en büyük tarihî kentlerinin adları Dede Korkut'ta hiç geçmez; bölgede bulunan *Gürcü, Ermeni, Ermenistan, Laz, Lazistan* gibi kavim ve yer adları Dede Korkut'ta hiç geçmez. Oysaki Dede Korkut Destanlarında adları geçen *Aladağlar, Karadağlar, Gökçe Göl* vb. coğrafi yerler *Orta Asya* coğrafyasında tam karşılığını bulmaktadır: *Aladağlar* (Tanrı Dağları), *Karadağlar, Gökçe Deniz* (Balkaş Gölü), *Amıt Suyu* (Amuderya); coğrafi alan olarak oldukça büyüktürler; yüzlerce km uzunluğa, genişliğe sahiptirler; bölgenin en büyük dağlarıdır, gölleridir, ırmaklarıdır; insanların hayatında önemli bir yere sahiptirler; kalabalık göçebe Oğuz halkını, ordularını, büyük sürülerini, hayvanlarını barındırabilmektedirler; bölgenin en büyük coğrafi yerleridirler; Dede Korkut coğrafyasının

merkezi konumundadırlar. Bu coğrafi yerlerin Dede Korkut Destanlarının alt coğrafyasında Türklerin ana yurdu *Orta Asya*'da olduğunu gösteren hususlardan biri de budur.

Dede Korkut Destanları incelendiğinde; varyantlarına, anlatılara bakıldığında; bu anlatılarda geçen kişilere, özelliklerine, topluma, hayvan ve bitkilere, canlılara, doğaya, yiyecek-içeceklere, giyim-kuşama, dile, kültüre, sanata, ekonomiye, sosyal ilişkilere, inanışlara, gelenek ve göreneklere bakıldığında; belirli veya belirsiz olarak arka fonda ve temelde *Orta Asya* coğrafyası görülür; *Tanrı Dağları*, *Altaylar*, *Sirderya* boyları, geniş bozkırları, heybetli dağları, coşkulu ırmakları görülür. Dede Korkut Destanlarının ortaya çıktığı coğrafya açık bir şekilde *Orta Asya/Avrasya*'dır, eski Türklerin yaşadıkları coğrafyadır, Türklerin ana yurdu. Türklerin en parlak dönemlerini yaşatan hükümdarların, alpların, kahramanların hatıraları, dilden dile, kuşaktan kuşağa aktararak; bazıları daha önceden anlatılagelen mitlere, efsanelere eklenmiş; bazıları yeni destanlar olarak usta ozanlarca üretilmiş; bazıları sözlü tarihten destanlaşmış, işlenmiş, sonuçta halk arasında yaşatılmıştır. Dede Korkut'ta adları geçen; *Aladağlar*, *Tanrı Dağları*'nın eski adıdır, bir uzantısıdır; *Karadağlar*, *Sirderya* boylarında uzanmaktadır; *Tana Sazı*, *Don Irmağı*'dır; *Gökçe Deniz*, *Balkaş Gölü*'dür; *Şiröğüven*, *Sirderya*'dır; *Derbent* ve *Demirkapı*, Batı Gök-Türkleri'nin *Hazar Denizi* ve *İran* bölgesindeki tarihî sınırlarıdır. *Gürcistan*, tarihî *Garcistan* bölgesidir. Yazılı kaynakları fazla olmayan ancak sözlü geleneği çok gelişmiş halk, atalarının anlatılarını dilden dile, kuşaktan kuşağa, ozandan ozana aktararak destanlaştırmış ve ortaya kökünü tarihten alan, zamanla halkın değerleriyle bütünleşen, tarihî özellikleri azalarak, edebî özellikleri artarak destanlaşan, hikâyeleşen, masallaşan, efsaneleşen Dede Korkut Destanları ortaya çıkmıştır. Dede Korkut Destanlarının ortaya çıktığı ve yaşandığı tarihî coğrafya, *Orta Asya*'dır, geniş *Avrasya* coğrafyasıdır, kısaca; “*Tanrı Dağları*, *Sirderya-Talas-Çu-İli kıyıları*, *Hazar-Aral-Balkaş-Baykal gölleri*, *Altaylar-Ötüken*, *Karadeniz'den-Kafkasya'dan-Hazar'dan Gobi'ye-Sarı Irmak'a uzanan geniş coğrafya*, *yemyeşil alanlar*, *upuzun ırmaklar*, *uçsuz bucaksız bozkırlardır*.”

2. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Coğrafyası

Dede Korkut Kitabı'ndaki üçüncü boy Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'dur. Bu bölümde Dede Korkut'taki Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun coğrafyası incelenmiştir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun konusu bir aşk destanıdır; bir gencin kahramanlık gösterip ad alması, evlenmesi, tutsak düşmesi, başkasının, eşine talip olması, kahraman olup tutsaklıktan kurtulup, evine, yurduna dönmesi, ailesiyle, eşiyle mutlu bir hayat sürmesidir. Kısacası içerisinde aşk/sevgi olan bir anlatıdır. Benzer anlatıları *Leyla ile Mecnun*, *Kerem ile Ashi* olarak aşk üzerine ün yapmışlardır. Ancak anlatının altyapısında aynı zamanda taht mücadeleleri, bir kişinin hükümdar olması, tahtını kaybetmesi, tekrar tahta çıkarak hükümdar olması da vardır.

Anlatı, farklı tarihî süreçlerden geçmiş, kimi zaman kahramanlık üzerine olan destani yönü ön plana çıkarılmış, kimi zaman aşk ve sevgi tarafı ön plana çıkarılmıştır. Anlatının varyantları da farklı tarihî süreçlerden geçerek, coğrafi unsurlar edinerek, kültürel unsurlar kazanarak, farklı boylar, hatta milletler tarafından taşınarak, farklı farklı şekillerde varyantlaşmışlardır. Bir başka ifadeyle anlatı bir sözlü kültür ürünü olarak bakış açısına göre değişebilen bir anlatıdır. Destandır, ancak anlatının oldukça gerçekçi çizgilerle çizilmiş bir konusu ve gidişatı vardır. Ancak içerisinde ayrıntılardaki birçok unsurlar çok köklü, içerisinde tarihî-destani-efsanevi-mitolojik unsurlar olan binlerce yıllık bir destan olduğunu göstermektedir. Zaten anlatının Antik Çağ Grek kaynaklarına yansıyan ve Türk/İskit-Grek, Türk-Mezopotamya-Grek etkileşimlerine dayanan bir varyantı (Odysseus) da yaklaşık 2500 yıllıktır.

Bamsı Beyrek/Bey Böyrek bugün *Anadolu*'daki en yaygın Dede Korkut anlatılarından biri olduğu gibi, Türk dünyasının birçok yerinde; *Azerbaycan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan*'da ve diğer yörelerde de anlatılmaktadır. *Orta Asya*'da birçok adla, özellikle *Alpamış* adıyla yaygın olarak bilinmektedir. Anlatıda yer alan kişi ve yer adları da bölgeye göre farklılıklar göstermekte, bazı varyantlarda başka kişilerin ve yerlerin adları da geçmektedir. Tüm nüshaları, yazmaları, varyantları ile bir bütün olarak ele alındığında Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu hacimli, kişileri fazla, büyük bir destandır.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Dede Korkut'ta birçok kişinin adının geçtiği boylardan biridir. Destanın başkahramanı Bamsı Beyrek'tir. Destanda önemli rolleri olan kişiler; Bamsı Beyrek, Banu Çiçek, Bay Bican, Bay Böri, Dede Korkut, Deli Karçar, Salur Kazan, Yaltacuk'tur. Destanda ayrıca Bamsı Beyrek'in anası, Bamsı Beyrek'in kız kardeşi, bezirgânlar, Bayburd Hisarı beyinin kızı da önemli bir rol üstlenmekle birlikte adları belirtilmemiştir. Adları belirtilmeyenlerin çoğunun kadın oluşu tesadüf değildir. Bu durum Dede Korkut Destanlarının eksik ve eleştirilmesi gereken yönlerinden biridir. Öyle ki destanda uzun soylamaları bulunan bazı örnek anaların, kız kardeşlerin adı bile yokken sadece destanın sonundaki savaşta ortaya çıkan, bir cümlede geçen çoğu düşman erkeklerin bile adı vardır.

Ümrül Kırman'a göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, doğaya ait mekânlar; kara yer, karşı yatan karlı dağ, kanlı kanlı sular, yeşil çayır, akıntılı güzel su, pireli yer, su (akar su), iklim iklim, düz engin havadar yer, yeryüzü, büyük ağaç, pınar, içme, yaylak, sapa yer, orman, tepe, sazlık, arı su, dereler, yerli kara dağlar, gölgeli koca ağaç'tır. Kültüre ait mekânlar; Ak otağ (Bayındır Han'ın otağı), *Rum eli, İstanbul, Kara Derbent, Evnük Kalesi*, Bayındır Han'ın Tavlası, Oğuz, Oğuz hududu, on tepe yer, *Ala dağ*, alaca gölgelik, çadır otağ, kırmızı otağ, iç Oğuz, *Gürcistan*, meydan, ak çadır-ak otağ (Deli Karçar'ın), Pay Püre Bey'in evi, pireli ağıl, Parasarın *Bayburt Hisarı*, apalaca gelin odası, yurt, penceresi altın otağ (Pay Püre Bey'in),

Bayındır Han'ın divanı, apalaca yurt, yüce çardak (düşmanın), Bayburt Hisarı'nın kapısı, karalı mavili otağ, ağır adlı şehirler, ak otağ, kara otağ, ağıl, tavla, düğün (yapıldığı yer), düşman, yurt, *Türkistan*, *Amit Suyu*, Ak Orman, eşik (-teki inançlılar), dipte oturan (has beyler), şölen yemeği (yapıldığı yer), kadınların otağı, Bam Bam Tepe, *Dana sazı*, kale, kilise, mescit, cennet'tir (2004, s. 136). Ümral Kırman'ın bu tespitleri değerlidir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun doğaya ve kültüre ait mekânlar açısından Dede Korkut Destanlarının en zengin boylarından biri olduğu görülmektedir.

Gülnaz Çetinkaya'nın dediğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda “*erenlerin meydanı*” tamlaması ilgi çekicidir. Eren sözcüğü burada iki anlamı çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır: ilki herhangi bir konuda en üst seviyeye gelen kimse, öteki ise özellikle yerel kullanımlarda er, erkek, kahraman, yiğit, tecrübeli kimse anlamında kullanılmıştır. Buradan yola çıkarak meydanların erilliğin mekânı olduğu yorumu yapılabilir. Meydanlar erillikle özdeşleşmiş olsa da Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda kadın, meydanda aktif olarak görülmektedir ve bir erkeğin sahip olduğu fiziki güce sahiptir (2013, s. 82).

Yine Çetinkaya'ya göre Dede Korkut'ta *daz*, *kıran* sözcükleri otun bitmediği verimsiz alanları ifade etmek için kullanılmıştır. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda geçen “*Daz yerde turgay atmaya yahşı*” ifadesindeki *daz yer*, gerçeklerin herkesçe görülebileceği mücadelenin açık alanını belirtmek için kullanılmış olabilir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda “*gök çayırın üzerine bir kırmızı otağ dikilmiş*” ve Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda “*soğuk soğuk sular, çayırklar, çimenler*” ifadeleri mekân seçiminde çayırılık alanların önemsendiğini göstermektedir. Çayırılık alan, yeşilliği, bolluğu, bereketi simgelemektedir ki dolayısıyla mekân olarak seçilen coğrafyanın özellikleri önemlidir. Dede Korkut'ta mekânlar yaşam tarzlarının da göstergesidir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Bamsı Beyrek ve Banu Çiçek'in karşılaşma alanı *otak*'tır. Olay kurgusunda Bamsı Beyrek ve Banu Çiçek açık alanda yaptıkları mücadelelerde birbirlerini görürler. Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu'nda ise Selcen Hatun ile ilgili soylamalarda köşkte oturmasına vurgu yapılmaktadır. Selcen Hatun izleyicidir ve mücadeleye tanık olmaktadır. Bu bakımdan mekân, hikâye kurgusunda hareketli ve yerleşik yaşam izlerini ortaya koymaktadır (2015, s. 154-159).

Aysuda Şahin'e göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda adı geçen mekânlar Oğuzların yaşadıkları merkezi yerler çerçevesinde şekillenmiştir. Dede Korkut'ta Oğuzların yaşadıkları yerler *Oğuz ili* olarak geçmektedir. Bu mekânların bulunduğu coğrafya *Doğu Anadolu* ve *Azerbaycan*'ın sınırlarını içermektedir. Çevresel mekânlar; *İstanbul* (Rum İli), *Evnük Kalesi*, *Dana Sazı*, *Gürcistan*'dır. Hikâye içerisinde sadece adı belirtilen çevresel mekânlar, kişilerin ontolojik olarak derin bağ kuramadıkları mekânlardır. Algısal mekânlar; *Ala Dağ*, *Kara Dervend*,

Parasarin *Bayburd Hisari*, Bayındır Han'ın otağı, Pay Püre Bey'in obası, Banu Çiçek'in kırmızı obası, Bamsı Beyrek'in alaca gölgeliği, Deli Karçar'ın obası'dır. Kahramanların kendilerini huzursuz, mutsuz, hayattan kopuk olarak hissettikleri *Kara Dervend*, Parasarin *Bayburd Hisari*, Pay Püre Bey'in obası, Deli Karçar'ın obası kapalı-dar mekânlardır. İnsanın mekânla huzurlu bir şekilde ilişki kurduğu yerler açık-geniş mekânlardır. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda geniş mekânlar; *Ala Dağ*, Bayındır Han'ın otağı, Banu Çiçek'in obası'dır (2017, s. 98-104).

Veysel Şahin'in çalışmasında kaydettiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, çevresel mekânlar Oğuzların yaşadıkları merkezî yerler çerçevesinde şekillenmiştir. Hikâyede çevresel mekânlar; *İstanbul, Rum, Şam, Mekke, Medine, Gürcistan, Türkistan ve Türkistan*'daki bazı dağlardır. Algısal mekânlar; *Ala Dağ, Kara Dervend, Parasarin Bayburd Hisari, Bayındır Han'ın otağı, Pay Püre Bey'in obası, Banu Çiçek'in kırmızı obası, Bamsı Beyrek'in alaca gölgeliği, Deli Karçar'ın obasıdır*. Kapalı-dar mekânlar; *Kara Dervend, Parasarin Bayburd Hisari, Pay Püre Bey'in obası, Deli Karçar'ın obasıdır*. Geniş-besleyici mekânlar; *Ala Dağ, Bayındır Han'ın otağı, Banu Çiçek'in obasıdır* (2017, s. 5-32).

Cemile Şen'in dile getirdiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Oğuz yurduna ait mekânlar görülmektedir. “*Kamgan oğlu Han Bayındır yerinden kalkmıştı. Kara yerin üzerine beylik çadırını diktirmişti. Büyük gölgelik gökyüzüne gerilmişti. Bin yerde ipek halı döşenmişti.*”, “*çetirli (şemsiyeli) otağ, ala sayvan diktirdi, ipek halılar serdi, geçti oturdu.*” gibi bölümlerde abartılı ve gösterişli mekân tasvirleri görülmektedir. Anlatının ilk doğaüstü olayının yaşandığı mekân ise “*Deli Karçar, Dede'yi kova kova, on belen(tepe) yer aşırđı. Deli Karçar, Dede Korkut'un ardından yetiştđ.*” şeklinde sınırları açık olarak çizilmeyen bir mekânda gerçekleşmiştir. Bir diğeri ise Bay Böre Beg'in “*-Serçe parmağđnı kanatsđn, kanđnı mendile sürsün, gözüme süreyim açılacak olursa oğlum Beyrek'tir, oğlum olduğunu ondan bileyim*” sözü üzerine kanlı mendili gözlerine sürer sürmez açılması hadisesinin yaşandığı Bay Böre'nin evidir. Doğaüstü olayların günlük hayatın sıradan olaylarıymış gibi yaşandığı bu mekânlar söz konusu bu anlatının üst anlam katmanlarına mekân olmuştur (2018, s. 79-80).

Dede Korkut Kitabı'ndaki bütün Dede Korkut boylarında olduğu gibi Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda da tarihî-coğrafi-edebî-kültürel olarak başlıca iki tabaka vardır: Alt Tabaka ve Üst Tabaka. Alt Tabaka oldukça kalındır ve şu tabakalardan oluşmaktadır: 1) En Eski Devirler Tabakası, 2) İskit/Saka-Hun-Kanglı-Usun Tabakası, 3) Göktürk-Türgiş Tabakası, 4) Oğuz Tabakası. Üst Tabaka oldukça incedir (Eyüboğlu, 2023f, s. 39-40). Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun coğrafyası bu tabakalardan izler taşımaktadır.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun coğrafyası 1) Alt Coğrafya, 2) Üst Coğrafya başlıkları altında incelenecektir.

2.1. Alt Coğrafya

Viktor Maksimoviç Jirmunskiy'e göre *Orta Asya* ve *Yakın Doğu*'daki eski bahadırılık destanı *Alpamış*, Oğuzca çevirisi olan Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun esasını oluşturmaktadır. Bu konunun *Altay* kökenli olduğu, 1939'da yayımlanmış olan hikâyeci N. Ulagaşev'in anlattığı varyantından, köken olarak çok eski bir *Altay* kahramanlık destanı *Alp Manaş* ile benzerliğinden görülmektedir (1961, s. 618-619).

Yine Jirmunskiy'e göre Bamsı Beyrek Hikâyesi, Oğuz dairesindeki en eski destanlardan biridir. Türk halklarında eskiden beri bilinen bu destan *Orta Asya* bozkırlarının her yerinde tespit edilmiştir ve *Alpamış* adıyla bilinmektedir. N. Ulagasef tarafından Oğuzların *Altaylar* çevresindeki tarihî yurtları yakınında tespit edilmiş olan bir rivayeti, bu anlatının tarihini 6-8. yüzyıla götürmektedir. Oğuzlar, *Orta Asya*'ya doğru hareketlerinde 8-9. yüzyıllarda bu topraklardan ayrılmışlardır. *Alp Mamış* destanının *Altay* rivayetinin hikâyesinin en eski şekli olduğu düşünülmektedir. Bamsı Beyrek Hikâyesi, 9-10. yüzyıllardan geç olmayan bir zamanda *Sirderya* dolaylarına yayılmış, burada bağımsız olarak gelişmiş, Oğuz destanları içerisinde Salır Kazan'la ilgili deyişlere katılmış, buradan da 11. yüzyılda Selçuklular döneminde *Azerbaycan*'a, *Anadolu*'ya götürülmüş, Kıpçak boylarının batıya ilerlemesiyle de *Alpamış*, 12-13. yüzyıllarda, başka bir rivayeti ile *Kazakistan*, *Başkurdistan* ve *Volga* boylarına yayılmış, folklor açısından bir zamana uyma geçirmekle birlikte içerisinde bazı eski ve orijinal motifleri saklamıştır. Dede Korkut Kitabı'nda Bamsı Beyrek adıyla bilinen Alpamış hakkındaki *Orta Asya* hikâyesi, *Şecere-i Terakime*'de de yansıtılmıştır (Jirmunskiy, 1962, s. 176-230'dan aktaran Gökyay, 1973, s. XLVI-XLVIII).

Pertev Naili Boratav'ın kaydettiğine göre günümüz için Dede Korkut'ta tespit edilebilen en eski konu Beyrek (Bey Böyrek) konusudur. *Anadolu*'daki halk hikâyelerine Dede Korkut Kitabı'ndan değil, Dede Korkut Kitabı'na ve *Anadolu* dışındaki bazı Türk topluluklarındaki (Karakalpaklar, Kırgızlar vs.) varyantlarına kaynak olan daha eski bir rivayetten geçmiş olması gerekir (Boratav, 2015, s. 52; Yılar, 2000, s. 43). Haluk Köroğlu'na göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, 10. Yüzyılda *Sirderya* bölgesinde bulunan Oğuz boylarının arasında doğmuştur (Konıratbayev, 2000, s. 157, 173). Alkey Margulan'ın belirttiğine göre *Sirderya* civarında yer alan, geçmişte ünlü şair ve bilgelerin ocağı *Barşınkent*'in adı hem Dede Korkut'ta geçen Bamsı Beyrek'in güzel eşi Banu Çiçek (Kazak varyantında Barşın/Gülbarşın) hem de burada yaşayan Kıpçak elinin ünlü ozanı Hüsameddin Hamid Barşınlığ ile ilgilidir. Kazakistan'da *Turgay*'da, *Atbasar*'da *Barşın Gölü* vardır (2000, s. 144-145). Yine Margulan'a göre *Alpamış Destanı* ve *Kozı Körpeş-Bayan*

Sulu Destanı, 11-12. asırda Oğuz-Kıpçak döneminde ortaya çıkmıştır (Margulan, 1946, s. 75-81'den aktaran Ata Yıldız, 2015, s. 38). B. A. Garriyev, Dede Korkut'un Salır Gazan, Bamsı Beyrek gibi boylarının Hazar ötesi Oğuz Türkmenlerinin yaşamını yansıttığını, destanlara dikkatlice bakıldığında, Özbeklerin *Alpamış*, Türkmenlerin *Şasenem-Garıp*, Mağrufi'nin *Yusuf-Ahmet*, Şabende'nin *Sayatlı Hemra* destanlarına kaynak olduğunu vurgulamıştır (Garriyev, 1945, s. 37'den aktaran Kalenderoğlu, 2011, s. 1343). Şakir İbrayev'in belirttiğine göre Dede Korkut'taki destanlara uygun gelen *Alpamış*, *Kobılandı* gibi Kazak destanları, Oğuz boylarının yurt tuttuğu *Sır/Sır-Derya* boylarından, *Aral Gölü*, *Batı Kazakistan* bölgesinden yazıya geçirilmiştir (2000, s. 41).

Avelbek Konıratbayev'e göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, *Alpamış Destanı*, 10. yüzyılda *Sirderya* civarında, Kıyat (Konurat) kabilesinde ortaya çıkmıştır. Destandaki konu, Oğuz destanlarının hepsine çekirdek olmuştur. Bamsı Beyrek, doğu Oğuzlarından Kıyat boyuna mensuptu. Dede Korkut'ta 9-11. yüzyıllardaki *Sirderya* dolaylarında bulunan Oğuz-Kıpçak ulusunun şeceresi ve tarihi anlatılmaktadır. Oğuz-Kıpçak ulusunun oluşumu da yıkılışı da Alpamış (Bamsı Beyrek) adıyla ilgilidir. *Kazakistan*'da *Kızılorda*'nın batı yönündeki *Barşın* ırmağının yakınlarında Barşın (Banı Çiçek) türbesi bulunmaktadır. Türbede 8 tane kadın mezarı bulunmaktadır. Dışı boyalı olduğundan dolayı türbeye Sırlı Tam (Boyalı Türbe) de denilmektedir. İslamiyet öncesi döneme ait olan böyle bir mezarın *Sirderya* bölgesinde başka bir örneği yoktur. Yanında balçık tuğlalarla yapılmış yıkık bir mezar vardır ki herhâlde Bamsı Beyrek'e ait olsa gerektir. Öyleyse sekiz kadın mezarı ise Bamsı'nın yedi kız kardeşi ile eşi Banı Çiçek'in mezarlarıdır. Avelbek Konıratbayev, Dede Korkut Destanlarını çoğunlukla 10-11. yüzyıllardaki Oğuz-Kıpçak dönemiyle ilişkilendirirken bu dönemde Salurlar'ın *Sirderya*'nın doğusunda, Kıyat boyundan Baybörü (Pay Püre) ve Sarıbay'ın ise *Sirderya*'nın batısında yaşadığını dile getirmiştir (2000, s. 156-177).

Melek Erdem'e göre Dede Korkut Kitabı'ndaki Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu ile Türkmen varyantında yer alan Bamsım Birek anlatısı temelde denk olmakla birlikte, aralarındaki bazı farklılıklar şunlardır: Dede Korkut Kitabı'nda bezirgânlar *İstanbul*'a gelirler, Türkmen varyantında bunun yerine *Rum ili* denilmektedir; Dede Korkut Kitabı'nda bezirgânları basıp yağmalayanların *Evnük Kalesi*'nden 500 kâfir olduğu belirtilirken Türkmen varyantında ise düşman çapulcuları olarak geçmektedir, Dede Korkut Kitabı'nda *Gürcistan*'ın adı geçerken Türkmen varyantında ise bu yer adı yoktur, Dede Korkut Kitabı'nda Bamsı Beyrek'in *Ala Dağ*'a ava gittiğinden söz edilirken Türkmen varyantında ise yer adı belirtilmemiştir, Dede Korkut Kitabı'nda Dede Korkut Bayındır Han'ın tavlasından iki at getirmelerini ister ve birisine binerken Türkmen varyantında ise Bamsı Beyrek'in atına biner. Türkmen varyantında Korkut

Ata'yı *Kök Yer'i* geçene kadar uğurlarlar; Dede Korkut Kitabı'ndaki Parasar'ın *Bayburt Hisarı*, Türkmen varyantında Porsan Han'ın *Bay bövürt Kalesi*'dir; Dede Korkut Kitabı'ndaki *Tana Sazlığı*, Türkmen varyantında orman olarak geçmektedir; Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek Melik'in ızınını alırken Türkmen varyantında ise bundan söz edilmemekle birlikte, *Bay bövürt Kalesi*'nin hanı Porsan'ın kızı Sulu'ya geri dönüp onu alacağını söylerse de boyun sonunda bundan söz edilmez (1998, s. 277-291). Yine Erdem'e göre Türkmenistan varyantında, Bamsım Birek Boyu'nda, tüccarlar *Rum* ilinden dönerken mekânlarına üç menzil kala *Karaderbent* denilen yerde konaklarlar ve burada saldırıya uğrarlar. Bu boyda ayrıca, yeri belirgin olmayan, Porsan Han'ın *Baybövürt Kalası* geçmektedir (2005, s. 173).

Ali Berat Alptekin'in söylediğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Türk dünyasındaki en yaygın Dede Korkut boyu olarak *Hazar Denizi*'nin doğusu ve kuzeyindeki Türk yurtlarında; *Özbekistan, Kazakistan, Karakalpakistan, Türkmenistan, Altay, Başkurtistan, Tataristan*'da, *Hazar Denizi*'nin batısındaki Türk yurtlarında; *Azerbaycan, Türkiye, Balkanlar, Moldova*'da bilinmektedir (2000, s. 35). Metin Ergun'un çalışmasında kaydettiğine göre Dede Korkut Kitabı, dolayısıyla Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun 15. yüzyılda yazıya geçirildiği düşünülmektedir. Araştırmacılar, Dede Korkut Hikâyelerinin oluşum tarihini 9-11. yüzyıla kadar indirmektedirler ki Oğuzların henüz *Sirderya* boylarında yaşadıkları zamana rastlamaktadır. Oğuzlar, o tarihlerde kuzey komşuları Peçenek ve Kıpçaklarla olan savaşlarını Dede Korkut etrafında destanlaştırmışlardır. Daha sonra *Kafkaslar*'daki ve *Doğu Anadolu*'daki maceraları da hikâyelere eklenmiş, böylece eski coğrafi adların yerine de yenileri geçmiştir; *İstanbul, Bayburt, Trabzon, Mardin* gibi. Bu bilinen bazı yer ve kahraman adları, araştırmacıların hikâyelerin coğrafyasının *Kafkaslar* ve *Doğu Anadolu* olarak tespit edilmesine neden olmuştur (1995, s. 75).

Kemal Üçüncü'nün eserinde yazdığına göre Bamsı Beyrek Hikâyesi'nin Orta Asya varyantı olan *Alpamış Destanı*, Türklerin doğudan batıya doğru göçlerinde, sözlü kültür geleneğinin değişim ve dönüşüm ilkelerine uygun olarak taşındığı yeni coğrafyalara uyum sağlamıştır. Destanın coğrafyası, bu görüşü destekler niteliktedir. Oğuz varyantındaki coğrafya *Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya, İran* sahası iken, Kongırat varyantının coğrafyası *Sirderya* havzası, Altay varyantında tasvir edilen coğrafya da *Altay Dağları* etekleri ve civarındadır (2006, s. 25). Yine Üçüncü'ye göre *Alpamış Destanı*, *Altay*'dan *Türkiye*'ye, oradan Kıpçak bozkırlarına kadar olan coğrafyadaki Türk sözlü kültür geleneğinin en görkemli repertuvarlarından biri olan epik destan türünün temel halkalarından biridir. *Alpamış Destanı*'nın Oğuz varyantını oluşturan Bamsı Beyrek, anlatım tutumu ve teknikleri bakımından en gelişmiş örneklerinden biridir. Anlatıda tarihsel bir çerçeve ve coğrafya söz konusudur (2006, s. 66-67).

Karl Reichl'e göre *Alpamiş Destanı*'nın Oğuz varyantı, Oğuzlar batıya göç etmeye başlamadan önce, 9-11. yüzyıllar arasında bir tarihte oluşmuştur (Reichl'dan aktaran Üçüncü, 2006, s. 25). Eunkyung Oh-Mamatqul Joreyev'e göre *Alpamiş Destanı*'nın Özbek varyantında, Alpamiş'in babasının adı Bayböri'dir; Altay halk eposu *Alp Manas*'ta, kahramanın babasının adı Baybarak'tır; Dede Korkut Kitabı'ndaki varyantta kahramanın ismi Bamsi Böyreğ, babasının ismi Kamböri, yaşadığı yerin ismi de *Bayburd*'tur. Bayböri, Baybarak, Bamsi Bayrak, Kamböri, *Bayburd* gibi isimlerin ortaya çıkması, kurt hakkındaki totemistik tasavvurlarla ilgilidir (2011, s. 151). Ali Öztürk'ün bahsettiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Kazak Kırgızları arasında *Alp Mamış* adıyla bilinen ve anlatının daha eski izleri bulunan varyantı, Dede Korkut Destanlarının izlerini, *Sirderya* boylarında Göktürklerin politik olarak güç kazandıkları 6. yüzyıldan önceki ve Hunların dağılışımdan sonraki Türkler arasında, siyasi gücün çöktüğü devrelerin olaylarına kadar götürülebilir (2012, s. 257). Muammer Kemaloğlu'nun eserinde yazdığına göre Dede Korkut'ta sıkça tekrarlanan ve dikkat çekici ifadeler arasında yer alan "Karaçuğun kaplanı" ve "Amıt suyunun aslanı" gibi bazı övgü tabirlerinin kaynağı, Salur Kazan/Kazak Han'ın ilk gençlik yıllarının ve sonrasında Peçeneklerle yapılmış aman vermez bazı mücadelelerin yaşandığı *Mankışlak* bölgesinde yer alan bazı coğrafi adlarla ilgilidir. Dede Korkut'ta *Karaçuk* olarak adlandırılan dağ, *Mankışlak*'ta bulunan *Karadağ*'dır. *Amıt suyu* adlı dere ise Karaçuk'tan süzülüp gelen ve Kızıl-Kala'nın yanından geçen (bugünkü Akmiş muhiti) küçük derenin o devirdeki ismidir (2019, s. 90).

Ağaverdi Halilov'a göre Altay kahramanlık destanlarına *Manas*, *Manaş*, *Bamsı* olarak Türk halklarının birçoğunun epik destan geleneğinden geçen *Alp Manaş* destanı da dâhildir. Dede Korkut Kitabı'ndaki Bamsı ile bağlı olay örgüsü ortak Türk kökünden, epik geleneğinden gelmektedir. Özbek, Karakalpak, Kazak versiyonlarında *Alpamiş* destanı Kongrat tayfasının destanıdır. Bu topluluğun bulunduğu yere *Baysun* denir ve bugünkü Özbekistan'ın güneyinde bulunmaktadır. Kongrat topluluğu Orta Asya bozkırlarında 13. yüzyılda kayıtlara geçmiştir, sonraki dönemlerde bütün Türk kabilelerine karıştığı bilinmektedir. Alpamiş hakkında halk masallarının çeşitli varyantları Başkurdistan'da ve Kazan Tatarlarında kaydedilmiştir (2016, s. 60-61, 65).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Milattan Önceki dönemlere uzanan bir tarihî alt tabakası bulunmaktadır. Milattan Önceki dönemlerde söylenen, kökleri eski devirlere uzanan eski Türk destanı, İskit/Saka-Hun-Kanglı devirlerinde *Orta Asya*'nın geniş bozkırlarında, *Avrasya*'da anlatılmış, yayılmış, Gök-Türk döneminde Tardu Kağan'a uyarlanarak Bamsı Beyrek/Alpamiş adıyla yayılmış, tarihî süreç içerisinde başka kişilere de uyarlanmış, Dede

Korkut Kitabı'na Bamsı Beyrek adıyla, *Orta Asya*'daki anlatılara *Alpamış* adıyla yansıyan eski Türk destanı, farklı adlarla da ortaya çıkmıştır (Eyüboğlu, 2019, s. 217-218).

Dede Korkut'ta önemli bir yeri olan Bamsı Beyrek/Beyrek tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihî-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Dede Korkut'taki Bamsı Beyrek/Beyrek kişinin/karakterinin/tipinin önemli bir tarihî tabakası Batı Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Tardu Kağan (576-603) ile ilgilidir. En eski kökleri tarihin derinliklerinden gelen, İskit/Sakaların batıya yayılmasıyla birlikte Grek destanlarıyla etkileşime giren, ihtimal *Mezopotamya* ve Pers kültürleriyle de etkileşimde bulunan, Gök-Türk devrinde Bamsı Beyrek adıyla şekillenmiş olan bu Türk destanı, sonra Doğu Gök-Türkleri'nden/Sirler'den gelen Kıpçaklar arasında *Alpamış* adıyla, Batı Gök-Türkleri'nden/On-Okar'dan gelen Oğuzlar arasında *Alp Bamsı/Bamsı Beyrek* adıyla yayılarak, şekillenerek sonraki varyantlarına evrilmiştir. Böylece Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, *Koroğlu Destanı*'yla birlikte Türk dünyasındaki en yaygın destanlardan biri hâline gelmiştir (Eyüboğlu, 2022c, s. 169-170).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, anlatının başlarında geçen coğrafya şöyle incelenebilir: Bay Böri, oğlunun olması üzerine bezirgânlarını *Rum Eli*'ne, *İstanbul*'a alışverişe göndermiştir. *İstanbul*'da uzun süre kalan bezirgânlar dönüşte *Kara Dervent* ağzında durmuşlardır. *Avnik Kalesi*'nin casusu bezirgânları casuslayınca kâfirler bezirgânları uykudayken yağmalamışlar, kaçan bezirgânlar Oğuz'a gelerek Bamsı Beyrek'ten yardım istemişlerdir. Bamsı Beyrek, bezirgânları kurtarmış, ülkesine dönmüş, bezirgânlar da dönmüş ve Kam Böri'ye, oğlunun (Bamsı Beyrek) kendilerini kurtardığını, oğlu olmasaydı mallarının *Gürcistan*'da gideceğini, kendilerinin de tutsak düşmüş olacağını söylemişlerdir. Anlatının gidişatı ve Dede Korkut Destanlarının *Anadolu-Azerbaycan* üst coğrafyası değerlendirildiğinde olaylar ile coğrafyanın, yer adlarının birbirine uymadığı görülmektedir; Oğuzlar/Türkmenler, Selçuklular zamanında geldikleri *Doğu Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında oturuyorlardı ve sonrasında bu bölgede Akkoyunlu-Karakoyunlu devletlerini kurmuşlardı. Oğuzların; *İstanbul* batısında, *Gürcistan* kuzeyinde, Hazar Denizi'nin kıyısında bulunan *Derbent* doğusunda yer almaktadır. Yani üç yer de ayrı yönlerde, ayrı güzergâhlardadır. Oğuz'dan yola çıkan bezirgânların batıda *İstanbul*'a gidip döndüğü düşünüldüğünde gelecekleri yer yine Oğuzlar'dı, çünkü *Gürcistan* Oğuzların kuzeyinde, *Derbent* ise Oğuzların doğusunda, birbirlerine ters yönlerde bulunuyordu. Anlatıdaki üst coğrafyanın bu çelişkisi, içerisinde geçen yer adlarının aslının başka bir coğrafyada olduğunu göstermektedir. Anlatının gerçek coğrafyası, alt coğrafyası olan *Orta Asya*'dır. Anlatı Orta Asya coğrafyası dikkate alınarak değerlendirildiğinde destanın gidişatı ile alt coğrafyanın uyumlu olduğu görülmektedir. Çünkü *Orta Asya*'dan, Batı Göktürk-Türgiş/Oğuz topraklarından yola çıkan bezirgânlar, *Amuderya* yakınlarındaki tarihî

Garcistan ve *Demirkapı* bölgesini geçerek *İran*'a ve *İstanbul*'a gitmiş, dönüşte ise *İstanbul* ve *İran* üzerinden *Garcistan*'a ve *Demirkapı*'ya, Batı Göktürk-Türgiş/Oğuzların sınırına gelmiştir ki burada da düşmanın casusu onları casuslamış, bezirgânları sınırda kurtarmış olan kahraman sayesinde bezirgânlar da Oğuz'a rahatlıkla dönmüşlerdir. Böylece destanda geçen tarihî yerlerin birbirleriyle uyumlu, aynı yönlerde, aynı yol, aynı güzergâh üzerinde oldukları görülmektedir (Eyüboğlu, 2023, s. 99-101).

Gerçekte Orta Asya'da yer alan bir kale veya bölge; *Doğu Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında Dede Korkut Kitabı'nda *Parasarun Bayburd Hisarı*'na; Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de *Ban Hisarı*'na, Türkmenistan coğrafyasında Porsan Han'ın *Baybövirt Kalası*'na, bir Anadolu aktarımında *Macar Kralı'nın Kalesi*'ne dönüşmüştür. Bir Anadolu varyantında ise *Beyrek Afyon*'u fethetmiştir. Yani halk gittiği her yere atalarına ait hatıraları ve kahramanlarını da yanında götürmüştür. Bu örnekler uzun yıllar boyunca dilden dile, kuşaktan kuşağa yapılan aktarımlarda/anlatımlarda yer adlarının nasıl değişebileceğini, gerçekte yakın bir dönemde yaşanmış hatıraların çok daha eski dönemlerde yer alan hatıralara eklenerek bazen de onun yerini alarak nasıl değişebileceğini örneklemektedir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki, *Orta Asya*'da, geniş Avrasya coğrafyasında gerçekleşen tarihî hatıraların, anlatıların, tarihî süreç içerisinde, destanın üst coğrafyasında *Anadolu* ve *Bayburt*'a nasıl uyarlanarak mahallileştiğinin de daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır (Eyüboğlu, 2023c, s. 170-171).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Salur Kazan için söylenmiş bir övme vardır. Burada destanın coğrafyasıyla ilgili birkaç yer adı geçmektedir: Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Salur Kazan için şöyle demektedir: “*Tülü kuşun yavrısı / Türkistanun direği / Amit suyunun aslanı / Karaçugun kaplanı*” (Tezcan ve Boeschoten, 2001, s. 88). Aynı soylamanın benzeri, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'un giriş kısmında da vardır: “... / *Amit suyunun aslanı, / Karaçugun kaplanı, / ...*” (Tezcan ve Boeschoten, 2001, s. 50).

Faruk Sümer'in eserinde yazdığına göre Dede Korkut'ta iki yerde Salur Kazan için, bir yerde ise Bayındır Han için söylenmiş bir övmeye onlar, “*Türkistan'ın direği, Karacuk'un arslanı, Emet Suyu'nun kaplanı*” olarak nitelenmektedir. Buradaki *Türkistan*, bu addaki ülkeyi ifade etmektedir. *Karacuk* adı, *Cizre*'nin (Cezire) güneyinde, *Dicle*'nin batısında, *Irak*'ta *Altun-Köprü*'nün batısında bu adda dağlar olsa da hikâyelerde geçen bu ad ile Oğuzlar'ın *Sirderya* boylarındaki ünlü sıradağları kastedilmiştir. Bazı araştırmacıların *Amid Suyu* olarak belirttiği *Emet Suyu*'na gelince; hikâyelerde zaten *Amid*, *Hamid* olarak ayrıca geçmektedir, 15 ve 17. yüzyıllarda Anadolu ve İran Türkleri de şehrin adını aynı şekilde *Amid* olarak söylüyorlardı. Ayrıca Türklerin *Dicle*'yi *Amid suyu* şeklinde adlandırdıklarına dair hiçbir kanıt yoktur. Emet adı, 15 ve 16. yüzyıllarda Anadolu ve İran Türkleri arasında kişi adı olarak kullanılıyordu. Emet

Suyu'nun *Türkistan* ve *Karacuk* ile birlikte söylenmesi de göz önünde bulundurulursa bununla Oğuzlar'ın *Sirderya*'da bulunan yurtlarındaki bir ırmağın kastedilmiş olduğu söylenebilir (1972, s. 384-385).

“*Tülü kuşun yavrusu / Türkistanun direği / Amit suyunun aslanı / Karaçugun kaplanı*” ifadesi Dede Korkut'un *Orta Asya*'daki/*Türkistan*'daki tarihî coğrafyasının bir yansımasıdır. Dede Korkut'taki soylamada; tarihî alt tabakada, Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hükümdarı Su-lu Kağan'ın (716-738), yani Salur Kazan'ın devletine ve coğrafyasına atıf vardır: Tülü kuşun yavrusu: Onokların/Türgişlerin batıda bulunan Nu-şe-pi boylarının öncülüğünde kurulan Kara Türgiş Devleti, doğuda bulunan Tu-lu boylarından egemenliği devralmıştı ki *Tülü kuş*, adı Çin kaynaklarında kaydedilmiş şekliyle *Tu-lu* olarak geçen boyların gerçek Türkçe adı ve de ongunu olmalıdır. Bu yüzden Tu-lu boylarından sonra hâkimiyeti devralan Su-lu Kağan da Dede Korkut'ta Tülü kuşun yavrusu olarak nitelendirilmiştir. Su-lu Kağan'ın öncülüğünde batıdaki Nu-she-pi boylarının kurduğu Kara Türgiş Devleti, doğudaki Tu-lu boylarının kurduğu Sarı Türgiş Devleti'nin devamıdır; *Türkistan*'ın direği: Tarihin birçok dönemlerinde *Türk Eli*, *Türklerin yurdu* anlamında *Orta Asya* için kullanılmıştır; *Amit suyu*'nun aslanı: Bu ifadede geçen *Türkistan* ve *Karacuk* ile yer adları kastedilmiş olduğundan ikisinin ortasındaki *Amit suyu* ifadesi de ancak coğrafi bir yer adı olabilir, soylamada zaten Tülü kuşun yavrusu ifadesi ile soyuna vurgu yapılmıştır, soyuyla ilgili ikinci bir nitelemeye gerek kalmamıştır. *Amit Suyu*, kıyısında aslanların yaşadığı *Amuderya*'dır. *Karacuk*'un kaplanı: *Karacuk*, günümüzde bile kaplanları hakkında anlatılan efsanelerin bol olduğu, Kazakistan'da *Sirderya*'ya paralel bir şekilde uzanan *Karataş/Karadağlar*, Dede Korkut'taki ünlü *Kara Dağlar/Karacuk*'tur (Eyüboğlu, 2019, s. 429-430).

Ahmet Bican Ercilasun, Salur Kazan'ın tarihî kişiliğini Türgiş hakanı Su-lu Kağan (716-738) olarak belirlemiştir (2000, s. 158; 2002, s. 33; 2004, s. 126). Ercilasun'un bu tespitine katılarak eklemelerde bulunmuştuk (Eyüboğlu, 2019, s. 426-445; Eyüboğlu, 2022, s. 105-108; Eyüboğlu, 2022b, s. 289-290). Dede Korkut'ta önemli bir yeri olan, destanın başkahramanı Salur Kazan/Kazan kişisinde/karakterinde/tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihî-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Salur Kazan/Kazan tipinin önemli bir tarihî tabakasının Kara Türgiş Devleti'nin kurucu hakanı Su-lu Kağan (716-738) ile ilgili olduğunu dile getirmiştik (Eyüboğlu, 2019, s. 426-445; Eyüboğlu, 2022, s. 105-108; Eyüboğlu, 2022b, s. 289-290). Dede Korkut'taki en üst yönetici konumunda bulunan Bayındır Han kişisinde/karakterinde/tipinde birçok tarihî-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Bayındır Han tipinin önemli bir tarihî tabakasının 2. (Doğu) Gök-Türk Devleti hükümdarı Bilge Kağan (716-734) ile ilgili olduğunu belirlemiştik (Eyüboğlu, 2019, s. 268-275; Eyüboğlu, 2022,

s. 106-107; Eyüboğlu, 2022b, s. 289-300). Dede Korkut'un önemli bir tarihî, coğrafi tabakasının Göktürk-Türgiş dönemiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Dede Korkut'un alt coğrafyasının önemli bir tabakası Göktürk-Türgiş devriyle ilgilidir. Özellikle Dede Korkut'taki *Aladağ, Karadağ, Karaçuk, Kazılık Dağı, Türkistan, Amıt Suyu/Amuderya, Sir Suyu/Sirderya, Demirkapı* vs. birçok yer adı anlatının tarihî coğrafyasını yansıtmaktadır (Eyüboğlu, 2023e, s. 14).

Banu Çiçek'in babasının adı Bay Bican'dır. Bican ismi zaman içerisinde; Milattan Önce İskitler/Sakalar, Milattan Önce ve Milattan Sonraki birkaç asırda Kanglılar/Kangarlar, sonra Peçenekler ve Kara Türgişler ile ilgili olmuştur (Eyüboğlu, 2023f, s. 47). Bamsı Beyrek'in babasının adı Bay Böri'dir. Böri ismi zaman içerisinde; İskit/Sakalar, Hunlar, Kanglılar, Usunlar, Gök-Türkler, Doğu Gök-Türkleri, Kıpçaklar ile ilgili olmuştur (Eyüboğlu, 2023f, s. 58). Dede Korkut'ta önemli bir yeri bulunan Bamsı Beyrek/Beyrek kişisinde/karakterinde/tipinde en eskisi tarihin derinliklerine uzanan birçok tarihî-destani-efsanevi-mitolojik tabaka bulunmaktadır. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki Bamsı Beyrek tipinin önemli bir tarihî tabakası Batı Gök-Türk Devleti'nin kurucusu Tardu Kağan (576-603) ile ilgili bulunmaktadır (Eyüboğlu, 2019, s. 444-445).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Dede Korkut'un tarihini en iyi yansıtan cümlelerden birkaçı bulunmaktadır (Eyüboğlu, 2019, s. 221-223). Orhan Şaik Gökyay okuyuşu ile: "*Tul tulara gerdüğüm / Tuladarı duharlayı kodduğum / Yağı yurdu elümde kıl kişlüm aygır malı*" (1973, s. 50). Şamil Allahverdi Oğlu Cemşidov okuyuşu ile: "*Tul-tulada gerdiyim / Tulu avarı, duxarluyı qovduğum / Yağı yürdiyi alumda gızıl kişlim / Ayğırmalı!*" (1995, s. 61). Bamsı Beyrek, eline almış olduğu yayını görünce onunla yaptığı savaşları hatırlamış, babası İstemi Kağan ve kendisinin hükümdar olduğu dönemlerdeki faaliyetlerinden bahsetmiştir: Gök-Türk Devleti'nin önce kendisine bağlı olduğu, sonra bağımsızlığını ilan ettiği, sonrasında da on yıllarca mücadele ettiği Avar (Abar, Juan-juan) Devleti'nden (Tulu=Tuğlu, bayraklı, devletli) ve Avarlardan, Gök-Türk Devleti'nin kuruluşundan sonraki yıllarda Avarlar'ı kovaladığından ve onların topraklarını kendine üs edindiğinden, *Toharistan*'da bulunan Akhun Devleti'ni yıkıp *Toharistan*'ı ve burada bulunan Toharları da hâkimiyeti altına aldığından bahsetmiştir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda adı geçen Deli Karçar'ın da o dönem *Doğu Türkistan*'daki en büyük devletlerden biri konumunda olan Kao-chang Devleti/hükümdarı ile ilgilidir. Tarduş Kağan, bu devleti de Gök-Türk Devleti'ne tabi kılmıştı (Eyüboğlu, 2019, s. 222-223). Bunun coğrafyası şöyledir: Bamsı Beyrek, yani Tardu/Tarduş Kağan, gerek babası İstemi Kağan döneminde gerekse kendi hakan olduğu dönemde, Gök-Türk Devleti'nin kuruluşundan sonra *Cungarya*'daki Avar bölgesini ele geçirmesinden ve gerek Çin'e, gerekse batıda Bizans yönüne doğru kaçan Avarlar'ı kovalamasından; güneybatıda bugünkü *Afganistan*, yani

Toharistan bölgesindeki Akhun Devleti'ni yıkıp Toharları hâkimiyet altına almasından bahsetmiş, yayını eline aldığı zaman, o dönem, babası ve kardeşleriyle birlikte dünyanın en büyük gücü hâline getirmiş olduğu devletin ihtişamını hatırlamıştır (Eyüboğlu, 2019, s. 223).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun, gerek *Hazar*'ın batısında *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında gerekse de *Orta Asya*'da oldukça geniş bir alanda anlatıldığı görülmektedir. Destanın bu yaygınlığı tarihî eskiliğini yansıtmaktadır. Çünkü bir anlatının çok sayıda Türk boyuna, bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılması ve benimsenmesi, boyların bir arada yaşadığı eski bir devirde ortaya çıkmış olmasının bir sonucudur (Eyüboğlu, 2022c, s. 180).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun *Bamsım Birek* ismiyle bilinen bir Türkmenistan varyantının ve birçok rivayetinin olması, bu anlatının *Orta Asya*'da geniş bir alanda görülen varyantı olan *Alpamış* ve bu anlatıdan türemiş *Kozı Körpeş-Bayan Sulu, Aşık Garip, Şahsenem-Garip, Boz Oğlan-Yusuf Ahmet, Sayatlı Hemra, Şah Kasım, Dengiboz* vs. farklı isimlerle bilinen birçok varyantının olması, anlatıda geçen birçok yer adı, boyun tarihî köklerinin Oğuzların, *Hazar*'ın batısına, *Anadolu-Azerbaycan*'a göçlerinden önceye, *Orta Asya*'da yaşadıkları 10-11. yüzyıllardan eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir (Eyüboğlu, 2023f, s. 78-83).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, onun motifleri, varyantları, destanla ilişkili anlatılar geniş bir coğrafi sahada görülmektedir. Anlatının yaygınlığı, destanın köklü tarihinin ve geniş coğrafyasının bir yansımasıdır:

Bamsı Beyrek Türk dünyasında en yaygın anlatılan Dede Korkut boyudur. *Hazar Denizi*'nin doğusu ile kuzeyindeki Türk yurtlarında; *Özbekistan, Kazakistan, Karakalpakistan, Türkmenistan, Altay, Başkurtistan, Tataristan*'da, *Hazar Denizi*'nin batısındaki Türk yurtlarında; *Azerbaycan, Türkiye, Balkanlar, Moldova*'da bilinmektedir (Alptekin, 2000, s. 35).

Yaşayan Dede Korkut Hikâyeleri arasında en yaygını *Bey Böyrek*'tir (Bamsı Beyrek). Anlatının adı *Bey Böyrek* (Beyrek), *Ak Kavak Kızı, Bengiboz ile Bey Böyrek, Bey Beyri, Bey Böyre* gibi şekillerde geçen *Safranbolu, Güney Anadolu ve Toroslar, Erzurum, Erzincan, Trabzon, Bayburt, Beyşehir, Konya, İstanbul, Muğla* gibi birçok rivayetleri tespit edilmiştir (Ergin, 1989, s. 49). Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Anadolu'nun değişik yörelerinden elli civarında değişmiş şekli, varyantı tespit edilmiştir. Anlatının Anadolu'da tespit edilmiş yeni rivayetleri birçok farklı yörelerden tespit edilmiştir: *Erzurum, Erzincan, Şanlıurfa, Sivas, Kayseri, Konya, Afyon, Zonguldak* (Sakaoğlu, 1998, s. 169-176). Anadolu'da tespit edilmiş 50 civarında varyantı olan *Bey Böyrek, Anadolu*'nun pek çok yöresinde, *Rumeli ve Balkanlar*'da, 23 ad ile ağızdan ağıza dolaşmaktadır (Gülensoy, 2004, s. 81-88).

Dede Korkut Kitabı'ndaki Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu ile Türkmenistan varyantındaki *Bamsım Birek* temelde denktir, aralarında bazı farklılıklar da bulunmaktadır (Erdem, 1998, s. 277-291).

Alpamiş Destanı, *Altay*'dan *Türkiye*'ye, oradan Kıpçak bozkırlarına kadar geniş bir sahada Türk sözlü kültür geleneğinin en görkemli repertuvarlarından olan epik destan türünün temel halkalarından biridir (Üçüncü, 2006, s. 66). *Alpamiş Destanı*, Türk destanları içerisinde nüfus ve coğrafya açısından en yaygın destandır; *Asya*'nın yaklaşık 15 milyon km²'lik geniş bir alanı kaplayan bölümünde 1000 yılı aşkın bir süredir anlatılmaktadır (Paksoy, 1985, s. 621). Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun, Karakalpak, Azeri, Kırgız, Kazak, Başkırt, Özbek Türkleri arasında yaşayan varyantları olan, Türk boylarında bir destan dairesi oluşturan *Alpamiş Destanı*'nın dört ana rivayeti bulunmaktadır: Kongrat rivayetleri (Özbek, Karakalpak, Kazak), Oğuz rivayetleri (Anadolu, Azerbaycan), Kıpçak rivayetleri (Başkirt, Tatar), Altay rivayetleri. *Alpamiş Destanı*'nın adı; Altay Türklerinde *Alıp Manaş*; Karakalpak ve Kazak Türklerinde *Alpamiş*; Başkırt Türklerinde *Alpamiş ve Barsın Hıluv*, *Alpamşa*; Özbek Türklerinde *Alpamiş*; Tatar Türklerinde *Alpamşa*, *Alıpmemşen* olarak bilinmektedir (Gülensoy, 2004, s. 81-82).

Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı'nın *Orta Asya*'da yaygın olan *Tahir-Zuhra Destanı* ve *Alpamiş Destanı* ile çok benzerlikleri vardır (Avezov, 1997, s. 99). *Kozı Körpeş Bayan Sulu Hikâyesi*, Altay, Uygur, Kazak, Başkırt, Tatar (Kazan, Sibiry, Kırım, Dobruca) Türklerinde tespit edilmiş bir hikâyedir (Aça, 2011, s. 28). Âşık Garip Hikâyesi, Dede Korkut'un son zamanlarda yazıya geçirilmiş bir varyantıdır (Sarıtaş, 2008, s. 90). Şah Kasım Hikâyesi, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun bir çeşitlemesidir (Emeksiz, 2016, s. 9). Dede Korkut'taki Salır Gazan, Bamsı Beyrek gibi boyları Özbeklerin *Alpamiş*, Türkmen halk destanı *Şasenem-Garip*, Mağrifi'nin *Yusuf-Ahmet*, Şabende'nin *Sayatlı Hemra* destanlarına kaynaklık etmiştir (Garrıyev, 1945, s. 37'den aktaran Kalenderoğlu, 2011, s. 1343). Bamsı Beyrek Hikâyesi'nin, *Hazar Ötesi* Türkmenleri arasında *Boz Oğlan-Yusuf Ahmet* adlı yaygın bir varyantı da vardır (Gökyay, 2000, s. CDLIV'den aktaran Fedakar, 2004, s. 139). Bamsı Beyrek Hikâyesi, Gagavuz Türklerinde Dengiboz adıyla yaygın olarak anlatılmaktadır (Özkan, 2015, s. 460). *Köroğlu Destanı*'nın ve *Şah İsmail Hikâyesi*'nin Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu ile benzerlikleri vardır (Araslı, 1960, s. 32'den aktaran Seferli, 2011, s. 90).

Bamsı Beyrek Hikâyesi, Firdevsi'nin İran destanı *Şehname*'sindeki *Bijen ve Menije* destanında görülmektedir (Bayat, 2016, s. 24). Afganistan'ın kuzey ve kuzeydoğusunda yaşayan Tacikler, *Alpamiş Destanı*'nı Farsça-Tacikçe olarak da bilmektedirler (Paksoy, 1985, s. 620). Bay Püre (Böri) Bey'in gözlerinin açılması motifi, *Kur'an-ı Kerim*'deki Yusuf suresini hatırlatmaktadır (Aydemir, 2010, s. 185-204). Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu ve *Bey Böyrek Hikâyesi*,

Odyssea'daki *Odysseus*'un dönüşü temasıyla en ufak ayrıntısına kadar benzerdir (Boratav, 2015, s. 51). *Alpamış Destanı*'nın Homeros'un *Odysseus*'u ile benzerlikleri vardır (Kaya, 1995, s. 87-93).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Dede Korkut'ta çok yer adının geçtiği boylardan biridir. Destanda bezirgânlar Bay Böri'nin yeni doğan oğluna armağanlar almak için *Rum Eli*'ne, *İstanbul*'a gidip gelmiştir. Ancak burası destanda ismen geçmektedir. Olaylara mekân olan bir yer değildir. Bezirgânlar on beş yılda gidip döndüklerinden, *Oğuz*'a çok uzak bir yerdir. Destandaki bu süre elbette ki kurmacadır. Destanı anlatan ozan zaman atlaması yaparak bezirgânların gidiş dönüş süresini kahramanın erlik gösterip ad alacağı yaşlara denk getirmiştir.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki önemli yerlerden biri *Demirkapı/Kara Derbent*'tir. Burası anlatıda önemli bir rol üstlenmiştir. Çünkü genç yiğit Bamsı Beyrek, burada kahramanlık yapıp bezirgânları kurtararak ad kazanmıştır. *Demirkapı*'nın adı Dede Korkut'ta birçok boyda geçtiği gibi, *Eski Türk Yazıtlarında* da birkaç yerde geçmektedir. Bu durum *Demirkapı*'yı Göktürk coğrafyasıyla ilişkilendirmektedir. Destanda bahsedilen *Demirkapı*, *Pasinin Kara Derbent/Pasinün Kara Dervent* ağzı tarihî Türk-Fars sınır bölgesinde yer alan, günümüzde *Özbekistan*'ın en güneyindeki *Tirmiz* kenti civarında, *Tacikistan-Afganistan* sınır bölgesinde yer alan *Demirkapı*'dır. Zaten ünlü bir yer olup birçok tarihî kaynakta da adı geçmektedir. Destandaki *Pasinin/Pasinün* de *Pars'ın/Fars'ın* demektir. Yani destancı *Fars'ın Kara Derbent'i/Demirkapı'sı* demiştir. Dikkate değer başka bir durum, destanın ilerleyen bölümlerinde Yalancıoğlu Yaltacuk, kana bulanmış gömleğini getirip *Bayburd Hisarı*'na tutsak düşmüş Bamsı Beyrek'in *Kara Derbent*'te öldüğünü ileri sürmüştür. Destanda dilden dile anlatılırken çeşitli değişiklikler olduğu görülmektedir.

Türkmenistan varyantındaki Bamsım Birek Boyu'nda, tüccarlar *Rum* ilinden dönerken üç menzil kala *Karaderbent* (Dede Korkut Kitabı'nda *Kara Dervend*) denilen yerde konakladığı sırada saldırıya uğramıştır. Bugün Türkmenistan'ın başkenti *Aşgabat* yakınlarında *Gevers* rayonunda (*Enev*'de) bir dağ geçidi, *Beherden* rayonunda (*Arçman*'da) ağzı kapalı bir dere *Derbent* adını taşımaktadır (Erdem, 1998, s. 173). *Kül Tigin Yazıtı*'nda Bilge Kağan, ataları Bumin Kağan ve İstemi Kağan'ın fetihlerini anlatırken, “*kirü Temir Kapıgka teği konturmuş*” (*batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler*) demiştir (Kül Tigin Yazıtı, D 2; Tekin, 1998, s. 38-39). *Demirkapı*, *Soğd* ve *Toharistan*'ı, daha doğru bir ifadeyle *Zerefşan* ve *Kaskaderya* havzasındaki medeni yerleri *Amuderya*'nın yukarı kısmından ayırırdı. Burası *Buzgala derbendi* diye de bilinmektedir (Barthold, 2004, s. 39-40). *Eski Türk Yazıtlarında Temir Kapı (Demirkapı)* toponimi sık geçmektedir. *Tonyukuk Yazıtı*'na göre 725-726 yılında Gök-Türkler, *İnci Irmağı*'nı geçerek düşmanlarını *Demirkapı*'nın ötesine kovup devletin sınırlarını *Demirkapı* geçidine kadar

genişletmişlerdi. Gök-Türk Devleti'nde *Demirkapı* geçidi devletin batı sınırı sayılıyordu. Sonradan birçok yer burası örnek alınarak *Demirkapı* diye adlandırılmıştır (Baski, 2007, s. 73-74). Arap yazarlardan Yakubi (ö: 905), burada *Bab Al-Hadid* (Dar-ı Ahanin/Demir Kapı) kenti bulunduğunu söylerken, coğrafyacı İdrisi (1154) *Demir Kapı*'nın küçük ve gelişmiş bir kent olduğunu dile getirmiştir. Klaviyo (Clavijo) ise dağların ortasında *Demir Kapı* adlı bir köyün bulunduğunu belirtmiştir (Buharalı, 2011, s. 28). 1404 yılında *Demirkapı*'dan geçen ilk Avrupalı olan elçi Clavijo, bu geçidi yaklaşık Hiuan-tsang gibi tanımlayarak, "Söylendiğine göre eskiden bu geçidi demirle kaplanmış bir kapı kesmekte imiş" diye eklemiştir (Thomsen'den aktaran Baski, 2007, s. 75).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda *Evnük Kalesi*'nin adı ise sadece ismen geçmektedir. Yani destanın mekânı değildir. Ozan bildiği bir kalenin adını sayarak bezirgânların bu kaleden gelen casuslar tarafından yağmalandığını belirtmiştir. Yani bu kale destanda *Demirkapı/Derbent* civarında gösterilmiştir. Destanda zaman atlaması yapan ozan, mekân atlaması da yapmış olabilir. Destanın alt coğrafyasında *Horasan*'da veya *İran*'ın iç kesimlerindeki bir kaleyi kastetmiş olabilir. Destanın üst coğrafyasında ise bu kale *Doğu Anadolu*'da Karakoyunlu-Akkoyunlu Türkmenlerinin yaşamında önemli bir rol üstlenmiş, stratejik bir konumdaki *Avnik Kalesi*'dir.

Anlatıda bezirgânlar, Bamsı Beyrek kurtarmasaydı, mallarının *Gürcistan*'da gideceğini söylemiştir. Burada adı geçen *Gürcistan*, tarihî *Garcistan* bölgesidir, *Demirkapı/Derbent* yakınlarındadır, *Afganistan*'dadır. Oğuz destan geleneğindeki yer adlarından biridir. *Oğuzname*'de Oğuz Han'ın fetih güzergâhlarından biridir ve *Orta Asya*'dadır. *Oğuzname*'de bu yerlerle birlikte *Gazne*, *Kabil* adları da geçer ki, buralar da *Afganistan*'dadır. Özellikle *Gur* ve *Garcistan* olarak, iki yer adı birlikte anılmaktadır. Burası Dede Korkut'un üst coğrafyasında ise *Gürcistan* olarak mahallileşmiştir. *Gur* ve *Garcistan* bölgesi *Köroğlu Destanı*'yla da yakında ilgilidir. *Köroğlu Destanı*, Türklerin olduğu gibi, Taciklerin de millî bir destanıdır ve o bölgede yaygın olup birçok varyantı vardır, binlerce dizeden oluşmaktadır. Dede Korkut'un olduğu gibi *Köroğlu Destanı*'nın alt coğrafyası da *Orta Asya*'dadır. Yani *Garcistan*, *Orta Asya* Türk ve Fars destan geleneğinde önemli bir yere sahiptir.

Hudud El-Alem'e (y:982) göre *Horasan* ülkesindeki *Garcistan*'ın en önemli kenti *Buşın*'di. Burası arazileri bol, zengin, dağlık bir bölgeydi. Halkı çoban ve çiftçiydi. *Garcistan* ve *Gur* sınırları içindeki bütün liderler *Cüzcanan Meliki*'ne bağlıydı. *Horasan* ülkesinde, *R.busharan* (*Rishvaran*) da büyük ve çok güzel bir bölgeydi. Halkı savaşıydı. Bu bölge *Gürgenç*'e bağlı *Garcistan*'a aitti. *Merv*'in bazı suları buradan doğuyordu [Orhan (Kurulay), 2007, s. 87-88]. Harzemşah Devleti'nin kurucusu Harzemşah Atsız'ın büyük babası Anuş-tegin Garca, Selçuklu

emirlerinden Bilge-Tegin'in kölesiydi. Bilge-Tegin onu *Garcistan*'dan satın aldığı için bu lakabı taşıyordu (Barthold, 1990, s. 345). *Bahrü'l-Ensab*'da Bayındur Han'ın askeri olan Oğuzların Peygamber doğmadan önce kırk yıl *Gürcistan* keferesiyle savaşarak *dokuz tümen Gürcistan* beylerinden haraç aldıkları söylenmiştir (Gökyay, 1973, s. CXIX). İran kaynaklarında *Berberistan*, Arap coğrafyacılarında *dağlık ülke* anlamındaki *Garcistan* ve yerli halkın Toharların adından dolayı *Toharistan* olarak adlandırdıkları bugünkü *Afganistan*'ın orta kesiminde bulunan *Hazaracat* (*Hazaristan*), Kuşanlar eliyle başlatılan, Harezmşahların yıkılmasına kadar süren süreçte, Türk tesirinin en yoğun hissedildiği bir bölgedir (Yazıcı, 2011, s. 489).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki önemli yerlerden biri *Aladağ*'dır. Ava çıkan Bamsı Beyrek, müstakbel eşi Banu Çiçek ile burada karşılaşmıştır. Burası destanda önemli bir rol üstlenen mekânlardan biridir. Destanda Banu Çiçek, *Aladağ* civarında yaşar gösterilmiştir. Bamsı Beyrek ile Banu Çiçek burada yarışmışlar, yüzük takıp nişanlanmışlardır.

Camiu't-Tevarih'e göre *Aladağ*, Oğuz Han'ın yurduydı. Oğuz Han, "Böylece bütün Çin'i, Maçin diyarını ve Nenkiyas'ı ele geçirdi. Oralardan pek çok mal ve ganimet alıp kendi vatani olan *Türkistan*'a dönerek Ortak ve Alatağ'a indi" (Togan, 1982, s. 21). *Aladağ*, Dede Korkut'ta Kazan Han'ın otağını kurduğu, divanının bulunduğu merkez durumundadır. *Orta Asya*'da *Çungarya* ile *Balkaş Gölü* havzasını ayıran bölgede ve *Batı Türkistan*'ın kuzey doğusundaki *Isık Göl* ile *Almatı* arasında uzanan *Ala Dağlar* vardır (Bulduk, 1997, s. 469).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Dede Korkut, Deli Karçar'dan kız kardeşi Banu Çiçek'i Bamsı Beyrek'e isterken, alkışında *karşı yatan Karadağ*'ın adı geçmektedir. Buranın *karşı yatan Karadağ* olarak nitelendirilmesi dikkat çekicidir. Bu durum hem dağa gerçek bir coğrafi anlam kattığı gibi, hem de *Orta Asya* coğrafyasıyla bire bir örtüşmektedir. *Kazakistan*'da *Sirderya*'ya paralel bir şekilde uzanan Oğuzların ünlü *Karadağlarının* bitiminde *Talas Aladağları* ve *Kırgız Aladağları* başlamaktadır. Üstelik bu bölgedeki *Taraz/Talas* kenti ve *Minbulak* (Binbulak) da Batı Göktürk-Türgiş döneminde merkez bölgelerden biriydi. Tarih ve destan birbirini tamamlamakta, coğrafya açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bamsı Beyrek'in anası da bir soylamada yaylak olarak *karşı yatan Karadağlar*'dan bahsetmiştir. Yani destana göre Oğuz yurdunun karşısında *Karadağlar* uzanmaktadır ve Oğuzların yaylağıdır. Destanın sonundaki Dede Korkut'un alkışında ise yerli *Karadağlar* ifadesi geçmektedir.

Yakın zamanda keşfedilen Türkmen Sahra/Günbed yazmasındaki bir soylamada, "yanı berkce, sarp uçurum kara dağlar yerden kalhar" (*ucu sağlam, sarp uçurumlu kara dağlar yerden yükselir*) demektedir (Ekici, 2019, s. 39, 160). İdrisi'nin yapıtı *Kitap Rucar*'a göre 10. yüzyılda Oğuzlar iki siyasi merkezde yoğunlaşmışlardı; biri İdrisi'nin haritalarında *Eski Guzeli* olarak

gösterilmiştir, *T'ien-shan*'ın (Tanrı Dağları) batı etekleriyle *Sirderya Karataş*'ı (Karadağ) arasındaydı; diğeri *Sirderya*'nın aşağı kısımlarında gösterilen Oğuz yöneticilerinin yeni ikametgahı *Yengikent*'di (Agacanov, 2015, s. 198-201). Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'deki Kazan için söylenen sözlerde “*Karaçuğun Cilban (?) dağında*” ve “*Kalaba senri kara dağın salında kaplı taşta*” ifadeleri geçmektedir (Ögel, 1994, s. 127). *Kazakistan*'da *Sirderya*'ya paralel uzanan *Kara Tav* sıradağları Dede Korkut'taki *karşı yatan Kara dağ* yahut *Karacuk Dağ*'dır (Togan, Bugünkü Türkistan, 1929-1940, s. 5 v.d.'dan aktaran Gökyay, 1973, s. CIII-CIV). *Karacuk*, *Sirderya* boylarında, günümüzde *Karataş* (*Karadağ*) adıyla bilinen ünlü sıra dağlardır (Sümer, 1959, s. 408-409).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki önemli yerlerden biri *Bayburd Hisarı*'dır. Destanın Türkmen varyantında ise buranın adı *Baybövirt Kalesi* olarak geçmektedir. Destanın diğer varyantlarında ise adı farklı farklıdır. Yani destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'da veya *Horasan*'da-*İran*'da yer alan bir kalenin adının varyantlara göre farklı şekillerde mahallileştiği anlaşılmaktadır. Burasının destanda önemli bir rolü olan mekânlardan biridir. Bamsı Beyrek burada on altı yıl tutsak kalmış, kendisini kurtaran kale beyinin kızıyla gönül ilişkisine de girmiştir. Destanın sonundaki savaşta Oğuzlar burayı ele geçirmişlerdir.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki *Parasar*'ın *Bayburt Hisarı*, Türkmenistan varyantında Bamsım Birek Boyu'ndaki *Porsan Han*'ın *Baybövirt Kalası*'dır (Erdem, 1998, s. 288). Dede Korkut Kitabı'ndaki *Bayburd Hisarı*'nın hanı *Parasadur*, Türkmen varyantındaki *Baybövirt Kalası*'nın hanı *Porsan Han*'dır (Erdem, 1998, s. 261-262). Dede Korkut Kitabı'nda Beyrek için “*Parasarun Bayburt hisarından, parlayup uçan*” denilmektedir. Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de ise destanın girişinde yalnızca bir yerinde *Bayburt* yer adı geçerken Beg Beyrek için “*Ban hisarından parlayup uçan*” denilmektedir (Ögel, 1994, s. 115).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda yurduna dönen Beyrek'in buradaki düğünde Kazan'a söylediği soylama da *Türkistan*'ın direği, *Amit suyunun aslanı*, *Karacuk'un kaplanı* olduğunu belirtmiştir. Buradaki *Türkistan* adı açıktır, *Orta Asya*'nın eski adıdır. *Amit suyu*, *Orta Asya*'nın en uzun akarsuyu olan *Amuderya*'dır. *Karacuk*, *Sirderya* boyunca uzanan *Karadağlar*'dır, ayrıca eski bir Oğuz kentinin adıdır. *Karadağlar*'a/*Karacuk*'a yukarıda değinmiştik.

Şehname'ye göre Feridun, dünyayı üç oğluna pay etmişti ki Türklerin atası olan Tur veya Turec, *Türkistan*'ı Çin'e kadar payına almıştı (Bahar, 1994, s. 241). *Mücmelü't-tevarih*'e (y:1126) göre Efrasiyab, *Türkistan*'a, Hindular'a ve Rumlar'a galip gelmiş, birkaç kez de *İran*'ı yenmişti (Şeşen, 2017, s. 41-42). *Camii't-Tevarih*'e göre Nuh, yeryüzünü oğulları arasında bölüştürdüğünde büyük oğlu Yafes'e Doğu illeri, *Türkistan*'ı ve o tarafları vermişti. Göçebe

olarak yaşayan Yafes'in yaylak ve kışlak'ı *Türkistan*'daydı (Togan, 1982, s. 17). Topkapı Sarayı'ndaki *Oğuzname*'de Salur Kazan "*Türkistan'ın direği*" olarak nitelendirilmiştir (Ögel, 1994, s. 121). Dede Korkut'ta Bayındır Han ile Kazan Han'ın tavsiflerinde "*Türkistan'ın direği*" olduğu vurgulanır, *Türkistan*'ın bazı dağları bazı vasıflandırma ve seslenmelerde geçer. Bu yer adları Oğuzların *Maveraünnehir*'deki yurtlarıyla ilgilidir (Ergin, 1989, s. 53-55). Tarihî *Oğuz Eli* 10-11. yüzyıllarda *Türkistan*'da, *Sirderya* boyları ile özellikle onun kuzeyindeki topraklarda yaşamıştı. *Türkistan* ismini taşıyan başka bir yer yoktur (Sümer, 1959, s. 406-409).

Türkmenistan varyantındaki Gorkutın Gabrı Kazılgı-I Boyu'nda, *Amuderya* kenarında yaşayan Oğuzlara hanlık eden Nazar Han'dan söz edilmiştir (Erdem, 1998, s. 176). Milattan Önce birinci bin yılın başlarından itibaren *Amuderya Havzası*'na Hint-Ari ve Türk halkları yerleşmiş ve burada çeşitli medeniyet merkezleri kurmuşlardır. Genellikle *Amuderya*, kuzeyinde Türkler, güneyinde Hint-Ari kavimler bulunmak üzere, aralarında doğal bir sınır olarak kabul edilmiştir. İslamiyet *Türkistan*'a, *Belh* ilinden *Amuderya*'yı aşarak girdiği için Araplar bu ırmağa *Belh Nehri* adını da vermişler, kuzeyindeki topraklara ise *Maveraünnehir* demişlerdir (Esin, 1991, s. 98). 921'de İtil Bulgarlarına gitmek için yolculuğa başlayan İbn Fadlan'ın da aralarında bulunduğu Abbasi elçilik heyeti, *Harezm*'de *Cürcaniye*'de kışı geçirmişti. İbn Fadlan'a göre *Amuderya* (*Ceyhun*), boydan boya donmuştu, buzun kalınlığı 17 karıştı ve sabitti, oynamıyordu, böyle üç ay kalmıştı. Atlar, katırlar, eşekler, arabalar sanki yolda gider gibi buzun üzerinden geçiyordu. 922 yılının şubat ayı ortalarında havalar ısınmaya başlayınca *Amuderya*'nın buzları çözülmüştü (Şeşen, 2010, s. 5-8). 14. yüzyılın ilk yarısında tarihî kent *Harezm*'i (Hive) ziyaret eden İbni Batuta'ya göre sofı Müslümanların hayaline göre cennetten çıkan dört akarsudan biri *Amuderya*'ydı, *Khvarizm*'in yanından geçiyordu. *Amuderya* tıpkı *İtil* nehri (Volga) gibi kışın donar ve buz tabakası yaklaşık beş ay kalırdı. Yazın ise üzerinde gemi seferleri işlekti ve *Termez*'e kadar gidilebilirdi (Ligeti, 1986, s. 137). *Şecere-i Terakime*'ye göre Oğuz Han *Talaş*'tan *Horasan*'a giderken *Amu suyundan* geçmişti (Ebülğazi Bahadır Han, 1974, s. 39). *Hanname*'ye göre Nuh'un çocuklarından önce iki kişi padişah olmuştu. Bunlardan biri *Kil-Şah*, diğeri *Kil-Han*'dı. Bu iki padişah dünyayı iki eşit bölgeye bölmüşler, *Amuderya*'yı sınır olarak kabul etmişlerdi. *Kil-Han*'a verilen suyun kuzey yakasına *Turan* diyorlardı, *Kil-Şah*'a verilen güney yakasına da *İran* diyorlardı (Ögel, 1993, s. 382-383).

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun sonuna doğru Bamsı Beyrek, Yaltacuk'u *Tana Sazına* atmıştır. Ancak destanda buranın önemli bir rolü yoktur. Belki de destanın eski dönemlerdeki daha hacimli varyantlarında burasının daha önemli bir rolü vardı. *Tana* eski Türklerde *akarsu*, *ırmak* anlamında kullanılan eski bir sözcüktür. Balkanlar'daki *Tuna*'nın adı da bununla ilgilidir, büyük olasılıkla adı *Doğu Avrupa*'ya göç eden eski Türk topluluklarından miras

kalmıştır. *Tana*, Moğollar'da da geçmektedir. *Doğu Avrupa*'da *Karadeniz*'e dökülen, tarihî kaynaklarda adı geçen *Danapris* (Don) ırmağıyla ilgilidir ve büyük olasılıkla destanın en alt tabakasında İskitlerle ilgilidir.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki coğrafya açıktır. Burası Batı Göktürk coğrafyasıdır. Destanın alt coğrafyasında, *Aladağlar* (Kazakistan-Kırgızistan), *Karadağlar/Karacuk* (Kazakistan), *Türkistan* (Orta Asya), *Demirkapı* (Özbekistan'ın Tacikistan-Afganistan sınırı), *Garcistan* (Afganistan), *Amuderya* (Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Tacikistan), *Bayburd Hisarı/Baybövirt Kalesi* (büyük olasılıkla Horasan/İran) yer almaktadır. Destanda ayrıca bezirgânların *Rum Eli/İstanbul*'a gidip geldiğinden, Yaltacuk'un *Tana Sazı*'na kaçtığından bahsedilmiştir.

2.2. Üst Coğrafya

Mehmet Fahrettin Kızıoğlu'na göre Bamsı Beyrek, *Bayburt-İspir-Oltu-Ban Hisarı-Penek* bölgesinde malikâneleri bulunan ve Küçük Arsaklılar'ın *tak-a-tir/taç-giydiren=ınak* görevinde bulunan Biyurat oğlu Bagarat hanedanının (Bay Bura oğlu Bamsı) bir timsaliydi (1963, s. 367).

Tofik Hacıyev'in eserinde yazdığına göre Dede Korkut'taki olayların geçtiği coğrafya konusunda, bazen obraz gibi yer adları (Türkistanın direği, Karacugun aslanı, Emet suyunun kaplanı teşbihleri) bazen de Oğuz yiğitlerinin akın yaptığı yerler (Bayburd, Düzmürd, Onik (Avnik), Pasin kaleleri) görülmektedir. *Karacuk*'un *Sırderya* sahilinde dağ adı olduğu söylenmektedir. Oysaki bu adda *Azerbaycan*'da da dağ vardır. Ya da *Emet* suyunun *Dicle* olduğu dile getirilse de bazıları bunu Amit soyu, Ümmet soyu vb. olarak söylemektedir. Eğer Kazan Han'a Amit, Emet veya Ümmetin aslanı denilirse, Amit ve Emet denildiğinde burası *Dicle* olarak kabul edilirse, o zaman suyun-çayın aslanı denilmeyip neslin, tayfanın, kavmin kahramanı denilmiş olur. Ya da Amit soyu kavim adı olarak kabul edilirse o da mantıksızdır. Ümmet soyu denildiğinde ise o da İslamlaştırmadır ki peygamber ümmeti-kavmi anlaşılır. *Bayburd, Trabzon, Onik* (Avnik), *Rum* vs. toponimlerine göre mesken *Türkiye*'de kabul edilirse o da özünü yansıtmaz, çünkü Oğuzlar bu yerlere ancak akın veya ticaret amacıyla gitmişlerdir (1999, s. 8).

Şamil Allahverdi Cemşidov'un belirttiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Oğuz beyleri İç Oğuz ve Dış Oğuz beyleri diye kısma ayrılmıştır. Oğuz'dan çıkıp *Rum Eli*'ne ticarete giden bezirgânları basmışlar, *Kara Derbend* ağzında soymuşlardı. *Kara Derbend* ise *Gürcistan* tarafında olup "*Parasarun Bayburd Hisarı*"na da yakındır. Ancak *Bayburt* ve *Gürcistan* bezirgânlar için merkezi yer olup onlar buradan kurtarıldıktan sonra Oğuz'a gelmişlerdir. Daha sonra "*Karşı yatan Kara Dağ*"dan asıl yurt gibi bahsedilmiştir. Boydaki olaylar *Azerbaycan* topraklarında meydana gelmiştir. Kahramanlar tarihî olarak *Azerbaycan* halkına ait bulunan yerlerde yaşamışlardır (1990, s. 25-29). Yine Cemşidov'a göre Kam Böri'nin

Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, haramiler Oğuz bezirgânlarını *Pasin*'in *Avnik* kalesinde soymuşlardır ki burası Oğuz sınırından çok uzakta değildir. Şöyle ki oradan kaçıp gelen bezirgân, *Oğuz eli*'nin sınırına yakın yerde yoldaşları ile yiyip içip oturan Beyrek'i haberdar etmek için o kadar da uzak mesafeden geçmemişlerdir. Beyrek de olay yerine gitmek için çok zaman kaybetmemiştir. Bu nedenle *Pasin*, Oğuz'un kuzey sınırına en uzak noktadır. Bu, eski devirlerdeki *Azerbaycan*'ın da kuzey sınırı gibi, tarihî-coğrafi gerçek olarak dikkat çekmektedir (1990, s. 41-42).

Muammer Kemaloğlu'na göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun tarihsel arka planında, Sultan Tuğrul Bey'in 1054'te gerçekleşen *Rum* (Anadolu) Seferi ve sefere katılmış olan komutan ve askerlerin yaşadıkları olayların olduğu söylenebilir. Boydaki anlatımlarda yer alan ve Bezirgân'ların geçtiği veya bulunduğu, *İstanbul*, *Pasinun Dervendi*, *Evnük Kal'ası* gibi yerlerin dışındaki yer adları ve öteki konuların incelenmesiyle; Tuğrul Bey'in çocuğunun olmamasının da vurgulanıyor olmasının yanı sıra Bamsı Beyrek'in doğması, ona ad konulması vb. öteki konuların geçtiği anlatımlar göz önünde bulundurulduğunda destanın bu bölümünde, *Oğuz-eli*'nin, 1035 *Horasan* Göçü'nden sonra yerleştikleri *Serahs* olduğu, aynı bölüme konu olan tarihî olayların oluşum zamanının ise bu yerleşimin sonrasına (1036-1037) karşılık geldiği görülmektedir. Anlatıda *Bayburt Hisarı* mel'un beyinin yedi yüz kişi ile gerdek günü baskın yapması neticesinde, Bamsı Beyrek'in naibinin ölmesi ve otuz dokuz yiğidinin kendisiyle birlikte tutsak edilmesi konularının anlatıldığı bölümlerin coğrafyasının ise Şah-Melik Bozgunundan sonra göç ettikleri *Mangışlak*'tan bir sonraki yurtları olan ve olasıdır ki 1048'de yerleştikleri *Gürgan* olduğu, Anadolu'ya 1054'de yapılan Selçuklu Seferi ve kapsamındaki Malazgirt Savaşı ile ardından çıkılan akınlar dikkate alındığında anlatının bu bölümüne konu olan tarihî olayların oluşum tarihinin 1054 yılı olduğu görülmektedir. Anlatıda Bamsı Beyrek'in tutsaklıktan kurtulması, Oğuz'a varması, sevgilisi Banı Çiçek ile kavuşması ve sonrasında Oğuz beyleriyle birlikte atlanarak *Bayburt Hisarı*'na yiğitlerini kurtarmaya gitmesi ile *Bayburt Hisarı* meliklerinin öldürülmesi, kiliselerinin yıkılarak yerine mescit yapılması ve yiğitlerinin azat edilmesi gibi anlatımların olduğu *Bayburt Hisarı Hadiselerini* içeren son bölümün oluşum tarihi 1071 yılı, bu bölümde tarihî kimlikleri tespit edilen kahramanların yaşadıkları *Oğuz-eli* ise *Eher*'dir (2019, s. 53-69).

Dede Korkut Kitabı'nda *Trabzon* ismi geçerken *Rum* ismi geçmez; *Gürcistan* ismi geçerken *Gürcü* ismi geçmez; bu bölgede yaşayan Lazların isminden ise hiç bahsedilmez. Türklerin Anadolu'da ilk geldiği yerlerden biri olan, Akkoyunlu Türkmenlerinin yurdu olan *Bayburt* bile kâfir yurdu olarak gösterilir; *Diyarbakır* ve *Mardin*'den bile düşman yurdu olarak bahsedilir; Ermenilerden hiç bahsedilmez, hatta Emren adında bir Oğuz kahramanı da vardır; *İstanbul*'a diye

gidilir, ancak ters tarafta bulunan *Derbent*'ten gelinir vs. bütün bu tarihî-coğrafi tutarsızlıklar, çelişkiler, Dede Korkut Destanlarının, gerçekte alt coğrafyada *Orta Asya*'da ortaya çıkmış olmasının, sonradan, yeni yurt *Anadolu-Azerbaycan* coğrafyasında eksik mahallileşmesinin bir sonucudur (Eyüboğlu, 2023c, s. 177-178).

3. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki Yer Adları

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki yer adları şunlardır: *Aladağ, Amit Suyu, Avnik Kalası, Bam Bam Depe, Bayburd Hisarı, Demirkapı, Dış Oğuz/Taş Oğuz, Gürcistan, İç Oğuz, İstanbul, Karadağ/Karacuk, Oğuz/Oğuz Eli, Rum/Rum Eli, Tana Sazı, Türkistan*.

Aladağ: Dede Korkut Kitabı'nda *Ala Dağ, Aladağ* olarak geçmektedir. Adı 7 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy (Gökyay, 1973, s. 332).

Bahaeddin Ögel'in aktardığına göre Dede Korkut Kitabı'ndaki ala dağlar, ruh ve duygu yönünden bambaşka dağlardır. Ala dağlar daha ziyade leşker, otağ, haber, aşma ve savaş ile ilgili konulardan bahsedildiğinde yer almaktadır. Ala dağlar, türlü renkleri içinde toplayan, estetik, ama olaylarla ilgili bir görünmeyle anlatılıyorlardı (1995, s. 442). Ali Duymaz'a göre Dede Korkut'taki *Arku Bil, Ala Tağ* veya *Arkuri yatan Ala Tağ* kavramları, özel ad olmaktan öte, farklı imla ve okunuşlarına rağmen eskiden beri canlılığını koruyan kalıp sözdür. Çok eski zamanlarda, coğrafyalarda belirli bir dağı işaret etmiş olan bu söz, her yeni coğrafyaya uyarlanabilecek niteliktedir. *Ala Dağ* adını taşıyan bir dağ da Talas havzasında bulunmaktadır (1999, s. 380-381).

Veysel Şahin'in aktardığına göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda Dede Korkut'un Bamsı Beyrek'e ad vermesinden sonra Oğuz beyleriyle birlikte *Ala Dağ*'a ava çıkılmıştır. Boyda Bamsı Beyrek *Ala Dağ*'da geyikleri kovalamış, bu sırada Banu Çiçek'in otağını görmüş ve otağın kime ait olduğunu öğrenmiştir (2017, s. 36-37). Vahid Zahidoğlu'nun dile getirdiğine göre Dede Korkut'ta geçen *Ala Tag, Qara Tag* araştırmacılarca çoğunlukla yer adları olarak incelense de aslında bunlar yer adları değildir. *Ala* ve *qara* ifadeleri *büyük* anlamında kullanılmıştır (2020, s. 543). Dede Korkut'taki *Aladağ*, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'dadır; günümüzde de aynı ismi taşıyan *Aladağlar*'dır (Alatau/Alatav). *Aladağlar*, başka Türk sözlü kültür ürünlerinde de önemli bir yere sahiptir. Geniş Türk coğrafyasında çok sayıda *Aladağ* vardır (Eyüboğlu, 2023b, s. 58).

Dede Korkut'ta birçok boyda görülen *Aladağ*'ın adının Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy gibi mitolojik özellikleri baskın destanlarda görülmemesi

dikkat çekicidir. Bu durum bu anlatıların türüyle ilgili olduğu gibi, *Aladağ*'ın tarihî-coğrafi köklerinin de bir yansıması olabilir.

Amit Suyu: Dede Korkut Kitabı'nda *Amit Suyu* olarak, Türkmen varyantında ise *Amuderya* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 3 boyda geçer: Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu. Türkmen varyantında adı 2 boyda geçer: Oğuzların Melallaşmakı, Gorkutın Gabrı Kazılığı-I. Türkmen varyantında adı rivayetlerde de geçer (Gökyay, 1973, s. 333; Erdem, 1998, s. 808).

Ziya Gökalp, Diyarbakır yöresinde yaşayan Oğuzların Diyarbakır'dan geçen *Dicle Irmağı*'na *Amat Suyu* dediklerini belirtirken Fahrettin Kırzioğlu, bu yer adını küçük ve büyük Arsaklıların en büyük yaylak merkezi *Amatan*'a bağlayarak *Amat* diye okumuş; Orhan Şaik Gökyay ise bunu *Dicle Nehri* ile ilişkilendirmiştir (Gökyay, 1973, s. 333, CIV-CV). Üçler Bulduk'ın bahsettiğine göre Dede Korkut'ta Salur Kazan'ın övgüsünde yer alan *Türkistan* ve *Karaçuk*'un arasında geçen *Amit Suyu*'nun da bir yer adı olması gerekmektedir. *Türkistan* ve *Karaçuk*'un *Sirderya/Sir Suyu*'nun sağ yakasında bulunan bölgeleri karşıladığı düşünülürse *Amit Suyu* ifadesiyle kastedilen de *Amu Suyu* yani *Amuderya* olabilir (2020, s. 13). Muammer Kemaloğlu'nun eserinde yazdığına göre Dede Korkut'ta *Karaçuk* olarak geçen dağ, *Mankışlak*'taki *Karadağ*'dır. *Amit suyu* adlı dere ise *Karaçuk*'tan gelip *Kızıl-Kala*'nın yanından geçen küçük derenin o zamanki adıdır (2019, s. 90).

Dede Korkut'ta geçen *Amit Suyu*, Oğuznamelerde geçen *Amuy/Amuye/Amu Irmağı*'dır, eski bir destan geleneğinden gelmektedir, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'daki *Amuderya*'dır.

Avnik Kalası: Dede Korkut Kitabı'nda *Avnik Kalası* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973, s. 334).

Orhan Şaik Gökyay'ın eserinde yazdığına göre *Avnik Kalesi*, *Erzurum*'un güney doğusunda, yüksek ve yalçın kayalar üstünde yapılmış bir kaledir. Önünde, sarp ve yalçın olarak yükselen *Kösedurak Dağı* görülür (1973, s. XCVI).

Avnik, Karakoyunlular devrinde stratejik öneme sahip bir konumdaydı. Bu nedenle Dede Korkut'un üst coğrafyasına dâhil olmuştur. Dede Korkut'ta adı geçen *Avnik Kalesi*, *Alınca Kalesi*, *Mardin Kalesi*, *Amid Kalesi*, *Bayburt Hisarı*, bir zamanlar Türkmenler'in yaşamında, Akkoyunlu ve Karakoyunluların tarihî hatıralarında önemli yer tutmuş stratejik konumdaki kaleler olup bu nedenle Dede Korkut'un üst coğrafyasına yansımışlardır. *Avnik Kalesi*'nin prototipi, Eski Türklerin akınlarda bulundukları, yerleşik kavimlere ait bir kale olmalıdır. Büyük olasılıkla bu kalenin adı, Dede Korkut'un alt coğrafyasındaki benzer bir kalenin adının yerini alarak mahallîleşmiştir.

Bam Bam Depe: Dede Korkut Kitabı'nda *Bam Bam Depe* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973, s. 334).

Mehmet Fahrettin Kırzioğlu'na göre burası *Doğu Beyazıt*'ta, *Tana Sazı* bölgesinde bir tepedir (Kırzioğlu, 1952, s. 76'dan aktaran Gökyay, 1973, s. 334).

Bayburd Hisarı: Dede Korkut Kitabı'nda *Barasarun Bayburd Hisarı*, *Bayburd Hisarı*, *Parasarun Bayburd Hisarı* olarak geçmektedir. Türkmenistan varyantında *Baybövirt Kalası* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 4 boyda geçer: Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy. Türkmenistan varyantında adı bir boyda, Bamsım Birek'de geçer (Gökyay, 1973, s. 334; Erdem, 1998, s. 808).

Orhan Şaik Gökyay'ın eserinde dile getirdiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, Beyrek, on altı yıl *Bayburd Hisarı*'nda tutsak kalmış, kendisine âşık olan kale beyinin kızı tarafından kaleden çıkarılmış ve *Oğuz İli*'nden getirdiği kuvvetle kaleyi alarak orada kendisiyle birlikte tutsak bulunan arkadaşlarını kurtarmıştır. Bu kale, orada bir Hristiyan beyi olduğu tahmin edilen Parasar'a aittir (1973, s. XCVII). Melek Erdem'e göre Dede Korkut Kitabı'nda Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki Parasar'ın *Bayburt Hisarı*, Türkmenistan varyantında Bamsım Birek Boyu'ndaki Porsan Han'ın *Baybövirt Kalası*'dır (1998, s. 288). Hamdi Güleç'in dediğine göre *Bayburt* günümüzde Dede Korkut kültürüyle yoğrulan bir Dede Korkut diyarıdır. *Bayburt Kalesi*, Türkiye'de örnekleri az görülen türde bir kaledir. *Bayburt Kalesi*'nin karşısında bulunan *Erenler (Duduzar)* köyüne bağlı bir tepedeki mezarlıkta Bey Böyrek'e atfedilen bir mezar vardır. Rivayete göre Bey Böyrek'in oturup kalktığı ve eğlendiği saray Bayburt yakınlarındaki bir köydedir ve atı Boz Aygır'ın ayağının izleri de *Bayburt Kalesi*'ndedir. Bayburt'taki *Masat* köyü yakınlarında, *Çoruh* kıyısında Dede Korkut'a atfedilen bir türbe vardır (2015, s. 149-150).

Aysuda Şahin'in dile getirdiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda, kahramanların kendilerini huzursuz, mutsuz, hayattan kopuk hissettikleri kapalı-dar mekânlardan biri Parasarın *Bayburd Hisarı*'dır. Boyda düşmanların mekânı olan *Bayburt* ve *Bayburt Hisarı*, Bamsı Beyrek için de kapalı-dar bir mekândır. Bamsı Beyrek'in düşmanları burada yaşamaktadır. Beyrek, on altı yıl tutsak olarak kaldığı bu mekânda düşmanlara ozanlık yapmak zorunda kalmıştır. Babasının bezirgânları ile karşılaşan Bamsı Beyrek'in onlardan aldığı haberler karşısında huzursuz olduğu bu mekân, onun için içinden çıkılamaz bir labirente dönüşmüştür. Bamsı Beyrek bu kaleden düşman beyinin kızının yardımı ile kurtulmuştur (2017, s. 100-102). Dede Korkut Kitabı'ndaki *Bayburd* adı aslında sadece Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu ile ilgilidir, bunun dışındaki üç boyda ise *Bayburd*'un adı sadece Bamsı Beyrek'in tanıtımında,

hep aynı şekilde, “*Parasarun Bayburd hisarından parlayup uçan*” ifadesinde geçmektedir. Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nda *Parasarun Bayburd Hisarı*, Topkapı Sarayı’ndaki *Oğuzname*’de *Ban Hisarı*, Dede Korkut’un Türkmenistan varyantında Bamsım Birek Boyu’nda Porsan Han’ın *Baybövirt Kalası* olarak geçen yer adı Dede Korkut’un alt coğrafyasında *Orta Asya*’dadır (Eyüboğlu, 2023c, s. 178).

Demirkapı: Dede Korkut Kitabı’nda *Demürkapu Dervendi*, *Demür Kapu Dervendi*, *Kapular Dervendi*, *Kapulu Kara Dervend*, *Pasiniün Kara Dervend* adlarıyla geçmektedir. Türkmenistan varyantında *Karaderbent* adıyla geçmektedir. Adı 5 boyda geçer: Salur Kazan’ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey’in Tutsak Olduğu Boy, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Begil Oğlu Emren’in Boyu. Türkmenistan varyantında adı bir boyda, Bamsım Birek’de geçer (Gökyay, 1973, s. 334-336; Erdem, 1998, s. 810).

Fahrettin Kırzıoğlu’na göre *Kapulu Kara Derbend*, *Alburz* dağlarının (Kafkas) *Demir-Kapı Derbend*’den sonra ikinci ve daha uzun, aşılması güç, çok taşlı, uçurumlu geçidi olan, Tiflis’in kuzeyindeki *Dar-Yal* (Dar-Boğaz) kapısıdır. *Kara Dervend*, *Yukarı-Pasın*’da, *Evnük* deresinden gelen suyun sağdan *Aras*’a (Pasın Suyu) karışmadan önce geçtiği *Emre-Kom Köyü*’nün yukarısında yer alan *Kara-Derbend*’den ibarettir ve ünlü *Çoban Köprüsü*’nün güneydoğusunda yer almaktadır (Kırzıoğlu, 1952, s. 91-96’dan aktaran Gökyay, 1973, s. 335-336). Melek Erdem’in söylediğine göre Dede Korkut’un Türkmenistan varyantındaki Bamsım Birek Boyu’nda, tüccarlar *Rum* ilinden dönerken mekânlarına üç menzil kala *Karaderbent* (Dede Korkut Kitabı’ndaki *Kara Dervend*) adlı yerde konaklamış, burada saldırıya uğramıştır. Bugün *Türkmenistan*’ın başkenti *Aşgabat* yakınlarındaki *Gevers* rayonundaki (*Enev*’de) bir dağ geçidinin ve *Beherden* rayonundaki (*Arçman*’da) ağzı kapalı bir derenin adı *Derbent*’tir. *Derbent*, *geçmesi zor yer* anlamındadır (1998, s. 173). Veysel Şahin’in belirttiğine göre Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’ndaki kapalı-dar mekânlardan biri olan *Kara Dervend* iki yerde geçmektedir. İlkinde, Bamsı Beyrek için topladıkları armağanları getirmek için uzun zamandır ülke dışında dolaşan bezirgânlar, burada düşmanların saldırısına uğramış, malları yağmalanmış, ak çadırını diken Bamsı Beyrek’ten yardım istemişlerdir. İkincisinde, Yalancı oğlu Yaltacuk, Beyrek’in *Kara Dervend*’de kanlı gömleğini bulduğunu söylemiştir (2017, s. 16-17).

Dede Korkut’taki *Demür Kapu*, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*’da ve *Avrasya*’dadır. Türk tarihinde birçok yer *Demirkapı*/*Derbent* adıyla bilinmektedir. Bu yerler özellikle Türk devletlerinin öteki devletlerle sınır bölgelerini oluşturuyordu. Türk tarihinde bolca bulunan *Demirkapı*’lardan ikisi oldukça ünlüdür ve eski Türk tarihinin bir yansıması olarak, Dede Korkut’ta geçen *Demirkapı*’lar bunlardır. Birinci *Demirkapı*, *Orta Asya*’da *Amuderya*

yakınlarındaki *Demirkapı*'dır. *Özbekistan*'ın güneyinde, *Afganistan* ve *Tacikistan* sınırlarının keşiştiği bölgededir. Burası Türk-Fars halkları arasında doğal ve tarihî bir sınırdır. Dede Korkut'ta geçen *Pasinün Kara Dervend*, *Fars'ın/Pars'ın Demirkapısı* demektir. Destanda bezirgânlar/tüccarlar *Demirkapı*'da/*Derbent*'te konaklamış, Bamsı Beyrek *Demirkapı*'da kahramanlık yapıp bezirgânları kurtararak adını almıştı. İkinci *Demirkapı*, *Hazar Denizi*'nin batı kıyısında, *Kafkasya*'nın kuzeyindeki *Demirkapı*'dır. Tarih boyunca göçebeler/Türkler ile öteki milletler arasında doğal bir sınır görevi görmüş, bu hatıralar Dede Korkut'a yansımıştır. *Demirkapı* adını taşıyan başka çok sayıda yer vardır. Türkler göç ettikleri yerlere *Demirkapı* ismini de taşımışlardır (Eyüboğlu, 2023, s. 113-114).

Dış Oğuz/Taş Oğuz: Dede Korkut Kitabı'nda *Taş-Oğuz* olarak geçmektedir. Türkmenistan varyantında *Daşoğuz*, *Dışoğuz* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 8 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, İç Oğuzla Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy. Türkmenistan varyantında adı 8 boyda geçer: Iza Berilediren Nesilsiz, Törelî Beğ, Bamsım Birek, Imra, Dışoğuzların Gever Hanlığına Karşı Köreşi, Oğuzların Melallaşmakı, Gorkutın Gabrı Kazılığı-I, Gorkutın Gabrı Kazılığı-II (Gökyay, 1973, s. 321, 329, 338; Erdem, 1998, s. 809).

Gürcistan: Dede Korkut Kitabı'nda *Gürcistan* olarak geçmektedir. Adı 3 boyda geçer: Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Begil Oğlu Emren'in Boyu (Gökyay, 1973, s. 335).

Orhan Şaik Gökyay'ın eserinde dediğine göre Dede Korkut Hikâyelerinden anlaşıldığı üzere, *Gürcistan*, Akkoyunlular döneminde (1403-1508) her yıl haraç gönderiyordu. Hikâyelerde burasının adı *Dokuz Tümen Gürcistan* olarak geçmektedir. Dede Korkut'ta *Gürcistan* için kullanılmış olan *dokuz tümen Gürcistan* ifadesi, bu ülkenin kalabalık olduğunun bir ifadesi olmalıdır (1973, s. LXXXVII, CCCVI). Aysuda Şahin'in belirttiğine göre Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki çevresel mekânlardan biri *Gürcistan*'dır. Burası Dede Korkut'taki Oğuzların kâfirlerin yurdu olarak adlandırdıkları ve mücadele ettikleri bir bölgedir. Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy'da "*sası dinli Gürcistan ağzı*" olarak tarif edilen bölge ile Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'ndaki anlatılan mekân aynıdır (2017, s. 99). Dede Korkut Kitabı'nda adı *Gürcistan* şeklinde geçen yer, Batı Göktürklerinin ve Türgişlerin Farsi (İrani) halklarla sınırını oluşturan, bazı tarihî kaynaklarda ismi geçen tarihî *Garcistan* bölgesidir. *Demirkapı* da bu bölgenin yakınında bulunmaktadır (Eyüboğlu, 2023d, s. 89).

İç Oğuz: Dede Korkut Kitabı'nda *İç-Oğuz* olarak geçmektedir. Türkmenistan varyantında *İçoğuz* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 8 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, İç Oğuz Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy. Türkmenistan varyantında adı 9 boyda geçer: Iza Berilediren Nesilsiz, Törelî Beğ, Bamsım Birek, Imra, Dışoğuzların Gever Hanlığına Karşı Köreşi, Oğuzların Melallaşmakı, İğdir, Gorkutın Gabrı Kazılığı-I, Gorkutın Gabrı Kazılığı-II (Gökyay, 1973, s. 325-335; Erdem, 1998, s. 810).

İstanbul: Dede Korkut Kitabı'nda *İstanbul* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973, s. 335).

29 Mayıs 1453'te Osmanlı hükümdarı Fatih Sultan Mehmet, *İstanbul*'u almış, bu tarihten sonra *İstanbul*, Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar Osmanlı Devleti'nin başkenti olmuştur. *Marmara* kıyıları ile *Karadeniz Boğazı*'nın iki yanına yayılmış olan *İstanbul*, günümüzde Türkiye'nin kültür, ticaret, sanayi ve doğal güzellikler bakımından en önde gelen ve en kalabalık kentidir (Gökyay, 1973, s. 335).

İstanbul binlerce yıllık köklü bir tarihe sahip, Roma, Bizans, Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti dönemlerinde önemli bir rol oynamış, *Asya* ve *Avrupa* kıtalarının kesişiminde yer alan, dünyanın en büyük kentlerinden biridir. *İstanbul*; boğazı, tarihî yarımadası, kıyıları, *Adalar*'ı ve türlü güzellikleriyle *Türkiye*'nin ve dünyanın en güzel kentlerinden biridir. Bu çalışmanın yazarının doğup büyüdüğü kent olan *İstanbul*, aynı zamanda bu çalışmanın yazıldığı kenttir.

Karadağ/Karacuk: Dede Korkut Kitabı'nda *Kara dağ*, *Kara dağlar* olarak geçmektedir. İsmi 11 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy (Gökyay, 1973, s. 236). Dede Korkut Kitabı'nda ayrıca *Karacuk* adı geçmektedir. İsmi 2 boyda geçer: Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu (Gökyay, 1973, s. 335).

Faruk Sümer'e göre *Karacuk*, *Sirderya* dolaylarındaki bugün *Karatav* (Karadağ) adıyla bilinen ünlü sıra dağlardır (1959, s. 408-409). Alkey Margulan'ın yazdığına göre Oğuzname'de Kazan Han'ın sevdiği yerlerden biri *Karaşık Dağı*'dır, bir diğer adı da *Karatav*'dır (Karadağ). Dede Korkut'ta adı geçen *Karaşık* kenti, *Kazakistan*'ın güney bölgesindeki *Karatav*'ın (Karadağ) güney tarafında, eski *Karnak* kentinin yakınlarında olabilir. Kazak destanlarında bu kent *Kırk*

Kaleli Karaşık şeklinde geçmektedir ve çoğunlukla *Karatav* (Karadağ) ile birlikte anılmaktadır (2000, s. 143). Emel Esin'in çalışmasında söylediğine göre Kengü-tarban'ın doğusundaki *Karatau*, Oğuz destanlarının *Karacuk Dağı*'dır (1976, s. 86). Ali Öztürk'ün eserinde belirttiğine göre Dede Korkut'taki *Kara Dağ*, *Türkistan*'da *Han Tanrı Dağları*'nın kollarından birinin adıdır. *Sirderya* boylarına doğru uzanmaktadır (2012, s. 290-291).

Dede Korkut'taki *Kara Dağ/Karadağ/Karacuk*, destanın alt coğrafyasında *Orta Asya*'dadır, bugün de aynı isimle bilinen *Karadağlar*'dır (Karatau/Karatav). Dede Korkut'ta *Kara Dağ* adı cins adı olarak da kullanılmakta ve belirli belirsiz birçok dağları da ifade etmektedir. Eski Türkler/Oğuzlar çeşitli coğrafyalara göç ettikçe *Kara Dağ*'ın adını yeni yurtlarına da taşımışlardır. Bugün *Kazakistan*'ın *Karatav* (Karadağ) bölgesinden gelen, *Türkistan* kentinin kuzeydoğusunda, kente 8 km'lik uzaklıkta bulunan *Sirderya* havzasında bir suyu da *Karacuk Suyu* (Moldabayeva, 2005, s. 3) adını taşımaktadır ki bölgede *Karacuk* adı yaşamaktadır.

Oğuz/Oğuz Eli: Dede Korkut Kitabı'nda *Oğuz*, *Oğuz Eli*, *Oğuz Elleri*, *Oğuz Kavmi*, *İç Oğuz*, *Taş Oğuz* adlarıyla geçmektedir. Türkmenistan varyantında *Oğuz*, *İç Oğuz*, *Daş Oğuz*, *Dış Oğuz* adlarıyla geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 12 boyda geçer: Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Salur Kazan'ın Evi Yağmalandığı Boy, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazan Bey Oğlu Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boy, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu, Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Basat Tepegöz'ü Öldürdüğü Boy, Begil Oğlu Emren'in Boyu, Uşun Koca Oğlu Segrek Boyu, Salur Kazan Tutsak Olup Oğlu Uruz Çıkardığı Boy, İç Oğuzdan Dış Oğuz Asi Olup Beyrek Öldüğü Boy. Türkmenistan varyantında adı 9 boyda geçer: Iza Berilediren Nesilsiz, Törelî Beğ, Bamsım Birek, Imra, Dışoğuzların Gever Hanlığına Karşı Köreşi, Oğuzların Melallaşmakı, İğdir, Gorkutın Gabrı Kazılığı-I, Gorkutın Gabrı Kazılığı-II (Gökyay, 1973, s. 328-338; Erdem, 1998, s. 809-811).

Faruk Sümer'in eserinde söylediğine göre Dede Korkut kahramanları Oğuz Eli'ne mensupturlar. Oğuzlar, hikâyelerde çoğu kez *kalın* (kalabalık, güçlü) ve bazen de *kanlı* (olasıdır ki savaşçı ya da öcünü alan) sözleriyle nitelenmektedir (1972, s. 391). Orhan Şaik Gökyay'a göre *Oğuzname*'de, Oğuz Han'ın yurdunu üçer üçer altı oğlu arasında bölüştürmesinden sonra Oğuzlar Boz-Ok ve Üç-Ok diye adlandırılmıştır. Dede Korkut'ta ise İç-Oğuz'dan Üç-Oklar, Taş (Dış)-Oğuz'dan Boz-Oklar anlaşılmaktadır (1973, s. LXXXVIII). Şamil Allahverdi Cemşidov'un belirttiğine göre Dede Korkut Kitabı'ndaki coğrafi saha olan *Oğuz* veya *Oğuz Eli* ya da *Oğuz Elleri*, yeni ya da eski adlarıyla Azerbaycan topraklarındadır (1990, s. 33). Yine Cemşidov'a göre Dede Korkut Kitabı'nda tasvir edilen coğrafi bölgeyle ilgili olarak *Oğuz*'un esasen coğrafi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu coğrafi adlar destanda ayrı ayrı boyalarda *İç oğuz*, *Daş oğuz*, *Oğuz*, *Kalın oğuz*, *Oğuz elleri* olarak geçmektedir (2004, s. 117).

Dede Korkut'taki İç Oğuz ve Dış Oğuz ifadeleri anlatıya göre değişmektedir. Çünkü Dede Korkut anlatıları tarihin farklı dönemlerine aittir. Tarihî süreçte Türk kabile federasyonlarının değişmesi, federasyona çeşitli boyların girip çıkması, devletin büyümesi ve küçülmesi, sınırların genişlemesi ve daralması, sosyal, ekonomik, politik, askeri gelişmeler, göçebelige bağlı olarak kavimlerin yer değiştirmesi vb. gibi nedenlerle Türk tarihinin destani-hikâyevi bir yansıması olan Dede Korkut'ta da İç Oğuz ve Dış Oğuz ifadeleri hikâyeye göre değişmektedir. Bazı hikâyelerde İç Oğuz ve Dış Oğuz kavramları da belirgin değildir, hikâyeye sonradan uyarlanmıştır (Eyüboğlu, 2019, s. 380-381).

Rum/Rum Eli: Dede Korkut Kitabı'nda *Rum*, *Rum Eli* olarak geçmektedir. Türkmen varyantında *Rum* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı'nda adı 2 boyda geçer: Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu. Türkmen varyantında adı bir boyda, Bamsım Birek'de geçer (Gökyay, 1973, s. 337; Erdem, 1998, s. 811).

Orhan Şaik Gökyay'a göre *Rum*, Orta ve Batı Anadolu, Roma ve Bizans İmparatorluklarını gösteren bir ifadedir ve Dede Korkut'ta Bizans İmparatorluğu yerine kullanılmıştır. *Rum Eli*, Doğu Roma Devleti ülkesi, Bizans Devleti'ne bağlı olan yerlerdir (1973, s. 337).

Eskiden *Anadolu* Roma Devleti'nin, Doğu Roma Devleti'nin bir vilayeti idi. *Rum* adı *Roma*'nın Araplar tarafından söylenişidir. Türklere de oradan geçmiştir. *Rum Eli*, *Roma Ülkesi* anlamındadır ve Dede Korkut'ta *Anadolu* için kullanılmıştır. Destanın alt coğrafyasının *Orta Asya* olduğunu göstermektedir, çünkü Oğuzlar/Türkler *Orta Asya*'da yaşarlarken *Anadolu*'ya *Rum Eli* diyorlardı. *Anadolu* Türkleştikten sonra başka isimlerle adlandırılmıştır.

Tana Sazı: Dede Korkut Kitabı'nda *Tana Sazı* olarak geçmektedir. Adı bir boyda, Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda geçer (Gökyay, 1973, s. 338).

Fahrettin Kırzıoğlu'na göre *Dana Sazı*, *Ararat* eyaletinin merkezi sayılan *Doğu-Bayazıd*'ın ortasından geçen *Sarı Su* boyunda bir kamışlıktır. Keşfi'nin *Selimname*'sine göre 1514 yılında, Yavuz Sultan Selim, *Çaldıran* seferine giderken *Aras*'a karışan *Sarı Su*'yun üzerinde konakladıktan sonra ordu *Dana Sazı*'na gelmiş, oradan *Kara Pınar*'a, oradan da *Ovacık*'a varmış ve ertesi gün de *Çaldıran*'da savaşa girmişti (Kırzıoğlu, 1952, s. 111 vd.'dan ataran Gökyay, 1973, s. CII).

Eski Türklerin yaşamında hayvancılık ve akarsular önemli bir yer tutardı. Hayvanlarıyla birlikte ırmak boylarında yaşarlar ve göç ederlerdi. Bu nedenle akarsular için birçok sözcük kullanılmış olmalıdır. Bunların bir kısmı kaynaklara yansımış, bir kısmı yazıya geçirilmediğinden unutulup gitmiş olabilir. Günümüzde Türkler akarsular için “*akarsu*, *ırmak*, *nehir*, *dere*, *çay*” gibi çok sayıda sözcük kullanmaktadır. Kaynaklara göre eski Türkler ırmakları *tana* olarak da

adlandırılıyordu. *Tana* sözcüğü, farklı bölgelerdeki benzer adı taşıyan ırmak adlarından anlaşıldığına göre “*akarsu/ırmak/nehir*” anlamında kullanılmış olan bir sözcüktür. Avrupa’nın en büyük akarsularından biri olan *Tuna* ve *Don* nehrinin eski adı *Tanapris*, *Tana* sözcüğünden gelmektedir. Milattan Önceki ve Milattan Sonraki ilk birkaç yüzyıla ait Batı haritalarında, *Karadeniz*’de *Azak Denizi*’ne dökülen ve bugün *Don Nehri* olarak bilinen ırmak, *Tanais* adıyla geçmektedir. Eski haritalarda *Tanais* adı, *Don Irmağı* için kullanılmıştır. *Don*, Batı Gök-Türkleri’nin batıdaki sınır bölgesiydi. Dede Korkut’ta Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nda geçen *Tana Sazı*, günümüzde *Rusya*’da bulunan ve *Karadeniz*’e dökülen *Don Irmağı*’dır.

Türkistan: Dede Korkut Kitabı’nda *Türkistan* olarak geçmektedir. Türkmen varyantında *Türküstan* olarak geçmektedir. Dede Korkut Kitabı’nda adı 2 boyda geçer: Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu. Türkmen varyantında adı 2 boyda geçer: Oğuzların Melallaşmakı, Gorkutın Gabrı Kazılığı-II (Gökyay, 1973, s. 338; Erdem, 1998, s. 812).

Zeki Velidi Togan’a göre Dede Korkut’taki tarihî ve coğrafi adların çoğu, hikâyelerin Oğuzların *Türkistan*’da yaşadıkları bir zamana aittir. Örneğin; *Karaçuk Dağı*, *Karşu Yatan Kara Dağ*, *Ala Dağ*, *Kanlı Koca*, *Uşun Koca* vs. gibi adlar hep *Türkistan*’a aittir. Bamsı Beyrek Hikâyesi de *Türkistan*’da anlatılmaktadır. Oğuzlar bunları batıya getirirken mahallileştirmişler ve batıda olan olaylar ile de karıştırmışlardır. Bu nedenle hikâyelerdeki tarihî ve coğrafi adları doğru şekilde tespit edebilmek güçtür (Gökyay, 1973, s. XLIV). Faruk Sümer’e göre Dede Korkut’ta, iki yerde Salur Kazan, bir yerde Bayındır Han için belirtilmiş övmedeki *Türkistan* bu addaki ülkeyi ifade etmektedir (1972, s. 384-385). Dede Korkut’ta adı geçen *Türkistan*, *Orta Asya*’dadır. Anadolu-Azerbaycan bölgesi ve *Orta Asya*, tarihî ve kültürel olduğu gibi, coğrafi ve yer adları olarak da bağlıdır (Eyüboğlu, 2023e, s. 21).

Sonuç

Bu çalışmada Dede Korkut Kitabı’ndaki 3. anlatı olan Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nun coğrafyası incelenmiştir. Dede Korkut Destanlarının ve ilgili boyun coğrafyasından söz edilmiş, konuyla ilgili geniş bir literatür taraması yapılmış, birçok araştırmacıların görüşlerine yer verilmiş, bazı değerlendirmelerde bulunulmuş, yer adlarından hareket edilerek anlatıdaki coğrafi saha tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada incelendiği üzere Dede Korkut Destanlarında belirli veya belirsiz olarak temelde *Orta Asya*, geniş *Avrasya* coğrafyası görülmektedir. Bu coğrafya *Tanrı Dağları*, *Sirderya-Talas-Çu-İli* kıyıları, *Hazar-Aral-Balkaş-Baykal* gölleri, *Altaylar-Ötüken*’i içeren, *Karadeniz-Kafkasya-Hazar*’dan *Gobi-Sarı Irmak*’a uzanan geniş coğrafyadır.

Dede Korkut'ta adları geçen *Aladağlar*, *Karadağlar*, *Gökçe Göl* gibi coğrafi yerler *Orta Asya* coğrafyasına uygun gelmektedir. Bu yerler; coğrafi olarak büyük, yüzlerce km uzunluğa, genişliğe sahip; bölgenin en büyük dağları, gölleri, ırmakları; insanların hayatında önemli bir yere sahip, kalabalık göçebe Oğuz halkını, hayvanlarını barındırabilen; bölgenin en büyük coğrafi yerleridirler ve Dede Korkut coğrafyasının merkezî konumundadırlar.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu çok köklü, tarihî-destani-efsanevi-mitolojik unsurlar içeren binlerce yıllık bir destandır. Destanın başkahramanı Bamsı Beyrek'tir. Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda tarihî-coğrafi-edebî-kültürel olarak başlıca iki tabaka vardır: Alt Tabaka ve Üst Tabaka. Alt Tabaka şu tabakalardan oluşmaktadır: 1) En Eski Devirler Tabakası, 2) İskit/Saka-Hun-Kanglı-Uzun Tabakası, 3) Göktürk-Türkiş Tabakası, 4) Oğuz Tabakası. Boyun coğrafyasında bu tabakalardan izler görülmektedir.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nun Bamsım Birek adıyla bilinen bir *Türkmenistan* varyantının ve birçok rivayetinin olması, *Orta Asya*'da yaygın varyantı *Alpamış*, *Kozi Körpeş-Bayan Sulu*, *Âşık Garip*, *Şahsenem-Garip*, *Boz Oğlan-Yusuf Ahmet*, *Sayatlı Hemra*, *Şah Kasım*, *Dengiboz* gibi birçok varyantının olması, anlatıda geçen birçok yer adı, anlatının Oğuzların *Hazar*'ın batısına, *Anadolu-Azerbaycan*'a göçlerinden önceye, *Orta Asya*'da yaşadıkları 10-11. yüzyıllardan eski bir tarihe ait olduğunu göstermektedir. Boyda yer alan kişiler, kahramanlar, çok sayıda motif, anlatının varyantları, ilişkili anlatılar geniş bir coğrafyada görülmektedir.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu, Dede Korkut'ta çok yer adının geçtiği boylardan biridir. Boydaki coğrafya açıktır, Batı Göktürk coğrafyasıdır. Destanın alt coğrafyasında, *Aladağlar*, *Karadağlar/Karacuk*, *Türkistan*, *Demirkapı*, *Garcistan*, *Amuderya*, *Bayburd Hisarı/Bayböviirt Kalesi* yer almaktadır. Destanda bezirgânların *Rum Eli/İstanbul*'a gidip geldiğinden, *Yaltacuk*'un *Tana Sazı*'na kaçtığından da söz edilmiştir.

Kam Böri'nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu'nda *Aladağ*, *Amit Suyu*, *Avnik Kalası*, *Bam Bam Depe*, *Bayburd Hisarı*, *Demirkapı*, *Dış Oğuz/Taş Oğuz*, *Gürcistan*, *İç Oğuz*, *İstanbul*, *Karadağ/Karacuk*, *Oğuz/Oğuz Eli*, *Rum/Rum Eli*, *Tana Sazı*, *Türkistan* yer adları geçmektedir.

Anlatının tarihî, edebî, kültürel, folklorik olarak olduğu gibi coğrafi olarak da Oğuzlar/Türkler hakkında önemli bilgiler içerdiği görülmektedir. Tarihin eski devirlerine gidildikçe yazılı kaynakların azaldığı, bu alanda sözlü kültür ürünlerinin değerli bilgiler verebildiği düşünülürse destanlarda yer alan coğrafya üzerine yapılacak olan bu türlü çalışmaların faydalı olacağı açıktır. Böylece milletlerin ortaya çıktıkları ve yaşadıkları coğrafyayı nasıl vatanlaştırdıkları ve sözlü kültür ürünlerine de işledikleri daha iyi anlaşılacaktır.

Kaynakça

- Aça, M. (2011). “İki Sır İki Kahraman: Uşun Koca Oğlu Segrek ile Kozı Körpeş”, *Millî Folklor*, S. 90, s. 26-36.
- Agacanov, S. G. (2015). *Oğuzlar*. Çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Akar, A. (2019). Bir Milli Kültür Değeri Olarak Dede Korkut Oğuznâmeleri. *Nefes*, (35), 76-83.
- Akkoyun Koç, T. (2020). *Dede Korkut Hikâyelerinde Söylem Çözümlemesi ve Kültürel Kimliğin Öğretimi*. Doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Alptekin, A. B. (2000). “Bamsı Beyrek Hikâyesinin Motif Yapısı”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 35-48.
- Artun, E. (2015). “Dede Korkut Hikâyelerinde Eski Türk Kültürü Kodlarının İzleri”, *Düşünce Hayatımızda ve Kültürümüzde Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (Bayburt, 21-22 Mayıs 2015) Tebliğler*, edit. Fatih Yalçın ve Kürşad Kara. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları. s. 25-32.
- Ata Yıldız, N. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Avezov, M. (1997). “Kozı Körpeş-Bayan Sulu”, akt. Zeyneş İsmail, Ahmet Güngör, *Bilig*, S. 5, s. 93-106.
- Aydemir, A. (2010). “Dede Korkut Oğuzları’ndaki Kam Oğullarına Dair”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 189, s. 185-204.
- Bahar, H. (1994). “Türkistan’ın Coğrafi Konumu ve İlkçağ Kaynaklarına Göre Tarihi”, *Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 1, s. 233-244.
- Barthold, V. V. (1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V. V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi -Dersleri-*. Ankara: Çağlar Yayınları.
- Baski, I. (2007). “Demirkapılar (Temir Qapig, Vaskapu, Dömörkapu)”, *Turkish Studies*, C. 2, S. 2, s. 73-88.
- Bayat, F. (2016). *Mitten Tarihe, Sözden Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Boratav, P. N. (1958). “Dede Korkut Hikâyelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Telif Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C. XIII, S. 48, s. 31-62.
- Boratav, P. N. (2015). *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Buharalı, E. (2011). Demir Kapı - Iron Gate. *Türk Yurdu*, 31 (288), 28-30.
- Bulduk, Ü. (1997). Dede Korkut Destanları’nda Ortak Kültür Unsuru Olarak Yaşatılan Coğrafya. *Türkiye Günlüğü*, Türk Dünyası özel sayısı I, yıl 3, sayı 15, s. 466-470.
- Bulduk, Ü. (2020). “Dede Korkut’ta Geçen Oğuz Elleri”, *Uluslararası Dede Korkut’un İzinde/Sözünde Çalıştayı (Bayburt 22 Temmuz 2019) Bildiriler Kitabı*, ed. Üçler Bulduk ve Selma Köseoğlu. Bayburt: KUDAKA. s. 11-18.
- Cemşidov, Ş. A. (1990). *Kitab-ı Dede Korkud*. Akt. Üçler Bulduk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Cemşidov, Ş. A. (1995). *Kitabi-Dədəm Qorqud, Əla Lisane-Tayifeyi-Oğuzan*. Bakı: Göytürk.
- Cemşidov, Ş. (2004). “Dede Qorqud Kitabı”nda Coğrafi Mühit, *Dede Qorqud Dünyası. Meqaleler*. Bakı: “Önder Neşriyyat”. s. 109-124.
- Çetinkaya, G. (2013). Dede Korkut Hikâyelerinde Sembol Olarak Meydan. *Milli Folklor*, (98), 73-86.
- Çetinkaya, G. (2015). *Dede Korkut Hikâyeleri’nde Semboller*. Doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Duymaz, A. (1999). “Kanturalı Boyundaki Bazı Motif ve Unsurlar Üzerine”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 8, 360-386.
- Ebülğazi Bahadır Han (1974). *Türklerin Soy Kütüğü (Şecere-i Terakime)*. Haz. Muharrem Ergin. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser Serisi.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar Ve 13. Boy, Salur Kazan’ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi, Orijinal Metin (Tıpkıbasım), Transkripsiyon, Aktarma*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Elibeyzade, E. (1999). *Kitabi Dede Korkud*. Bakı: Azerbaycan Tercüme Merkezi.
- Emeksiz, A. (2016). *Dede Korkut’un Paltosu*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2000). “Dede Korkut’taki Olayların Zamanı”, *Uluslararası Dede Korkut Bilgi Şöleni (Ankara, 19-21 Ekim 1999) Bildirileri*, haz. Alev Kahya Birgül ve Aysu Şimşek Canpolat. Ankara: AKM Yayınları. s. 157-160.

Ercilasun, A. B. (2002). “Salur Kazan Kimdir?”, *Millî Folklor*, S. 56, s. 22-33.

Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Erdem, M. (1998). *Dede Korkut Türkmenistan Varyantları*. Doktora tezi. Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Erdem, M. (2005). “Dede Korkut Destanlarının Türkmenistan Varyantının Yazma Nüshalarla İlişkisi Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (Aralık 2005), s. 158-188.

Ergin, M. (1989). *Dede Korkut Kitabı I. / Giriş - Metin - Faksimile*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Ergun, M. (1995). Bamsı Beyrek ile Alpamış Destanının Coğrafyası, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 40 (1992), 75-80.

Esin, E. (1976). “Fârâbî’yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı”, *İstanbul Ü. İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C. VI, S. 3-4, s. 81-139.

Esin, E. (1991). “Amuderya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 3, s. 98-99.

Eyüboğlu, D. C. (2019). *Korkut*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Eyüboğlu, D. C. (2022). Dede Korkut’taki Salur Kazan Üzerine Bir Değerlendirme. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 87-145.

Eyüboğlu, D. C. (2022b). Dede Korkut’taki Bayındır Han Üzerine Bir Değerlendirme. *Anasay*, (22), 275-315.

Eyüboğlu, D. C. (2022c). Dede Korkut’taki Bamsı Beyrek. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 6 (21), 163-182.

Eyüboğlu, D. C. (2023). Dede Korkut’taki Demirkapı. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 14 (66), 77-119.

Eyüboğlu, D. C. (2023b). Dede Korkut’taki Aladağ. *Anasay*, (26), 39-63.

Eyüboğlu, D. C. (2023c). Dede Korkut’taki Bayburd Hisarı. *Kafdağı*, 8 (2), 152-183.

Eyüboğlu, D. C. (2023d). Dede Korkut’taki Gürcistan. *Doğu Araştırmaları*, 2 (28), 81-108.

Eyüboğlu, D. C. (2023e). Dede Korkut’taki Türkistan. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 7 (2), 1-28.

Eyüboğlu, D. C. (2023f). Kam Böri’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu’nun Tarihi. *Kafdağı*, 8 (1), 37-99.

Eyüboğlu, D. C. (2024). *Dede Korkut Destanları*. İstanbul: Cinius Yayınları.

Fedakar, S. (2004). “Alpamış Destanı Ve Dede Korkut Kitabı’nda Kahramanların Ortaya Çıkışı”, *Millî Folklor*, S. 61, s. 134-141.

Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Güleç, Hamdi (2015). “Dede Korkut Hikâyelerinde “Bayburt” Ve Toplum Yapısı”, *Düşünce Hayatımızda ve Kültürümüzde Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu (Bayburt, 21-22 Mayıs 2015) Tebliğler*, edit. Fatih Yalçın ve Kürşad Kara. Bayburt: Bayburt Üniversitesi Yayınları. s. 149-156.

Gülensoy, T. (2004). “Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek, Deli Dumrul, Salur Kazan ve Tepegöz Boylarının Anadolu Varyantları ve Dede Korkut Hikâyeleri Coğrafyasının Tespiti Sorunu”, II. Milletlerarası Dede Korkud Kollokyumu (Bakü, Azerbaycan, 21-26 Aralık 1998); *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1998/I, S. 41, TDK Yay., Ankara, 2004, s. 81-92.

Hacıyev, T. (1999). *Dede Qorqud: Dilimiz, Düşüncemiz*. Bakı: Yeni Neşrler Evi, “Elm” Neşriyyatı.

Halilov, A. (2016). “Köroğlu” ve Sibirya Türklerinin Kahramanlık Destanlarının Yapısal Benzerliği”, *VI. Uluslararası Köroğlu Sempozyumu (Bolu, 10-12 Ekim 2016) “Köroğlu ve Türk Dünyası Destan Kahramanları” Bildiri Kitabı*, ed. Azize Aktaş Yasa ve Faruk Öztürk. İstanbul: Kaan Matbaa. s. 51-72.

Hüseyinoğlu, A. Ş. (1998). “Əmin Abid ve “Kitabı-Dədə Qorqud” Haqqında”, *Millî Folklor*, S. 38, s. 46-51.

İbrayev, Ş. (2000). “Ebedî Miras”, akt. Nurettin Aksu, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nisanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 15-43.

Jirmunskiy, V. M. (1961). “Kitabı Korkud” ve Oğuz Destanı Geleneği”, çev. İsmail Kaynak, *Türk Tarih Kurumu Belleten*, S. 100, s. 609-629.

Jirmunskiy, V. M. (1961b). “Sirderya Boyunda Oğuzlara Dair İzler”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XXV/99, s. 471-483.

Kalenderoğlu, İ. (2011). “Türkmenistan’da Dede Korkut Hakkında Yapılan Çalışmalar”, *Turkish Studies*, Volume 6/1, s. 1339-1348.

Kaya, D. (1995). “Alpamış Destanı”, 1995 Dünya Hoşgörü-Manas-Abay Yılı VII. Uluslararası Türk Halk Edebiyatı Semineri ve Türk Dünyası Kültür Kurultayı (Kırıkkale 9-11. 6. 1995) Bildirileri, s. 87-93.

Kemaloğlu, M. (2019). *Dede Korkut (Destan İçre Tarih)*. Ankara: Raf Kitabevi.

Kırman, Ü. (2004). *Dede Korkut Anlatılarının Karşıtlıklar Kuramına Göre Çözümlemesi Ve Bu Kuramın Anlatı Öğretiminde Kullanımı*. Doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Kırzioğlu, M. F. (1963). “<<Dede-Korkut Oğuznâmeleri>> Arsaklıklar Devleti Oğuzları’nın Destanlarıdır”, *Türk Dili*, S. 139, s. 363-369.

Konratbayev, A. (2000). “Korkut Ata Hakkında”, akt. Dinara Düysebayeva, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 147-182.

Ligeti, L. (1986). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Margulan, A. (2000). “Korkut: Efsane ve Hakikat”, akt. Banu Muhyayeva, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 123-146.

Moldabayeva, D. (2005). “Sır Derya” Havzasının Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Bilig*, S. 35, s. 1-16.

Nısanbayev, A. (2000). “Türk Halklarının Büyük Düşünürü Korkut Ata”, akt. Dinara Düysebayeva, *Kazakistan’da Dede Korkut*, haz. Abdimalik Nısanbayev vd. Ankara: AKM Yayınları. s. 1-13.

Oh, E. ve Joreyev, M. (2011). “Alpamış Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Güz (15), s. 149-157.

Orhan (Kurulay), S. (2007). *Hudûd el-Âlem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*. Yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Ögel, B. (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, I. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ögel, B. (1994). “Dede Korkut Kitabı’nın Eski ve Yazılı Kaynakları Hakkında (Topkapı Sarayındaki Oğuz Destanı Parçaları ile Karşılaştırma)”, I. Sovyet-Türk Kollokyumu, Bakü, 1-8 Temmuz 1988; *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1988, TDK Yay., Ankara, 1994, s. 113-128.

- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), II. Cilt*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özkan, N. (2015). “Gagavuz Kültüründe Oğuz Unsurları”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Oğuzlar / Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (Ankara, 21-23 Mayıs 2014) Bildirileri*, ed. Tufan Gündüz ve Mikail Cengiz. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. s. 455-464.
- Öztürk, A. (2012). *Çağlar İçinde Türk Destanları*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Paksoy, H. B. (1985). “Alpamış ve Bamsı Beyrek: İki Ad, Bir Destan”, *Türk Dili*, S. 403, s. 619-622.
- Sakaoğlu, S. (1998). “Kam Püre’nün Oğlu Bamsı Beyrek Boyı’nın Anadolu Ağızlarındaki Değişmiş Şekilleri”, *Dede Korkut Kitabı / İncelemeler-Derlemeler-Aktarmalar (I İncelemeler-Derlemeler)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları. s. 169-176.
- Sarıtaş, S. (2008). “Dede Korkut Hikâyeleri ve Âşık Garip Hikâyesi’nde Yer Alan Maddi Kültür Ürünleri”, *Turkish Studies*, Volume 3/1, s. 89-95.
- Seferli, G. (2011). “Akademisyen Hamit Araslı ve “Kitab-ı Dede Korkut”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi (Azerbaycan Özel Sayısı)*, S. 2011/1, s. 86-93.
- Sümer, F. (1959). “Oğuzlar’a Ait Destani Mahiyette Eserler”, *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII/3-4, s. 359-455.
- Sümer, F. (1972). *Oğuzlar / (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Şahin, A. (2017). *Dede Korkut Hikâyeleri’nde Yapı*. Yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Şahin, V. (2017). ‘Dede Korkut Hikâyeleri’nde Mekân Algısı ve Kurgusu. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 5, S. 8, s. 1-49.
- Şen, C. (2018). *Dede Korkut Anlatıları’nda Büyülü Gerçekçilik*. Yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Şeşen, R. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Şeşen, R. (2017). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları / Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul: Simurg Yayınevi.
- Tezcan, S. ve Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Togan, Z. V. (1982). *Oğuz Destanı. Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*. İstanbul: Enderun Yayınları.
- Üçüncü, K. (2006). *Kazak Türklerinin Kahramanlık Destanı Alpamiş*. İstanbul: Töre Yayın.
- Yazıcı, O. (2011). “Hazaraların Menşei ile İlgili Yeni Bir Görüş”, *TÜBAR*, XXIX, s. 475-492.
- Yılar, Ö. (2000). “Dede Korkut Kitabındaki Bamsı Beyrek İle Anadolu’da Anlatılan Bey Böyrek Hikâyeleri Ve Masalları Üzerine Motif Bakımından Bir Karşılaştırma Denemesi”, *Millî Folklor*, S. 48, s. 43-47.
- Zahidoğlu, V. (2020). Dede Qorqut Kitabı’ndaki Bazı Tartışmalı Yer Adları Üzerine. *Journal of Old Turkic Studies*, 4 (2), 531-545.